Социологията
като траектория на живота

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Признателни сме на Фонд „Научни изследвания“, с чиято финансова помощ се реализира проект „Социология и науки за човека – едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“ по договор № КП-06-Н55/4 от 15.11.2021 г., част от който е и този сборник.

Нина **Николова**
Милена **Ташева**
Дарин **Тенев**

Социологията

като траектория на живота

Социология и науки за човека

© **Nina Nikolova, Milena Tasheva, Darin Tenev**, *editors*

Sociology as Life Trajectory

© Anguelova, Paula; Antonova, Rositza; Dimitrova, Elitza; Koev, Kolyo; Koleva, Pavlina; Nikolova, Nina; Sabeva, Svetlana; Stambolova, Albena; Stavru, Stoyan; Tasheva, Milena; Tenev, Darin; Zaharieva, Asya, *authors*

Department of Sociology and Human Sciences
University of Plovdiv Paisii Hilendarski

© – Critique & Humanism Publishing House, 2026

Нина Николова, Милена Ташева, Дарин Тенев
съставители

Социологията като траектория на живота
(сборник)

© Ангелова, Паула; Антонова, Росица; Димитрова, Елица; Захариева, Ася; Коев, Кольо; Колева, Павлина; Николова, Нина; Събева, Светлана; Стамболова, Албена; Ставру, Стоян; Ташева, Милена; Тенев, Дарин, *автори*

© Ирина Джонкова, *художник на корицата*, 2026
© Издателска къща – Критика и Хуманизъм, 2026

Бистра Гривева, *графичен дизайн*; Лора Султанова, *коректор*

ISBN 978 954 587 279 2

Всички права запазени!

СЪДЪРЖАНИЕ

От съставителите
Непредсказаното приключение 9

Първа част
Начални очертания:
Пловдивската школа по социология 17

Кольо Коев
Към критическа социология на въплътената видимост 19

Анотация на проекта „Социология и науки за човека: едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“ 31

Кратка история на катедра „Социология/ Социология и науки за човека“ 37

Паула Ангелова
Хоризонтите на социоанализата и въпросът за „малкото“ страдание 41

Стоян Ставру
Алумни на неуспелите: възпитаниците и двете ядра на университета 59

Втора част
Инструменти (методологически насоки) 79

Светлана Събева
„Социология и науки за човека“ и битките за рефлексивността (изграждане на една социоаналитична хипотеза) 81

Светлана Събева
Тематичен гайд за социоаналитично интервю 101

Нина Николова, Милена Ташева, Светлана Събева, Елица Димитрова
„Какво“- и „кой“-идентичности на изследователя (провокациите на терена) 105

Дарин Тенев
Наратология за социоаналитици 131

Нина Николова
В началото е вълнението… 165

Албена Стамболова
Експертна оценка на социоаналитични интервюта (супервизия) 173

Трета част
Експерименти (моменти от аналитичната работа) 185

Интервю с възпитаник (откъси) 187

Светлана Събева
„Чувствах се изгубен“: изпускането на следата на симптома 195

Албена Стамболова, Нина Николова, Светлана Събева
Социоаналитичният разговор: методологически дебат 201

Павлина Колева
Когато обществото ме нарече „мама“ 213

Милена Ташева
„Тогава все още не разбирах…“ 223

Росица Антонова
Училищната институция като приложно поле на социологическата експертиза (перспективата на учителя социолог) 229

Ася Захариева, Паула Ангелова
„Хуманитарното и социалното познание – разкази и хоризонти“: юбилейна конференция по случай 20-ата годишнина от основаването на Философско-историческия факултет в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ 243

Четвърта част
Финални очертания 249

Елица Димитрова
Мнения и нагласи относно професионалната реализация и изграждането на алумни мрежа на

възпитаниците на специалност „Социология/ Социология и науки за човека“ в ПУ 251

Анкетна карта 275

Из анкетното проучване 287

Нина Николова, Милена Ташева
Към едно разширено разбиране за професията „социолог“ 291

Ася Захариева
Метаморфозите на света, залозите на социологията: тридневна юбилейна научна конференция по случай 30 години от основаването на специалност „Социология“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ 317

Заключение

Нина Николова
Афективната общност 323

Abstracts 343

Authors 351

Contents 359

Непредсказаното приключение

Настоящият сборник събира статии и материали, свързани с работата по проект „Социология и науки за човека – едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“.[1] Този проект, подкрепен от Фонд „Научни изследвания“, имаше за цел внимателна и задълбочена рефлексия над социологията в Пловдив и особено насоката, подета в програмите и дейността на катедра „Социология и науки за човека“, през призмата на въпроса за възпитаниците на специалност „Социология“. Този фокус върху конкретен случай беше продиктуван от по-обхватния проблем за статута и мястото на социологията и на социологическото знание в съвременната ситуация, както и за възможностите за положителна промяна на тази ситуация. В свят, където все по-често социологията е свеждана до статистически проучвания и медийно излагане на експертно мнение, а изследователското усилие се подменя със способност за бърза „експертиза“, питането ни беше насочено не просто към това как се изменя преподаването на дисциплината, а как самите учещи се изживяват трансформациите в

[1] Повече информация относно дейностите, проведени по проекта, могат да бъдат намерени на сайта на проекта, чийто слоган е „Защото утре започва от вчера…“: https://shs.uni-plovdiv.bg/.

обществото и собствения си процес на обучение и доколко едно иновативно обвързване на социологията с науките за човека би помогнало за това да се появят и утвърдят нови социологически професии през нови пластични умения и създаване на различен тип рефлексивен хабитус. Изследването на възпитаниците на специалност „Социология“ много скоро се оказа изследване и на самите нас, изследователите. Това беше неочаквано; но още по-неочаквани бяха предизвикателствата – методологически и емпирични, – които трябваше да разрешаваме; неочаквани бяха и резултатите. С този сборник бихме искали да разкрием не просто това, до което достигнахме, точката, до която ни доведе изследването, но също и част от пътя – пътя с неговите грапавини и изненадващи завои: част от емпирията, част и от усилията ни, нуждата да се изобретяват нови инструменти и да се тренират нови способности както за водене на разговор, така и за слушане.

Обръщането към начина, по който обективните социални процеси се изживяват от участниците, имаше методологическата си основа в социоанализата с начина, по който се развива след Бурдийо в последните две десетилетия в България и особено в Пловдивския университет. Социоанализата, съчетана с етнометодология, анализ на разговори и теория на практическата логика, позволи да се изследват биографичните траектории и личностните идентичности в цялата им сложност.

Анализите очертаха особено ясно три пункта, взаимозависими и обвързани.

Първият пункт е свързан с една особеност на биографичните траектории, които изследвахме. Тя може да бъде представена алегорично с препратка към литературата. Една от ключовите разлики между литература-

та на Античността и Средновековието, от една страна, и модерните романи, от друга, е в това, че в по-ранните произведения героите не се променят. Те минават през редица приключения и изпитания, но остават все същите. Особено видимо е това във фигурата на епическия герой. Предсказание за неговите подвизи предшества появата му – подвизите, които извършва, са вече осъществяване на предначертаното. А след подвизите идва разказът за извършените геройства. Така от две страни действията и събитията са хванати от повествование: предсказание – подвизи – разказ за подвизите. Модерната литература обаче започва с отказ от този модел. Там в центъра застава въпросът как се променя човекът. Още при пикарескови роман, но особено явно при т.нар. *Bildungsroman* израстването, преминаването през различни етапи формира и трансформира индивида. Може и да изглежда тривиално, но е впечатляващо да се види изменението не просто на това *какво* е човек, но и на това *кой* е човек, при това в конкретика с хора, които сме обучавали и които са израсли пред очите ни. И беше важно да видим, да уловим точно това: динамиката на човека, който се развива, който е в процес – процеса на своето непрестанно ставане себе си. В социологията в Пловдивския университет обаче това е свързано с двойна рефлексия: веднъж върху себе си и втори път, върху средата. Т.е. върху индивида, който съм, и върху обществото, което дава и променя условията за неговото съществуване. Оказа се, че образованието по социология упражнява влияние не само върху бъдещата професия, а и върху т. нар. *кой-идентичност* на учещите се.

Вторият пункт касае особено усложнение в траекторията на непрестанното ставане себе си. Всеки от нас е

и един, и много. Ние търсим. Търсим професии, търсим реализация. Но търсим и приятели, партньор, семейство. Търсим забавления. Търсим себе си. Пътят ни никога не е просто професионален; той е и интелектуален, и афективен, винаги предполага среда, активно взаимодействие с други хора. В траекториите, които следваме, имаме отношение към себе си тъкмо защото и в търсенията, и в намиранията си сме множествени. Тази множественост на индивида може да пречи; но тя отваря и нови врати. За да препратим отново към литературата, ще спомена един роман на Мурата Саяка от 2025 г., озаглавен *Свят 99*. В него главната героиня, Сорако, се разцепва, размножава с всеки нов кръг от познати, с всеки нов контекст. Според средата – работа, семейство, съседи, познати – тя се променя. В романа на Мурата това създава усещане за разпад. Днешното общество със своите ускорения и усилвания може да интензифицира такова усещане. Кое тогава би позволило да удържаме себе си и заедно с това да не застиваме в лишена от пластичност фигура, неприспособима към изменящия се свят? Изненадващо, социологията позволява рефлексивно – с една сложна рефлексивност, превръщаща се в част от хабитуса на възпитаниците, една рефлексивност-рефлекс – множествеността да се удържа, без да се стига до разпад, т.е. да се овладее, процесът да бъде насочван и изменян като стъпки от собственото ни изграждане, изграждане на сложни идентичности.

Третият пункт се отнася до начина, по който в това изграждане възпитаниците градят същевременно разкази за себе си. Разказът за себе си е мястото, където най-добре може да се наблюдава работата на рефлексивността и саморефлексивността. В социоаналитичните разговори, които бяха проведени във връзка с изследванията по

проекта, се вижда как тези разкази не са завършени, те се пишат тук и сега – и менят своите начала и своята посока. Точно защото са разкази *ad hoc*, те задвижват една постоянна рефлексивност, която определяме като „наративна рефлексивност“. Така тези разкази са не просто, по израза на Пол Рикьор, „съгласуваност на несъгласуваности“, а разкази в момента на изграждането им, разкази, в които се проявява множествеността на индивида, преодолените и непреодолените напрежения между това, което съм бил, това, което исках или трябваше да бъда, и това, което съм сега, когато разказвам – успешните и неуспешните самонаследявания.

С настоящия сборник даваме достъп до „кухнята“ на работата по проекта, където в различна степен се виждат и трите посочени пункта, както и разработването на методология, която да е адекватна на данните, до които стигнахме и на насоките, по които тръгваха анализите ни.

Сборникът е разделен на четири части. *В първата част*, **„Начални очертания“**, най-напред представяме общия профил и кратка история на катедра „Социология и науки за човека“ (СНЧ) и на едноименната бакалавърска програма, като така указваме към изходния контекст на изследването. Именно с оглед на етоса на СНЧ и на научната програма, която наследяваме в своята работа, в тази част поставихме и текста на Кольо Коев „Към критическа социология на въплътената видимост“, прочетен от него при удостояването му с почетното научно звание *Doctor honoris causa* на Пловдивския университет през 2024 г. Тук сме включили и анотацията на проекта, която да позволи на читателите да добият по-ясна представа за него така, както беше замислен в самото начало. В тази част са и статии на Паула Ангелова за хоризонтите

на социоанализата и на Стоян Ставру – върху понятието „алумни“ (възпитаници).

Втората и *третата* част са озаглавени **„Инструменти“** и **„Експерименти“**. В „Инструменти (методологически насоки)“ сме включили както завършени статии, писани във връзка с изследването, така и материали, които да позволят да се проследи методологическата траектория на нас, изследователите. Както подсказва заглавието, тук са представени ключовите теоретични и методологически положения, които трябваше да бъдат развивани, за да имаме работещи инструменти за анализ.

В частта **„Експерименти (моменти от аналитичната работа)“** сме представили анализи на конкретни случаи и интервюта, като сме включили и откъси от проведени социоаналитични разговори и други материали, позволяващи на документите сами да говорят. В тази част е поместен също така отзив за конференция, свързана с проекта, който допълнително хвърля светлина върху траекторията, по която се развиваше изследването.

Последната, *четвърта част*, озаглавена **„Финални очертания“**, представя резултатите, до които стигнахме, резултати, изискващи и особен метаанализ на направеното. Структурно решението ни беше към статията на Елица Димитрова, представяща резултатите от анкетно проучване и предварителните заключения, да добавим и статия коментар на Нина Николова и Милена Ташева, която, без да се лишава от живата конкретика на данните, предлага различна перспектива към целия проект. В тази част сме поместили и отзив за конференция по проекта. Финалните очертания обаче са все така очертания – приближение към непрестанно движещата се емпирия, която не спира да предизвиква изследователската ни рефлексия. Начин да

кажем, че под различни форми работата, която започнахме с този проект, продължава и след формалния му край.

Вместо заключение поместваме статия на Нина Николова, която отразява начина, по който работата с възпитаниците на „Пловдивската социология“ ни позволява да преосмислим понятието за общност.

Заглавието на този сборник е ***Социологията като траектория на живота***. С този израз може да се обобщи един от най-важните моменти, свързани с изследването ни. Защото социологията може да е траектория на живота не само в професионален, а и в личен план; социологическото образование може да промени не само *какво* си, но и *кой* си. Да си социолог може да означава не просто да работиш като такъв (например в социологическа агенция), а нещо много повече – начин на мислене, специфичен практически усет, рефлексивност-рефлекс към сложното общество, в което живеем: едно общество, където рискът е и шанс – шанс да създаваш нови социологически професии, да се реализираш по непредвидим начин, но най-вече отново и отново да създаваш сам себе си.

От съставителите

Първа част

Начални очертания:
Пловдивската школа по социология

Кольо Коев

Към критическа социология на въплътената видимост[1]

Критическата социология на въплътената видимост идентифицира своя предмет не фронтално, а чрез вклиняванията на различни редове на реалност един в друг.

Уважаеми представители на ректорското и факултетното ръководство, колеги, гости и приятели,

Благодаря за хубавите думи по мой адрес. Нямам представа какво и колко от споменатото като мое дело е допринесло за качеството на пловдивската социология. Несъмненото обаче е, че от 40-те години занимания със социология повече от половината съм посветил на преподаването ѝ в Пловдивския университет. А това ще рече, ако трябва да конкретизирам, че през това време съм бил един от хората, ангажирани с институционализирането на тази специалност

[1] Академично слово на проф. Кольо Коев, произнесено при присъждането на званието *Doctor honoris causa* на ПУ „Паисий Хилендарски" на 15.05.2024 г.; бел. съст.

в Пловдивския университет и с по-нататъшното ѝ утвърждаване и развитие.

За мен, а предполагам и за останалите участници в учредяването на проекта, който години след това ще се нарича (от едни одобрително, от други пренебрежително, макар и понякога с нотка на завист) „Пловдивска социология", беше истинско предизвикателство да дадем публичен – и траен – образ на една визия за наука, която оживяваше нашите разговори, но дълго време ни изглеждаше по-скоро далечен и непостижим хоризонт.

Историята на социологията в Пловдивския университет е добре документирана и солидно аргументирана като теоретичен профил в прекрасни публикации от най-изявените си протагонисти Деян Деянов, Светлана Събева, Иван Чалъков, Дарин Тенев, Нина Николова и множество по-млади колеги (първоначално наши студенти, а сега вече уверено поели в свои ръце съдбата на специалността). Аз ще си позволя да поговоря съвсем накратко за онова, което през тези години съм се опитал да вградя в характера на Пловдивската програма по социология. Ще организирам словото си в три части: „Социология и всекидневие", „Да разбираме мислителите от миналото", „За метода".

Социология и всекидневие

Участието ми в екипа, разработил и реализирал първоначалния проект на специалността в Пловдив, бе заради фокуса ми върху *социология на всекидневието.*

Интересът ми към проблематиката на всекидневието има общо не с локализирането на всекидневието като специфична *сфера* на анализ и съответните изследвания в тази сфера, а преди всичко – с *превъплъщенията на научното мислене* на пресечните точки с различни всекидневни практики. Като казвам това, имам предвид, че професионалната социология също може да се схваща като характерна практика и да бъде изследвана в този смисъл.

Важен ракурс на разглеждане от такава гледна точка например са стремежите на съвременната социология да „колонизира", ако използвам едно понятие на Хабермас, всекидневието (схващано имплицитно или експлицитно като рутинни практики) посредством релевантизирането си към всекидневни представи, всекидневни очаквания, към логиката на всекидневните дела, прилагайки все по-изтънчени в методическо отношение техники на анализ на всекидневни ситуации (проучване на потребителското търсене в маркетинговите изследвания, на нерефлектирани нагласи към политическия живот в демоскопските проучвания и т.н.). Дали и доколко обаче, използвайки изследваните практики като инструментален ресурс, социологията остава „от другата страна" на разделителната линия? Можем ли днес, когато социологията се радва на такава безпрецедентна „практическа истинност", изобщо да говорим за подобен вододел? Не сме ли свидетели на *епилога* на едно „романтично" схващане за социологията, според което тъкмо несъвпадението между научна и всекидневна реалност задава условията на изследователската „игра"? И не се ли коренят в болезнените преживявания на този

епилог усещанията не просто за криза, а за „край“ на социологията, апелите да се върнем към „големите социологически въпроси“, ако не искаме да изгубим значителна част от интелектуалната субстанция на нашата дисциплина (както призовава Питър Бъргър)? Това са все въпроси, на които търси отговор социологията, която съм се опитвал да имплантирам в ПУ, преди всичко под формата на „теоретични дискурси за всекидневието“.

В етнометодологията на Харолд Гарфинкъл има едно понятие: „рефлексивност“, което предполага „взаимно разработване“ между позиция в дадена практика и самата практическа среда. Резултат от рефлексивната среща е неизбежна промяна в първоначалния статус и на двете, за да се постигне съответствие между тях. Заниманията ми с „теоретични дискурси за всекидневието“ отразяват внимание към дълготрайните ефекти от такива рефлексивни преобразования на страната на научното мислене.

По такъв начин всекидневието ме интересува не като форма на живот, а като *конструктивен принцип* в социологическото познание, независимо че на определено (повече или по-малко повърхностно) равнище може да кристализира като форма на живот за изследователя или да му се привижда в този образ. Подобна перспектива към дискурсите за всекидневния живот предполага едновременно въвлеченост в тях и непреднамерена „отстраненост“ от теоретичната работа на социологията. Това същевременно не е собствено философска позиция, но предполага продуктивен диалог между социология и философия, още

повече че някои от ключовите социологически дискурси върху всекидневието са резултат тъкмо от подобен диалог.

Да разбираме мислителите от миналото

Социологията, която преподавам, е особена *интерсубективна* формация в най-радикалния смисъл на тази дума. В нея звучат гласове на различни мислители – мои съвременници и предшественици, които си дават (често пъти неочаквана) среща в разплитането на различни социологически казуси. Един от най-сериозните въпроси, които тази формация на интерсубективното „ние" повдига, е: *как да разбираме мислителите от миналото*.

Несъмнено с тях ни свързва традицията на нашата наука и по силата на тази традиция до нас достигат утвърдили качеството си на *нормативни образци* идеи. Традицията тогава изглежда да е нещо като безличен филтър, пропускащ само онези научни продукти, които допринасят за експанзията на съответната наука в настоящето. В такъв случай обаче поставеният по-горе въпрос за разбирането на мислителите от миналото сякаш изобщо не стои, а ние, следвайки един формулиран от Робърт Мъртън принцип: *obliteration by incorporation* (заличаване чрез асимилиране), реализираме заложените в логиката на научното развитие възможности.

В социалните науки обаче – и без съмнение в социологията – по отношение на наследяването на идеи от нашите предшественици като че ли доминира по-ско-

ро една често пъти цитирана метафора (чийто оригинал се приписва на Бернар от Шартр): ние сме „стъпили на раменете на гиганти“ и това предопределя развитието на науката днес. (Бернар от Шартр дори определя учените от своето настояще като „джуджета“ по отношение на своите предшественици.) Независимо как ще интерпретираме тази метафора – като стимулирано от големите „класически“ идеи, или като обременявано от тях развитие, тя също маргинализира въпроса за *разбирането* на мислителите от миналото.

Съществуват, разбира се, различни междинни варианти, но и при тях, както и в споменатите по-горе основни случаи, идеите от миналото се третират по-скоро като външни на нас мисловни светове, елементи от които могат да бъдат инкорпорирани избирателно, в зависимост от теоретичните потребности, или да се използват като илюстрации на собствената аргументация.

Като *трети случай* на интересуващото ни разбиране, ще се позова на един известен принцип в херменевтиката, който се свързва с името на немския философ Фридрих Шлайермахер, макар че много мислители след него са го възпроизвеждали под една или друга форма. Изразен в императивен вид, той най-общо гласи следното: *Да разберем мислителите от миналото по начин, по който те не са могли да се разберат!* Не е трудно да си дадем сметка, че възможността за подобно разбиране като че ли следва от нашата дистанцираност спрямо ситуацията, в която тези мислители са били потопени. Такова разбиране обаче крие един съществен негатив – вероятността да изгубим тънките нишки, свързващи ни с полетата на

миналото, и да нивелираме своеобразието на това минало, превръщайки го в територия, *ориентирана* към нашето настояще. Темпоралната дистанция, която ни разделя от мислителите на миналото, разбира се не е *неутрално пространство*. Но както признаваме, че изтеклото от тях до нас време е натоварено с множество *седиментирани значения*, които ние имаме *привилегията* да изтълкуваме от по-късната перспектива спрямо едно „вече случило се минало", така трябва да си даваме сметка за уникалността на техния поглед към това, което от *тяхната времева перспектива* е „все още – пронизано от *очаквания* – неопределено бъдеще". Тъкмо този уникален поглед трябва да се опитваме да вграждаме в хоризонтите на нашето настояще. Затова като контрапункт на споменатия вече „принцип на Шлайермахер" предлагам един в известен смисъл обърнат и същевременно допълващ го императив: *Да разберем чрез мислителите от миналото сами себе си, както иначе не бихме могли да се разберем!* Този императив поставя акцент не върху онова, което пропуска и всъщност няма как да забележи с оглед на разгърнали се по-късни събития съответният мислител, а върху това какво *специфично* вижда той от *своята страна* на историческото развитие (нещо, което все по-малко сме в състояние да долавяме *ние, пребиваващите от другата страна*). Въпросът следователно е дали отчитането на *специфичната му визия* няма да изостри сетивата ни за начина, по който разглеждаме собственото си настояще, без неговата перспектива да подменя нашата?

И накрая – още един значим акцент, нюансиращ своеобразното ни партньорство с мислителите от миналото. Върху него съсредоточава внимание-

то ни френският феноменолог Морис Мерло-Понти. Във „Философът и неговата сянка" той, вземайки за мисловен предмет Едмунд Хусерл, се опитва да покаже как можем да четем големите философи от миналото отвъд *изглеждащата неизбежна* дилема между „обективна" история (която отнема тъкмо откриващото се като заслужаващо да бъде мислено) и „субективна" интерпретация (при която интерпретаторът фактически заличава субективността на автора, като поставя въпросите и сам дава отговорите). За да се преодолее фалшивата дилема, „философът, за който говорим", и „философът, който говори", трябва да са едновременно присъстващи в една междина между така откроените полюси, в която трудно може да се установи делът на всеки от двамата. В хода на този диалог не стои въпросът за това какво има и какво няма в творчеството на мислителя, който тълкуваме, а по-скоро казаното/написаното в творбите му маркира полетата на „непромислено", което, в качеството си на *негово непромислено*, се отваря като *задача за нас*. Мерло-Понти продължава: „Също както възприемаемият свят съществува само чрез отражения, сенки, различни нива и хоризонти между нещата (които не са неща, но не са и нищо, а напротив чрез самите себе си набелязват полетата на възможна вариация в едно и също нещо и в един и същ свят), така творчеството и мисленето на един философ също са изградени от определени артикулации между казаните неща". Тъкмо тези неподдаващи се на обективиране, но не по-малко реални от документираните идеи „артикулации" правят чувствително собственото ни мислене за оформящото

се непромислено в творбите на големите мислители от миналото. Позволявайки му да проникне в нас, ние ставаме действителни наследници на своите предшественици.

А това ще рече *казаното/написаното* от тях да не се взема наготово като приключило мислене, а „вклинявайки се" в него, непрестанно да търси разноликите обещания на *казването*. Несъмнено става дума за специфична естетика на работа, непосредствено обвързана обаче с „естезиса" (като „живо тяло") на мисленето, където винаги е проблематично разграничаването между „свое" и „чуждо". Да мислим заедно със съответния мислител тогава, ще рече не да оставаме при него или непременно да се разграничаваме от него, а „чрез" него *във всеки момент* да надхвърляме собствените му граници, но и границите, които задаваме на собственото си мислене.

За метода

Опитвайки се да представя образно науката, която се стремя да преподавам, в някои свои лекции използвам метафората за „две раждания" на социологията. Сертификата си за раждане социологията получава с институционализирането си във Франция в края на XIX век под егидата на т.нар. позитивизъм. Позитивизмът разглежда социологическия метод като част от кутия с научни инструменти, чието успешно прилагане зависи от верния поглед и от усета на изследователя; иначе казано, от перспективата на позитивизма методът затова е *научен*, защото е *неутрален*

инструмент за изследване, който, бидейки ключов елемент на научното мислене, се връща обратно в кутията след всяка употреба.

Следствието от подобна визия за работа на социологическия метод е, че, както находчиво демонстрира Харви Сакс в една своя ранна статия, генерализираните социологически описания, ако трябва да бъдат сравнявани с описваните предмети, превръщат – по силата на една скрито приемана клауза „et cetera" – тези предмети в *несъвършена версия на идеални предмети*.

„Второто раждане" на социологията се извършва по-късно, в контекста на „разбиращата" социология, и е белязано от постоянстващото напрежение между научен метод и предмет на изследване, от което произтичат две „не"-та: методът *не* (бива да) се проектира върху изследваната реалност заради риска – в тенденция – да я подмени и същевременно *не* (бива да) позволява да бъде де-формиран от предмета. На един ранен етап на социологическо развитие този проблем се проявява например в Зимеловия проблем за *социалната дистанция*: отстоянието на изследователя от изследвания предмет никога не е константна величина, а подлежи на постоянно „договаряне". Става дума следователно за пребиваване в специфична *несигурност и подвижност*, която предполага постоянна отвореност на „разбиращия" към онова, което се разбира – до степен на *готовност да трансформира себе си*.

Ефектът от всичко това на страната на понятията, с които работи изследователят, е тяхната лабилност. Вероятно идеята на ранния Хайдегер

за „формално указващи понятия“ най-добре описва техния характер. Те са „формални“, доколкото са съдържателно неопределени, което подчертава характера им на „задача“, която разбиращият трябва да поеме, за да индивидуализира всеки път предмета в ситуацията на конкретното му схващане; те са „указващи“, доколкото с тях се подчертава, че значещото им съдържание „няма предвид и не изразява директно онова, към което се отнася“, а предлага единствено „указание, индикация за това, че разбиращият е предизвикан от този понятиен контекст да осъществи преобразуване на себе си“.

В последна сметка методът трябва да произтича от същинска *проблемност на проблема*. Макс Вебер добре е знаел това, заявявайки, че всеки опит да се построи специална наука около определени „фактори“, смятани за значими в дадена каузална верига, пропуска преди това да си зададе ключовия въпрос „дали в споменатите „фактори“ като цяло има нещо проблематично, което може да бъде разрешено само чрез определен специфичен метод“. „Щяха да ни бъдат спестени много ‘-логии’ – продължава Вебер, – ако този въпрос дори само изплуваше в съзнанието от време на време“.

Така оформя очертанията си една социология, която наричам *критическа социология на въплътената видимост*, идентифицираща своя предмет не фронтално, а чрез вклиняванията на различни редове на реалност един в друг.

Тази социология има и по-прозаично изражение, формулирано най-добре от етнометодологията на Гарфинкъл. Тя се интересува не толкова от това

какво кара участниците в социалните практики да действат, а от това *как* те *правят действията си видими един за друг*. Ако отнесем този принцип към правенето на социология, можем да изведем като непренебрежима критическа задача необходимостта да се поддържа видимостта на изследователската позиция от перспективата на изследваната реалност.

Всъщност така разбираната социология е безкрайна задача.

Анотация на проекта

„Социология и науки за човека:
едно възможно реасемблиране
на социалното познание
в началото на 21. век
(изследване на случай)“

(2021 г.)

Основният въпрос, който провокира нашия изследователски интерес, е въпросът за мястото на социологията и на социологическото експертно знание в актуалната обществена ситуация.

Според мнозина е налице отчетлива тенденция към разколебаване на общественото доверие в социологическата експертиза. Някои дори обявяват, че социологията е в криза (А. Гоулднър). Парадоксът се усилва от това, че социологията е възникнала с извънмерната претенция да бъде „централна социална наука“, „кралица на науките“, а днес – именно по показател обществено доверие в прогнозите и анализите ѝ – е изтикана „в задния двор на социалната наука“ (А. Гидънс). Различните автори диагностицират кризата по различен начин в зависимост от позицията, която заемат в полето на социологическата наука. Затова ние правим опит да не заемаме пристрастно позицията на нито едно от тези обяснения на кризата. В замяна ще посочим два емпирични индикатора (видими и с невъоръженото око на „човека от улицата“), които според нас ясно демонстрират проблема:

Първо, все по-отчетливо е недоверието на широката общественост в резултатите от електоралните социологически проучвания. Непрестанно ставаме свидетели на упреци, отправяни от различни посоки в публичното пространство, чиито автори далеч не могат да се сведат само до политическите субекти, заинтересовани от своите актуални властови борби. Накратко, социологическите изследвания на общественото мнение систематично подлагат съмнения в своята безпристрастност, прерастващи в директни обвинения, че авторите им социолози обслужват политически интереси.

Второ, ако през 1990-те години регистрирахме своеобразен бум на интереса към изучаването на социология като университетска дисциплина, то от началото на нашия век се забелязва изразителна тенденция на отлив на студенти от образованието по социология в университетите, т.е. налице е отслабване на този интерес.

Дори само тези два емпирични факта красноречиво свидетелстват, че в масовото съзнание на всекидневния човек оценката за социологическата експертиза се променя по посока на задълбочаване на скептицизма относно нейната ефективност.

Причините за кризата в социологията са дълбоки, като някои от тях са външни (например усъмняването в самата научност на знанието в късномодерната епоха), а други – вътрешни за науката социология (например отслабването на „епистемологичната самоувереност на социологията“ (А. Молнар) в условията на нарастваща фрагментаризация на социалния живот в глобалното общество). Съсредоточаваме се обаче върху техните следствия.

Можем да твърдим, че днес живеем в епоха на колосални промени в обществата навсякъде по света, и разбира се, в частност – в българското общество. Свидетели сме на задълбочаване на икономическата, политическата, екологичната, здравната глобална криза (пандемията от Covid-19 е само най-актуалната от тях), перманентен ръст на несигурността, рискове в практически всички социални сфери, увеличаване на броя на т.нар. „излишни" (З. Бауман) за обществото хора и т.н. И тези обективно разгръщащи се нови процеси и тенденции всъщност са *par excellence* предмет на социологическото познание и на работата на социолозите. Защо тогава се наблюдава отслабване на интереса и на доверието именно към това знание?

Нашата теза е, че социологията далеч не е изчерпала своите диагностични и прогностични способности относно обществените тенденции, но именно като социолози днес се намираме в нова ситуация, и то съвсем не само заради обективно протичащите радикално нови процеси. В нова ситуация сме преди всичко защото изследването на субективното преживяване на тези процеси от страна на въвлечените в тях актьори придобива непозната до момента обществена, а с това и познавателна значимост. Вече не е достатъчно обществените процеси да се обясняват от социологията в рамките, в които го е правила досега като фундаментална социална наука. Необходимо е да се изследват начините, по които тези обективни социални процеси се изживяват (понасят, изстрадват) от участниците в тях. Затова ние смятаме, че е необходимо преосмисляне на аналитичния подход на конвенционалната социология

– класическа по своите основания, претенции и методи. Хипотезата ни е, че за да даде адекватен отговор на новите социални предизвикателства, социологията на настоящето се нуждае – за възвръщане на общественото доверие към нея – не само от своя обичайно мощен *обяснителен* потенциал за диагностициране на обективните обществени процеси (т.нар. „социална физика"), но и от разгръщане на неразвития си потенциал *за разбиране* на смисъла, който им придават техните дейци.

В нашето колективно изследване сме избрали да подложим на проверка тази хипотеза чрез емпирично социологическо изследване на един академичен модел за преподаване на социология, практикуван в катедра „Социология и науки за човека" в Пловдивския университет, който радикално се различава от т.нар. „класически" вид преподаване и занимаване със социология в останалите български университети. Избираме този „случай", тъй като той е уникален за българските условия опит да се развива (научно и образователно) една социология, отворена към науките за човека.

Тъй като колективът на изследването е част от този модел, възнамеряваме да приложим един специфичен подход, който се фокусира върху това *да разбере* дали и доколко е „проработил" този образователен модел – дали и доколко изобщо е придобил реални ефекти в конкретни жизнени траектории. Изхождаме от това, че този модел съществува вече четвърт век, преминава през различни перипетии, реформира се и се обновява: именно тази история искаме да проследим. За целта смятаме да подложим на изследване бившите възпитаници на специалност

„Социология и науки за човека“ в Пловдивския университет (бакалаври, магистри и докторанти).

Хипотезата ни е, че историята на този образователен модел, който би могъл да се окаже един от начините за излизане от описаната криза на социологията, е седиментирана по специфичен начин у бившите студенти. Интересува ни именно тази уникална следа, която ще бъде тълкувана като свидетелство за ефективността на образователния проект.

Спецификата на изследователския ни подход се проявява и в това, че ще се опитаме да проследим утаените ефекти не само в професионалните кариери, но и в биографичните траектории на респондентите. Ще проверим доколко образованието по социология е било причина за надежди и съмнения, за удовлетворения и разочарования. Ще тестваме дали и доколко образователните, професионалните и биографичните вложения са се оправдали. Процесът на превръщането на научно-образователните стратегии в професионално-биографични ефекти и перспективи ще бъде разгледан хронологично и ще бъдат реконструирани етапите му.

Допълнителната ни хипотеза е, че така реконструираната история на научно-образователния модел „Социология и науки за човека“ в ПУ до голяма степен възпроизвежда и историята на науката социология след 1990 г. у нас. Затова третираме нашия проект като изследване на случай.

Проектът „Социология и науки за човека – едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“ е финансиран

от Фонд „Научни изследвания“.[1] Проектът е проведен в периода 15 ноември 2021 г. – 8 май 2026 г. и се реализира от екипа на катедра „Социология и науки за човека“: доц. д-р Нина Николова (ръководител), проф. д-р Светлана Събева, доц. д-р Дарин Тенев, доц. д-р Елица Димитрова, проф. дфн Стоян Ставру, гл. ас. д-р Милена Ташева (технически координатор), гл. ас. д-р Паула Ангелова, докт. Ася Захариева, ас. Радослав Даярски. Консултанти са д-р Албена Стамболова, д-р Давид Иерохам и доц. д-р Теодора Карамелска. Генералната съвкупност на изследването обхваща завършилите специалност „Социология“ (1995–2012 г.) и специалност „Социология и науки за човека“ (след 2012 г.).

Изследването включва четири стъпки: 1. Анкетно проучване (методиката на регистрацията е онлайн анкета, подготвена в *Google forms* и разпространена сред бивши студенти от специалността; за рекрутирането на участниците в анкетата са използвани налични контакти с бивши студенти и покани, публикувани в социалните мрежи). 2. Дълбочинно интервю с елементи от биографичния метод и социоаналитичния разговор (по Пиер Бурдийо). 3. Групово интервю. 4. Групова дискусия. Качествените изследвания (стъпки 2., 3. и 4.) са проведени по метода на антуражния подбор на респонденти.

[1] По договор № КП-06-Н55/4 от 15.11.2021 г.

Кратка история на катедра „Социология и науки за човека“

Обучението по социология в Пловдивския университет датира от 1993 г., а самостоятелната университетска специалност „Социология“ е създадена през 1995 г. С това Пловдивският университет дава възможност за институционализиране на една традиция на социологическо инакомислие, която възниква още в началото на 80-те години на миналия век и се оформя в рамките на създадения през 1991 г. Институт за социална критика, София (по-късно – Институт за критически социални изследвания, а от 2020 г. – Институт по социоанализа).

През 2000 г. Институтът за критически социални изследвания (ИКСИ) става център към Пловдивския университет, с което образователните програми на специалността се обвързват с изследователските на Института. Благодарение на това и в образованието залягат принципи като: преодоляване на каноничните граници между социологията и другите социални и хуманитарни науки, баланс между фундаментална теория и емпирично изследване, рефлексивност на социологическата практика, обвързване на академизма с участието в критическата публичност на гражданското общество, интензивни международни контакти. През 2005 г. е създадена катедра „Социология“, която през 2009 г. се разделя на две катедри, отговарящи на т.нар. модулно обучение по социология („приложна

социология“, „социални изследвания на икономиката, науката и технологиите“ и „критическа социология и общество на знанието“). През 2012 г. започва обучение в две нови бакалавърски програми – „Социология и науки за човека“ и „Социология на правото, икономиката и иновациите“, които дават възможност задълбочилото се профилиране в областта на преподаването и научните изследвания да придобие адекватна институционална форма, без обаче да се подценява дисциплинарната идентичност на „Пловдивската социология“. През 2013 г. катедра „Критическа и приложна социология“ се преименува на „Социология и науки за човека“, като по този начин институционализира своя уникален за България интердисциплинарен профил, установяващ тясна връзка между изучаването на социалния живот, личността и междучовешките отношения.

През 2017 г. катедра „Социология и науки за човека“, заедно с Института за критически социални изследвания и Института за критически теории на свръхмодерността (ИКТС), става съосновател на Академична ризома „Критика и хуманизъм“. Целите на тази асоциация са пластичното участие в съвременния научен живот, ефикасното включване в изследователски мрежи и разпространението на резултатите от изследванията на участващите в ризомата организации на национално и международно ниво. Гост-лектори и активни участници в изследователските програми на катедрата от самото ѝ създаване са проф. д-р Растко Мочник (Люблянски университет, Словения) и проф. д-р Йоханес Вайс (Университет Касел, Германия), които са и почетни доктори на Пловдивския университет.

Ръководители на катедрата през годините са доц. д-р Цветозар Томов („Критическа и приложна социология“), проф. д-р Светлана Събева, доц. д-р Стойка Пенкова, доц. д-р Нина Николова.

Паула Ангелова

Хоризонтите на социоанализата и въпросът за „малкото“ страдание

Всички социални съдби, били те позитивни или негативни, осветляващи или стигматизиращи, са еднакво съдбовни – искам да кажа смъртни, – защото те затварят онези, които отличават, в границите, които са им посочени и които те самите карат да бъдат признавани.

П. Бурдийо, *Ритуалите на институиране*

През 1993 г., точно преди тридесет години, е публикувана една ключова колективна творба, *Нищетата на света,* под ръководството на френския социолог Пиер Бурдийо.[1] Ако в богатия колектив от социолози можем да открием имената на Ален Акардо, Розин Кристин, Мишел Пиалу, Луи Пинто, Стефан Бо, Сандрин Гарсия, Абделмалек Саяд и много други, то стилът на този труд смело надхвърля строгата академична рамка на традиционно социологическо изследване. На повече от 600 страници откриваме резултатите на едно 3-годишно изследване, което резулти-

[1] Вж. Bourdieu, P. (съст.), *La misère du monde*, Paris, 1993, Seuil.

ра в една необичайна пъстра картина от интервюта и социологически резюмета на ключови моменти от тях, които се преплитат с методологически дискусии и теоретически анализи на разбиращата социология, която вече приема формата на социоанализа. Самата „нищета на света“ отвежда не другаде, а към свидетелствата и диагнозите за всекидневното страдание от обществото. Последното е и подзаглавието на книгата.

Колективът изследва новите форми на социално страдание, което пронизва съвременните общества. Фокусът пада именно върху „малкото“ страдание не само на онези, на които е системно отказано едно достойно социално съществуване, но и на хората в риск, които все по-трудно се приспособяват към резките промени на условията на техния живот. Така интервютата дават възможност и пространство, място и време на онези, които не разполагат с материални или символни средства да бъдат чути и изслушани. Думата е при онези, които не оставят следи в историята, които да могат да засвидетелстват тяхното социално съществуване.

Какъв е животът на обикновените граждани и какви са измеренията на тяхното невидимо страдание? Тези въпроси са водещи за социолозите, които отиват на терен и се изправят пряко пред реалността както в „проблемното предградие“ или „гето“, така и в училището, здравните или социални институции, сдружения или пък в някое емигрантско семейство. Интенцията на изследователите е не само да скъсат с онези образи, поднасяни от сензационната преса или политическа пропаганда и слухове, но преди всичко да присъстват в изоставените места, които „се дефинират фундаментално чрез *отсъствие* – най-вече отсъствие на държавата и на всичко свързано с нея“

(Bourdieu, 1999: 123). Така социоанализата ни отвежда към един дълбинен анализ на отношенията между структурите на социалното пространство и тези на физическото.

Залогът на тази книга обаче надхвърля един прост прочит на серия от документирани истории като тази на алжирско семейство, живеещо в покрайнините на Париж, чиито членове трябва да се справят с ежедневните форми на расизъм, или пък тази на учителя, който се изправя пред феномените на градско насилие и т. н. Нейният предмет не е и просто изследване на последствията от неолибералната политика от началото 90-те години в Западна Европа. А преди всичко хоризонтът на този залог се отваря в една двойна перспектива, където предметът на изследването със своето значение разкрива важността на особената форма на този социологически поглед, неговата траектория и неподозирани ефекти, до които ни довежда социоанализата в достигнатите от нея истини. А последните ни учат да развиваме една респонсивна рефлексивност в едно афективно (в)слушане.

За Бурдийо това изследване е на първо място едно социоаналитично начинание, в което той от самото начало обръща внимание на деликатността на сключения пакт на доверие между двама души по силата, на който се разкриват поверителни свидетелства. Социологът попада в едно афективно пространство, в което трябва да успокои тревожността и страховете от превръщането на приватно споделеното от личните истории, документиращи всекидневното страдание, в публично. От една трета страна, читателят, който се въвлича в тази ситуация през своя прочит, е призван да придобие един симпатизиращ и разбиращ поглед, който научният метод ни гарантира, но не по-малко изисква от нас. И точно това, което изисква от

социологическия метод описаната крехка и уязвима ситуация, е във фокуса на този текст.

Хоризонтът, който отваря социоанализата се допълва от още един парадоксален момент. От една страна, тъканта на социоаналитичните интервюта трябва да осигури „всички необходими елементи за обективния анализ на позициите на интервюираните“ (Bourdieu, 1999: 2), за да се разберат техните възгледи. Това осъществяване обаче носи императива за случване без да се полага една обективизираща дистанция, която редуцира индивида просто до „манекен на витрина“. От друга страна, социоаналитикът приема една перспектива, която да е възможно най-близка до тази на интервюирания, но без да осъществява някакво идентифициране с *alter ego* или да проектира неправомерно в него.

Това са само някои от трудностите, пред които социоаналитикът би могъл да се изправи в своята практика, разбира се, наред с факта, че Бурдийо ни оставя по-скоро едни фрагменти от този проект. Поради тези специфики аз си позволявам да се движа в един реконструктивен прочит на негови ключови текстове, чиято цел е не помалко да разкрива изключителния потенциал и важност на методологическата и предметната проблематика на социоанализата, както и актуалността на подобна практика в настоящия изследователски и академичен контекст.

> [...] *най-безличното е толкова подходящо да изрази най-личното само защото най-личното често е, както е тук, най-безличното.*
>
> Бурдийо, *Нищетата на света*

Няколко години преди публикуването на *Нищетата на света* през 1991 г. се появява един кратък текст под заглавието „Увод в социоанализата", в който намираме едно синтезирано изложение на основни методологически моменти на социоаналитичния проект на Бурдийо.[2] Ако той призовава социолозите да приложат в своята практика мотото на Монтен „Не осъждай, не осмивай, не презирай, а разбирай" още в първите страници на *Нищетата на света*, този призив може да се счете за водещ императив в социоаналитичната практика. Тя навлиза в сингуларността на всеки конкретен казус на интервюирания чрез „една форма на *активно и снабдено с инструменти слушане*, изискващо една привидно противоречива нагласа" (Бурдийо, 2020: 267).

Активното слушане не е просто *terminus technicus*, както Събева (2023: 19) подчертава, а отвежда към самия контакт между анализиращ и анализиран, който отваря и полето на споделимост на опита в един генеративен хоризонт във и чрез модалността на слушането. Социоаналитичната нагласа обаче крие своите особености в една парадоксалност, която изисква не само една миметична отвореност към интервюирания, в която неговият език,

---

2 Вж. Pierre Bourdieu, P. (1991), „Introduction à la socioanalyse", *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 90, декември 1991. „La souffrance", 3-5, бълг. издание: сп. *Хетеродоксия* 1-2/2020, срв. Бурдийо, 2020: 267–270.

възгледи, мисли и чувства проникват социоаналитика, но в една обратна посока се следят внимателно и ефектите на анкетното отношение на афективно ниво върху интервюирания. Така социоанализата се разкрива под формата на „асистирана самоанализа“, която предоставя на последния една неподозирана възможност да постави въпроси относно себе си и да извърши един труд по експлициране, който без съмнение е болезнен, но възнаграждаващ. И този автоаналитичен опит се увенчава с това интервюираният да изкаже с „неимоверна *експресивна интензивност*, дълго време премълчаваните си или потискани преживявания и размишления“ (Бурдийо, 2020: 267).

С други думи, социоанализата дава разбиране за „истинските основания на социалното страдание“, което се скрива в неясни симптоми и знаци.

Тя изследва преди всичко онези малки и незабележими форми на страдание, прокрадващо се тихомълком във всекидневието. Тези „малки страдания“ са напълно нормализирани в своята лишеност от мащаба на някаква грандиозна катастрофалност, с което неизбежно изпадат отвъд институционализиращите бюрократични механизми, работещи по въпросите на регулиране и осигурявана на социална защита. Така и най-първите респоспонденти на това проблемно поле са хората, които „не се чувстват добре в кожата си“, която така добре е сраснала с определена социална позиция. Предвид на социално институираното поле, в което това „малко“ страдание се случва, то неизменно е позиционно обусловено за Бурдийо. Позиционната обусловеност от своя страна открива хоризонта на обективната противоречивост в някои социални позиции, „която субективно се преживява чрез амбивалентни диспозиции и ‘двойни капани’“ (Събева, 2023: 41). Всяко вписване в дадено социално място

е съпроводено с определени забрани и изисквания, което е и самото символно разгръщане на институционалното насилие. А то задава критерии за успех и провал, задълженията и идеалната дефиниция на дадена социална позиция.

В това проследяване на ключовите методологически аспекти от „Увод в социоанализата“ можем да заключим, че социоанализата приема формата на едно дълбинно изследване не само на позиционното страдание, но и на социалното несъзнавано. Нейните въпроси докосват всичко онова, добре прикрито, но изразено в дискурса, т.е. утаените и наслоени социални условия, чийто продукт е самият този автор на дискурса с цялата му жизнена траектория като започнем от мястото, където е роден, преминем през полученото възпитание и образование и стигнем до кариерата с успехите и неуспехите. Разбирането на тази траектория в отворения хоризонт на социоаналитичните разговори обаче обръща особено внимание и на целия афективен фон, съдържащ се в смяната на настроения на интервюирания и атмосферните преходи в интервюто (напрегнатост и скованост, фалш, отпускане и т.н.), неговите телесни жестове и пози, съпътстващите паузи мълчание, лапсуси, смени на интонация или подразбирания.

В социоаналитичното разбулване на най-личното се разкрива не друго, а „най-дълбоката истина на една социална позиция, която действа върху тях и вътре в тях, но също и върху всички, които я споделят с тях“ (Бурдийо, 2020: 268). А това, което се полага в тялото на индивида са институционалните некохерентности и конфликти, придобиващи измерението на чуждо тяло или появи на двойници.[3] Така личността достига до парадоксални ситуации

[3] Срв. Деянов, 2020: 147.

на разделение в образа на самия себе си чрез вътрешни противоречия като например търсене на провал чрез успехи. Бурдийо нарича тези ефекти структурни жертви, които се коренят в разминаването между социална позиция и функция в нейната фактичност и идеалност. В тази перспектива социоанализата не би могла да се сведе до прост концептуален анализ, доколкото оперира в два регистъра между телесната афективност и хабитуализирната афективност и в дълбините на използвания език. В този зигзаг между дискурсивно и афективно тя се превръща в практика, подчинена на изискването за най-внимателна работа на едно чисто документално ниво със свидетелствата за реалността на всекидневните страдания. Следователно тя остава на почвата на едно дотеоретично обективиране чрез публикуване на интервютата документи.

Този дотеоретичен пласт вече изисква една особена рефлексивност на социоаналитика, който остава винаги нащрек за неподменимостта на споделеното от интервюираните, а всяка негова външна намеса трябва да се удостовери като „необходима“. В тази методологична рамка социоаналитичното разбиране на документалността изисква един нов жанр – този на „социологическите разкази или новели“ (Събева, 2010: 60). Събева подчертава именно принадлежащата ѝ херменевтическа експликация в работата с диалозите на интервюираните, която кристализира в конструктите на социологическото въображение, което са самите социологически разкази. Последните трябва да добият собственото си удостоверяване чрез очевидност. С други думи, социоанализата взема хората и нещата в тяхната действителност, такива, каквито са, а нейният стремеж е да ги съотнесе с причините и основанията те да бъдат това, което са, и с това просто да *разбира*, давайки

възможност на генеративното ставане на смисъла в неговото неспирно търсене на истината си в рамките на регистрирания дискурс. В практиката аналитикът трябва да направи видими очевидността и естественото саморазбиране в собствените си конструкции чрез своята критическа рефлексия. И тук трябва да подчертаем, че не става дума просто за една рефлексия по-скоро херменевтична в същността си, а Бурдийо говори за рефлексивност, действаща като синоним на метод. „Рефлексивността-рефлекс", която е призвана да сведе до минимум ефектите от символното насилие и да предодтврати всякакво повлияване върху отговорите на анализирания от самия социолог. Без да се задейства „*ex post* върху готовите продукти на изследването" (Събева, 2010: 61), тя е в ход в самото изследване, действайки в сърцевината на социологически интерес като неотнимаема характеристика на изследователския хабитус. Както Бурдийо (2010: 42) подчертава в „Да се разбира", „основана върху 'занаят', социологическо 'око' – [тя] може да възприема и да контролира в самия процес на водене на разговора ефектите на социалната структура, в която се осъществява".

В усвояването на споменатото по-горе „отношение на активно и методично слушане"[4], аналитикът се движи между полюса на вникването в уникалноста на историята на анализирания и този на методическата конструкция, основана на познанието на обективните условия, които обемат онази категория, към която принадлежи и самият интервюиран. Социоаналитичното слушане се сродява със Сократическата мейевтика, защото именно неговата активна рефлексивно-афективна отвореност за разказите

[4] За етоса на гласа, слушането и „професионалното ухо" вж. Събева, 2023: 36–46.

за страданието се акушира автентичното себеразбиране на интервюирания, освободено от налагането на аналитични формулировки или внушения. Социологът трябва да заскоби така естествената и автоматична всекидневна размяна на думи, изпразнена от смисъл, за да създаде със своя мейевтичен етос една уникална ситуация на комуникация. Вследствие на това „един екстраординерен дискурс" (Бурдийо, 2010: 49) актуализира възможността за онези, които остават най-невидими в социалното пространство, да изразяват без притеснения преживяванията и страданието си и да предявяват искания си, давайки си рефлексивно сметка за това.

Неслучайно Бурдийо (2010: 48-49) говори за необходимостта от култивирането на една нагласа на благожелателност и благосклонност, която осигурява не само отварянето на опита на анализиращия към проблемите на анкетирания, а изисква тяхното приемане като свои, обхващането и разбирането му *такъв, какъвто е* в неговата сингуларност и съпътстващата я уникална необходимост. Аналитикът е призван да забрави за себе си чрез едно истинско обръщане и конверсия на погледа в чийто хоризонт обичайните ситуации на всекидневието спират да бъдат такива, а Другият изплува от своята анонимна усредненост.

Ако ежедневната нагласа довежда до строга икономия на смисъла и афекта в отчитането на всички онези повтарящи се до безкрай конфликти и съревнования в социалното пространство – от училището през службата, достигайки до наследствените вражди, то социоанализата трябва да скъса радикално с тази винаги вече предпоставена нормалност на институционалното насилие и позиционното страдание в нашето полуразбиране и приспано

внимание за тях. Издига се въпросът с каква методологическа стратегия социоаналитикът би могъл да излезе извън клопката на този банализиращ диктат на хабитуализираната афективност и *common sense*, обезкуражаващи усилието на разбирането? Как да се пробие символният филтър на общопознатите думи, чрез които всеки от нас се изразява? Защото социологът неизбежно ще потъне в това, което е *най-трудно* за чуване. И то засяга анонимността на неперсонализираното „се", както се изразява Бурдийо (2010: 48), напълно изтласкано от философията и изпаднало от литературата, и което всъщност сме самите ние. Това „ние", което винаги капитулира в опита да произнесе със своите собствени, но обезкуражаващо лишени от автентичност средства, множествеността на азовете, с които всеки от нас е в оптиката на вездесъщата претенция за сингуларност и единичност. И дори готовността да се активират всички ресурси на социологичната бдителност и на личната благоразположеност, не биха били достатъчен гарант за зоркостта на вниманието в онези моменти, когато илюзията за винаги вече видяното и чутото се промъква. Тук социоаналитичната методология изисква едно квазифеноменологично епохе като условие на възможност за удържането на благожелателната нагласа, която приеме в пълната неповторимост историята на даден човешки живот в опит да се разберат дълбинно драмите на „едно съществуване едновременно в тяхната единичност, уникалност и всеобщност" (Бурдийо, 2010: 48).

Социоаналитичното епохе заскобява ефектите на хабитуализиращата афективност, която функционира в едно непрестанно подчиняване на даденото като *factum brutum* в поддържането на илюзията за винаги-вече-разбраното социално страдание. Събева (2023: 43) описва по следния

начин двете степени на това епохе. От една страна, се заскобяват категориите на бюрократичния разсъдък, които дават обективните определения на „уязвимите“ или „рискови“ групи. От друга страна се обезсилват категориите на здравия разсъдък, които конструират определенията за „естественост“ под формата на „квазиуниверсално социално страдание“. Именно с осъществяването на това епохе аналитикът може да влезе в контакт непосредствено с ранимостта и страданието, които се разкриват във всяка неповторима човешка история по осите на тяхната сингуларност и всеобщност. В сложната диалектика между единичност и всеобщност (под формата на категориална принадлежност, носеща значението на структурна жертва в социума), в която социоаналитичната работа се разгръща се търси едно работно очертаване на симптоматиките в психопатологиите на биографичното *illusio*.[5] Така биографията на интервюираните разкрива една изключителна комплексна и деликатна топология на позиционното страдание в неговото разрояване, което фрактализира личността и поражда разцепени хабитуси с противоречиви афективни състояния, доколкото ние винаги вече пребиваваме в множество от социални полета и констелации.

За да има успех този аналитичен труд, пред социолога се издига изискването да владее теоретическото и практическото единство между условията за съществуване, корелиращи необходимо на определени социални механизми и условия, чиито ефекти се упражняват върху дадена категориална съвкупност, към която принадлежи интервюираният (например категорията на учителите, социалните работници, децата на първо поколение емигранти и т.н.). По-конкретно тук става дума за владеене на „неотдели-

5 Вж. Deyanov, Sabeva, Petkov, 2015: 306–329.

мите помежду им психически и социални обусловености“ (Бурдийо, 2010: 47), свързани с дадена особена позиция и сингуларно-всеобща биографична траектория в социалното пространство. С това френският социолог снема и Дилтаевата опозиция между „разбиране“ [Verstehen] и „обяснение“ [Erklären] в един отказ от вярата в остарели методологически принципи, подчинени на идеали за стандартизиране на процедурите в търсене на научна строгост. Така наред със споменатото мейевтическо ендогенно разбиране социаналитикът практикува и едно екзогенно „онеобходимостяващо“ разбиране-обяснение, принадлежащо на страната на социологическото *a priori*.[6]

Без съмнение прецизирането на метода на социоанализата е една парадоксална задача, както се вижда и от теоретичните експликации в *Нищетата на света*, една деликатна работа с живото настояще на една биография в локализирането на различните огнища на позиционно обусловеното страдание, която преминава през перипетиите в избора на възможните теми или форми на разговора, защото в повечето случаи, както споменава Бурдийо, след прослушването или прочитането на първия разговор изникват нови и нови нови въпроси, били те фактически или интерпретативни, предполагащи втори разговор. В динамиката на обмен и сблъсък на колективния опит и рефлексии и чрез последователна практика на експликация и кодификация на извършените стъпки, този метод кристализира в едно пълно отсъствие на готови анкети и въпросници. Анализата на социалните взаимодействия, осъществявани под принудата на социални структури и ефектите на местоположенията, упражнявани от обективните структури, винаги зависи от определените со-

6 За тези две степени на разбирането вж. Събева, 2010: 57–58.

циални контексти и изисква една афективна пластичност и отвореност от страна на социолога, който търси споделимостта на опита, отваряйки едно поле на символни терапии, където терапевтичното не е само и единствено в обсега на клиниката и нейната практика, а обозначава „една форма на магическо действие“ (Бурдийо, 1993а: 103), в която думите приканващо „заговарят“ тялото и в един докосващ контакт от дистанция това действие отваря нов хоризонт на виждане и вярване.

Заключителни бележки

Социоанализата предлага едно изследване на субективността и нейното страдание, но с какво се различава тя от психоанализата, е въпрос, от който не можем да се изплъзнем. Нито техните отношения трябва да бъдат мислени като алтернатива, нито социоанализата има претенция да замести психоаналитичното обяснение и истина.[7] Ако психоанализата се центрира около травмата, предаването на афекта в думи и тълкуването на несъзнаваното и т.н., то социоаналитичната работа изследва „как социалният ред каптира, канализира, усилва или спъва психичните процеси според това дали има хомология, тавтологично допълване и усилване или, напротив, противоречие, напрежение“ (Bourdieu, 1999: 512). Менталните структури са несводими до социалните, с което социоанализата предлага една различна конструкция на определена част от данните, които са обект в психоанализата,

[7] За проблематиката на психоаналитичното поле на истината срв.: Kalinov, 2022: 147–168.

придавайки смисъл на онези аспекти на реалността, които последната взима за вторични или незначителни.

Рефлексивното поле на социоанализата, което е също толкова афективно пространство на преживяванията на страданието и ранимостта[8], снема исторически култивираната илюзия за нередуцируемата сингуларност на индивида, защото тя възпрепятства да се разчетат ясно видимите симптоми (от всеобщност на социалното) на „уж индивидуален опит, който очевидно може да бъде изживян като такъв, без да престава да бъде продукт на вписването в социалния ред на определени видове социален опит, предразположени да се проявяват в генерически понятия“ (Bourdieu, 1999: 384). В работата с баналността на най-ритуализираното говорене в афективното поле на интерсубективността и интертелесността и в споделянето на неизречимото страдание и уязвимост от най-онеправданите, социоанализата кристализира под формата на диагностична и предклинична практика без да заема нормативна нагласа (Deyanov, Sabeva, Petkov, 2015: 319). Независимо дали става дума за експерименталното ѝ практикуване под формата на „социоанализа на самонаследяването“ (Деянов, 2015: 7–35), която изследва трансгенерационните противоречия на наследството, или като критическа наука за социалното и биовластово несъзнавано (Събева, 2018: 24–41), социоаналитичният хоризонт ще изисква радикално и автентично полагане на социалното в досег със собственото ни екзистиране, винаги вече въплътено, по линиите, в които човешкото е изправено пред своите най-големи разломи и илюзии.

---

8 За ефекта на патосния обрат във феноменологията и един нов прочит на социоанализата през термините на афективността, патоса като връхлитане и респонсивността срв. Събева, 2016: 240–260.

Литература

Бурдийо, П. (1993а), *Казани неща*, С., УИ „Св. Климент Охридски“.

Бурдийо, П. (2008), „Противоречията на наследството“, *Социологически проблеми*, 40 (1–2), 111–118.

Бурдийо, П. (2010), „Да се разбира“, *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, кн. Социология, т. 102, 41-58.

Бурдийо, П. (2020), „Увод в социоанализата“, в: сп. *Хетеродоксия* (1-2), 267-271.

Деянов, Д. (2015), „Социоанализата и философското проблематизиране на комунизма: самонаследяването (Към проблема за един бъдещ виртуален музей на соц-а)“, *Социологически проблеми*, 47 (1–2), 7–35.

Деянов, Д. (2020), „Сублиминалното и социоаналитическия разговор като некласически експеримент“, в: сп. *Хетеродоксия* (1-2), 145-155.

Събева, С. (2010), *Пречупената социалност*, С., Изток-Запад.

Събева, С. (2016), „ Да слушаш страданието: социоанализата и 'патосният' обрат в понятието за опит“, *Социологически проблеми*, 48 (1–2), 240–260.

Събева, С. (2018), „Прежалимите и непрежалимите животи: социоанализата в епохата на биовластта“, *Социологически проблеми*, 50 (1), 24–41.

Събева, С. (2023), *Надживявания. Феноменология и социоанализа на генеративното време*, С., Изток-Запад.

Bourdieu, P. (1993), *La misère du monde*, Paris, Seuil.

Bourdieu, P. (1999), *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*, Stanford, Stanford University Press.

Deyanov, D., Sabeva, S., Petkov T. (2015), „Bourdieu and Stanghellini: socioanalysis and phenomenological psychopathology", в: Stoyanov, D. (съст.), *Towards a New Philosophy of Mental Health: Perspectives from Neuroscience and Humanities*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing.

Kalinov, V. (2022), „Psychoanalysis in the Field of Truth", в: *Divinatio* 50, 147-168.

Стоян Ставру

Алумни на неуспелите: възпитаниците и двете ядра на университета

I. Продуктивността като образователен императив

Въпросът за университетските възпитаници (алумни) не следва да бъде разглеждан извън доминиращите днес изисквания към висшето образование. Тези изисквания често се ограничават с очакването за осигуряване на определена **продуктивност** при „производството на кадри“ с цел задоволяване на нуждите от специалисти на „пазара на труда“. Продуктивността като режим на социална валидност – критерий, чрез който се признава или отхвърля стойността на почти всяко начинание, се оказва определяща и за начина, по който днес висшето образование се самоорганизира и самоинтерпретира. Възприемана като морална норма, продуктивността се приравнява на добродетел, а всяко забавяне или липса на резултат може да бъде разпознато като недостатък. Не само индивидът, но и институциите измерват собствената си стойност чрез видимите резултати, които постигат: проекти, публикации, приходи, „лайкове“, брой привлечени студенти, брой

реализирани възпитаници и пр. Културата на постоянен растеж внушава, че само продуктивният е полезен, само полезният е значим, само значимият е оправдан, т.е. вписан в ескалиращата логика на ефективността и поради тази си вписаност само той има правото да бъде.

Приложен към **образованието** ултиматумът на продуктивността може да превърне университета от автономна културно-научна институция в пазарен доставчик на услуги. В този контекст университетът е предприятие, чието финансиране е обвързано от определена възвращаемост: брой завършили студенти, брой стажантски програми, брой реализирали се на пазара на труда специалисти, брой патенти, брой партньорства с реалния бизнес. Самото образование в крайна сметка е услуга, при която студентът може да се мисли като потребител (клиент), а преподавателят – като доставчик на компетенции (изпълнител). Формирането на критично мислене става част от подходящо организираните и впрегнати в полза на ефективността образователни програми (професионални пакети). Комодифицирането на знанието води до коригиране на учебните програми според търсенето и икономическата възвращаемост, което застрашава съществуването не просто на определени учебни курсове или дори специалности, а на цели факултети и научни полета със сериозна история и памет. Ограничаването на академичното разнообразие води до скъсяване на хоризонта на висшето образование. Университетът губи функцията си да бъде място за дългосрочни, спекулативни и фундаментални търсения, чиито ползи може да се материализират след десетилетия.

Холандският философ на образованието **Герт Биеста** оказва силно влияние върху съвременната педагогическа теория и практика, като критикува редукцията на образо-

ването до икономически инструмент и настоява, че неговата цел е много по-комплексна и свързана с въвеждане на субекта в света като свободно и отговорно същество. Образованието според Биеста има три функции: 1) квалификация – предоставяне на знания и умения, нужни за осъществяването на определена работа; 2) социализация – въвеждане в съществуващи културни, политически и морални практики; и 3) субективиране – формиране на способност да бъдеш свободен, автономен и отговорен участник в света.[1] Онова, което най-често се пропуска, е субективиращата функция на образованието. За Биеста субектът е нещо повече от индивидуална самоличност или носител на компетенции. Субектът се проявява, когато човек отговаря на призива на света, като поема риска да действа самостоятелно, вместо да следва предварително зададените му сценарии. Това разкрива образованието като рискована среща с Другия, с непредвидимото, която ни кара да излезем извън зоната си на комфорт.[2] Свободата не е удобство, а отговорността не е навик.

Образованието не трябва да се свежда до „научаване" (learnification[3]), разбирано като индивидуално придобиване на умения и измерими резултати, обслужващи пазара на труда. Образованието е преди всичко обществено благо, при което университетът не е доставчик на „услуги", а публично пространство за диалог, в което се култивира отговорно участие в демокрацията като форма на държавно управление. Важна цел на образованието е не

---

1 Вж. подробно Biesta, 2016a: 19-22. Специално за субективирането (*subjectification*) като функция на образованието вж. Biesta, 2016: 105-108, както и „ревизията" на това понятие в Biesta, 2022: 40-57.

2 Вж. Biesta, 2016b: 1-3.

3 За въвеждането и обосноваването на понятието „learnification" вж.: Biesta, 2016a: 5, 14, 15, 18, 26, 127.

само създаването на „гъвкава“ работна ръка, но и формирането на хора, способни да участват в демократичен общностен живот. Преподавателят не е просто фасилитатор на знания, а активен субект, който кани студентите в общия свят.

Дали обаче самото „субективиране“ не може да се мисли също като някакъв вид продуктивност: създаване на успешно отговарящ на света субект? Отговорът на този въпрос е от особено значение, ако искаме да разберем и възможните линии за провеждане на алумни политики. Образованието не произвежда субекти като индустриален продукт. Университетът не е фабрика за личности, а субективирането е събитие, което може да се случи в образователна среда, но не е нито гарантирано, нито планирано. Въпреки неговата важност, то отсъства от учебните програми, а зависи изцяло от климата в учебните стаи: преподавателят може да подготви условия, но не и да „произведе“ резултат. Това е „красивият риск“ на образованието. Студентът може да се „събуди“ за света чрез неочаквана среща, текст, разговор, но също и чрез травматичен провал. За разлика от продуктивността, която се представя като предварително дефиниран резултат, успехът в третата функция на образованието е само възможност, създадена от една жива среда. Срещите в тази среда, освен своята продуктивност, съдържат и особен вид плодородие или плодотворност (Хана Арент), което не просто подготвя хората за живота им в работа, но ги прави и свободни същества.

Университетът може да подари пространство за мислене и промяна, но не притежава резултата от осъщественото взаимодействие. Дарът не се връща като измерим дивидент – във формата на дарения в полза на университета от неговите успешни възпитаници, а оста-

ва като покана, която студентът може да приеме, но може и да отхвърли. Плодовете от тази особена **атмосфера** на университета не могат да бъдат присвоени, защото когато никой не може да гарантира, а следователно и да притежава изхода, ползата не се превръща в стока. Удържането на риска като ключово измерение на университетската среда преформулира знаците за успех във висшето образование. Ако производството (на работна ръка) е планирано, повторяемо и подлежащо на стандартизация, то пораждането (на свободни субекти) е уникално, несигурно и настъпващо като събитие. Несигурността на срещата отхвърля изискването за гарантирана възвращаемост. Когато образованието „запали" свободно мислещи субекти, обществото действително печели: печели нови идеи, иновации, демократична култура. Но тази печалба е като неочаквано художествено произведение, което не може да се произвежда индустриално. В този смисъл всяка инвестиция в образованието като публично благо[4] е малко или повече и инвестиция в неизвестното, за която няма гаранция за откупуване.

2. Алумни: витрина или лаборатория?

През последните десетилетия в България стартираха и се утвърдиха множество „алумни" инициативи, чрез които различни висши училища предложиха организационна рамка, в която да поместят своите възпитаници. Алумни общността или **общността на възпитаниците** (от лат.

[4] За поставянето на образованието в междината, където се подготвя достъпът до свят (публичност), т.е. условията на свободата, вж. Kloeg, 2022: 196-209.

alumnus — „отгледан“, „възпитаник“) е организирана мрежа от бивши студенти и докторанти на дадено висше училище, които поддържат трайни връзки помежду си (вътрешен компонент на общността), устойчиво взаимодействат с висшето училище (институционален компонент на общността) и влизат в различни активности с трети лица, които имат отношение към университета (външен компонент на общността). Обикновено такава общност разполага с формални структури, учредени или подпомагани от университета, които я организират и представляват. Приобщаването на възпитаниците в живота на университета се осъществява чрез различни практики: произнасяне на речи на випуска и даване на награди при завършване на образованието, отправяне на покани за участие в различни събития на паметта, създаване и поддържане на публични визитки на институционалния сайт на университета и пр. Алумни общността не е просто референт към миналото, а носител на успехи и на различия, които институцията разпознава, валидира и архивира.

Основен фокус на „алумни“ активността на университетите са дипломираните възпитаници, които са успели в своята професионална реализация и по този начин позитивно са потвърдили ефективността, продуктивността и полезността на знанията, които са усвоили по време на своето следване. Същностната характеристика на алумни общността е обстоятелството, че членуващите в нея споделят общо родословие на знание, но вече не са зависими от институцията, а са се превърнали в носители на нейното наследство. Като участник в своеобразна форма на институционално родителство, висшето училище: *alma mater* („хранещата майка“) е изправено пред различни варианти за осъществяване на своята алумни политика, като в

настоящото изложение ще бъдат разгледани **два идеални типа** (по Вебер). Първият тип може да бъде обозначен като „алумни-витрина“. При него алумни практиките се контролират преимуществено от университетската институция, като поддържането им има за цел да представи пред обществеността успехите на висшето училище и да активира различни форми на подкрепа както от страна на самите възпитаници (дарителство и застъпничество в полза на университета), така и от страна на по-широката общественост (участие в ключови инициативи на университета, предпочитане на университета при избор на висше училище за придобиване на висше образование). Вторият тип може да се определи като „алумни-лаборатория“. При него алумни практиките се реализират най-вече според желанията на възпитаниците, като университетът осигурява благоприятна среда за разгръщането им с цел поддържане на жив архив от носители на ценностите на институцията както с оглед на процеса на нейното самонаследяване (превръщането на учениците в наставници и в учители), така и с оглед съхраняването на университета като атмосфера на обща изложеност към знанието (общност на съ-спомнящи се, които споделят не само своите успехи, но и припокриващи се уязвимости). Ако първият тип е исторически свързан с прагматичните причини за възникване на алумни практиките като средство за акумулиране на дарения в полза на университета от страна на неговите успешни възпитаници, то вторият тип е отворен към бъдещето на алумни идеята като инструмент за саморефлексия в рамките на самите образователни общности, които надхвърлят формално организирания процес на обучение.

	ИНСТИТУЦИОНАЛЕН РЕСУРС	**ЖИВ АРХИВ**
Основен фокус	**СПОДЕЛЕН УСПЕХ** [„клуб“ на победителите] **институционална лоялност**	**ОБЩ СВЯТ** [„атмосферен“ университет] **афективна връзка**
Цел	Мобилизиране на обществена подкрепа и доверие; ! акцент: [„*оползотворена*“ общност]	Създаване и участие в нова форма на субективност; ! акцент: [„*безделна*“ общност]
Инициатива	**Висшето училище** (отгоре надолу)	**Възпитаници** (отдолу нагоре)
Алумни	Всички, които са завършили образованието си	Всички, които са учили в университета
Ефект	Създава публичен образ на университета като място за придобиване на знания с цел успешна реализация в живота. Общността е организирана около положителния резултат и доказване на знанията	Изправя университета пред задължението да възприеме собственото си минало като множествено, релационно и незавършено. Общността не е пасивна мрежа, а етическо събитие на различието
Паметта	Се **притежава** [като визия]	Се **фрагментира** [като глас]

Целта на настоящия текст е да проследи възможните траектории на преход от алумни практики, основаващи се на институционална лоялност, към такива, които се градят върху афективна връзка. Става въпрос за случаите, при които алумни комуникацията се ориентира не към престиж, а към емоционална памет, уязвимост и ритуалност, към споделяне от страна на възпитаниците с институцията не само на успехите, но и на разочарованията и надеждите си. Алумни влизат в ролята на разказвачи на институционалната памет, като споделят своите преживявания чрез платформи за „жива архивистика", които включват видео, свидетелства, писма, интервюта. Така се създават полифонични, неканонични истории на университета (наративен алумни архив). Възпитаниците са социален и морален капитал, който превръща свидетелствата за преживяното в етически ресурс за трансформация на институцията. Алумни не само прославят, но и критикуват своята *alma mater*, и това се институционализира в „архиви на несъгласието". В традиционния модел възпитаникът е дарител, който се вписва в единно конструирана от университета успешна идентичност, проявява финансова лоялност и участва в различни форми на церемониален контакт. В съвременния модел възпитаникът е съучастник, свидетел и критик, запазил своето различие в множествеността, принадлежащ към институцията по разказ чрез сложна емоционална и социална връзка. Университетите все по-често канят възпитаниците си да разказват своята версия на преживяното: чрез интервюта, видео свидетелства, лични архиви, като по този начин алумни общността се трансформира в „жив архив", в който всяка история е споделяне на специфична експонираност, а не потвърждение на хомогенна идентичност. Онова, което прави един алумни ценен е не съвпадението

му с „идеалния възпитаник“, а неговата уникалност като принос към университетското многообразие. Това децентрализира институционалната памет, която обикновено е представяна чрез елитни фигури, бляскави кариери и административно излъскан разказ.

При **институционализирания алумни дискурс** (алумни-витрина) паметта е обект на институционално управление, а целта е поддържане на институционален престиж чрез акумулиране на лоялност и дарителство. Реториката е официална и селективна, като се представя само част от възпитаниците, а именно тези, които са успешни, съгласни, вписани. Медийният наратив включва брошури, видеа, речи и дарителски събития. Миналото се подрежда като завършена история, при която различието често се асимилира, трансформира или игнорира. Това е памет без траур (Жак Дерида)[5], която не признава липсата, а когато е необходимо, подменя травмата с блясък. Алумни общността е общност като произведение (Жан-Люк Нанси): съгласувана и завършена, управлявана и естетизирана, хомогенна и излъчваща гордост. Институцията има своя история, в която видими са само онези, които я утвърждават в положителна светлина като притежатели на успеха. Институционализираният дискурс използва представителни образи на елита сред възпитаниците, които изграждат репутационната витрина на висшето училище.

При концепцията, разглеждаща алумни като **жив архив** (алумни-лаборатория) паметта е фрагментирана, а целта е да се даде глас на маргинализираните, забравените и уязвимите. Реториката е полифонична, често конф-

[5] За траура като непрекъсната отговорност и незавършен диалог с мъртвите вж. подробно: Derrida, 1989, 29-30, 34-35.

ликтна, неканонична, отклоняваща се, отворена към разкази на неудобство, насилие и травма. Медийната форма предполага значително по-голяма полифоничност чрез едновременното съществуване на различни и дори противоречащи си видеоархиви, устни истории, споделяния в дигитални платформи, лични изложби, подкасти. Миналото се връща като несподелено, незавършено, актуализиращо се. Това е перформативна и травматична общност без съгласие (Жан-Люк Нанси)[6], която се разказва със съпротиви, тъй като уважава несъизмеримостта на различията. Паметта е събитие, което се случва чрез разказа на другия и често води до травматично връщане. Видими са всички, които говорят, а също така и тези, които мълчат, защото всеки е носител на преживяване, което следва да бъде признато дори и когато то „работи" срещу имиджа на институцията. Живият архив дава глас и на онези, които дори не фигурират визуално, тъй като са поставени в позицията на неприетото, изключеното, забравеното.

Алумни общността следва да бъде разглеждана не като затворен кръг от посветени, а като място на среща, но и на прекъсване: тя не е официална мрежа, а множество от гласове, от неканонизирани спомени без норма. Историите могат да свързват и като разкриват уязвимост, незавършеност и неуспехи. Декомпозирането на тоталността на идеята за алумни като образец изисква признаване на гласовете на онези, които не са „успешни възпитаници", а просто „били там". Така вместо да се изчерпва с институционална връзка, присъствието отеква в разказа на другия, без да го заменя. В подобна резонираща общност архивът не е запис на миналото като възвеличаване, а знак на това, че сме били заедно в различието. Освен ме-

6 Вж. отново Nancy, 1991: 31, както и Nancy, 1991: 1-12.

ханизъм за институционална репутация, алумни архивът е сцена на свидетелстващи гласове, които не искат да получат принадлежност, а да бъдат чути такива, каквито са били. Той е място на съзвучие на несъвпадащи си спомени, в което миналото може да се разминава и точно това го прави „живо“ минало. Живият алумни архив не е алтернатива, а етическа корекция на институционалния дискурс: форма, чрез която университетът може да бъде себе си по нов начин, уязвим, слушащ, неединен, но жив.

3. Силата на неудобните истории

Имат ли място в алумни политиките на университетите онези, които не са се дипломирали, а вместо това са прекъснали своето образование (незавършилите), или ако са завършили, не са се реализирали професионално (неосъществени), или ако са се реализирали професионално, заемат открита обвинителна позиция спрямо университета, като смятат, че успехът им не се дължи на полученото в него образование (непризнателните)? Нужни ли са незавършилите, неосъществените и непризнателните в общността на възпитаниците и могат ли те да бъдат приети за „възпитаници“? Този въпрос може да бъде валидно зададен единствено ако възприемем концепцията за „живия алумни архив“, докато в традиционния алумни подход той е по-скоро реторичен. Ако университетът се нуждае от дарения или от добра репутация, той едва ли би се обърнал към посочените три групи „възпитаници“, ако действително иска да постигне успех при постигането на така поставените цели.

Ако алумни общността се мисли не като регистър на дипломите, а като екосистема на преживяното образование, отпадането, разклонението и разочарованието са също толкова значими факти, колкото и дипломирането, реализацията и лоялността. Образованието, особено хуманитарното образование, е не само сертификат, но и жизнеструктуриращ процес. Дори фрагментарният престой в университета може да е формирал етически **хоризонт** и гражданска чувствителност. Напускането, провалът, изключването са форми на експониране на граница, в която общността се разкрива като несигурна и уязвима. В „сенчестия" алумни архив се включват онези, които са напуснали по финансови, здравословни или семейни причини, доброволно прекъсналите поради несъгласие или разочарование, както и изключените на дисциплинарни основания. Полагането на институционални грижи за поддържането на подобен архив няма за цел да романтизира неуспеха, а да го интерпретира. Традиционният архив подрежда имената на отличниците, номинира лауреати, привлича дарители и като цяло експлоатира устойчиво канонизирани истории. „Сенчестият" архив включва отпадналите, обръща се към отпадналите и критиците, за да отвори институцията към неудобните разкази. Той позволява поставянето на въпросите как институционалните практики са произвели отпадане и къде образованието е структурирало живота на незавършилия студент въпреки прекъсването. Ако бъде овладян рискът от превръщане на неуспеха в спектакъл, подобен подход може да превърне архива на отсъствието в публичен морален документ с важен принос във вътрешната саморефлексивност на университетската институция.

	Традиционен АРХИВ	„Сенчест“ АРХИВ
Включва	**Отличници** [отличени, увенчани с победа]	**Отпаднали** [заличени, понесли загуба]
Отношение към паметта	ПОКАЗВА онези, които „трябва“ да бъдат запомнени	ВКЛЮЧВА онези, които „е по-добре“ да бъдат забравени
Съотношение	Йерархичност [вертикално степенуване]	Равнопоставеност [хоризонтална споделеност]
Цел	Фаворизиране на **канонизирани истории**	Запазване на **неудобни разкази**

Ако разглеждаме алумни общността не просто като социална група, а като верига на **наследяване**, нейното поддържане, освен правоприемство в позиции или титли, е и грижа за съхраняване на определен стил на мислене, специфична интелектуална чувствителност и начин за поставяне на въпроси. Университетът е място, където се предават не само знания като резултат (като професионална реализация), но и определена методологическа и етическа нагласа като възможен хоризонт (като личностен потенциал). Институционалната традиция предполага временна непрекъснатост, в която се редуват ролите на учителя, студента, възпитаника, наставника и новия студент. Но тази непрекъснатост не е линейна, а разклонена и понякога противоречива. Университетът е формиращо място на среща и преход, споделен праг, случващото се на който променя живота.

Онези възпитаници, които не са успели институционално, тъй като не са завършили, или социално, тъй като

са останали без престижна кариера, или пък не са успели в рамките на канона, тъй като са критикували университетските политики, също участват в комплексните форми на самонаследяване на висшите училища. Напълно възможно е наследяване без диплома (незавършилите), тъй като хуманитарното образование не просто предоставя знания, но и формира начина, по който човек аргументира, чете света и поема отговорност. Този ефект е напълно постижим и когато формалният път е прекъснат. Ако смисълът на висшето образование е продължаване на определена форма на мислене, тогава онзи, който е отпаднал формално или се е реализирал на друго поприще (неосъществените), може да е наследил идеята в много по-голяма степен, отколкото успешният кариерист. Понякога университетът се наследява чрез разочарование, конфликт и преживяване на несправедливост, при което травматичният опит има потенциала да се превърне в морална памет за институцията. Много ученици наследяват учителя си, като го оспорват (непризнателните), а някои продължават традицията чрез разрив, а не чрез съгласие. Наследяването чрез отклонение може да бъде форма на негативно наследяване, ако се разпознае и припознае като такава.

Алумни общността има смисъл не само защото обединява завършилите, а защото свидетелства, че образованието не приключва с дипломата. Именно при „**неуспелите**“ се вижда най-ясно дали образованието е било инструментално (ако без диплома изчезва) или структуриращо (ако въздейства и върху живота на незавършилите), т.е. дали университетът може не само да гарантира успешна кариера, но и да възпитава добър характер. Висшето училище не е просто писта за успешно излитане

в света на професионалистите и експертите, но и специфична атмосфера, в която съдържанието на живота става възможно. Тази метеорологична версия за университета настоява, че той е пространство, в което се разгръща мрежа от специфични интонации и жестове, която създава определен ритъм на разговори и произвежда характерна чувствителност към даден тип въпроси. Дори и кратък престой в университетската среда може да развие способност за проблематизиране, уважение към аргумента и подозрение към идеологическите клишета. Дипломата удостоверява знания, но не изгражда навици за мислене. Това е особено вярно за хуманитарното образование, което – дори чрез вътрешната си организация като график и начин на провеждане на отделните занятия, следва да създава вътрешна архитектура на съмнение към всяка претенция за истина и власт, както и да потвърждава трагичността на всеки избор предвид сложността на моралните конфликтни, напрежението между свобода и отговорност и практическата невъзможност за достигане до „чисто“ решение на възникващите в живота проблеми. Учебните аудитории са не само места за присъствие, но и целенасочено организирани позиции, сочещи към света отвъд университета.

	ОБУЧЕНИЕ	**ВЪЗПИТАНИЕ**
Същност	**Предаване** на знания и умения	**Формиране** на нагласи, характер и чувствителност
Измеримост	Да [чрез изпити]	Отчасти [чрез участие]

Ориентация	Към **съдържанието**: предаването на определен учебен материал	Към **атмосферата**: потапянето в различни модели на взаимодействие
Резултат	Компетентност [знанието е информация]	Лична позиция [знанието е форма на живот]
Университет	**Институция** представя се като неутрален, фокусира се върху пазарна реализация [страх от идеологизация]	**Климат** съществува като особена среда, непредвидима и неустойчива [възможност за среща]
Задача	**Сигурност**	**Жизненост**

Университетските алумни политики следва да съобразяват разпознаването на две различни функции на университет: а) университетът като институция (нормативно-професионален модел), който гарантира, че обществото ще получи подготвени професионалисти в съответните области, и б) университетът като климат (формативно-екзистенциален модел), който осигурява поддържането на културната и демократична жизненост в обществото. Легитимацията на университета като институция (предприятие) разчита на акредитация и регулации, а видимостта на постигнатото се постига най-вече от издадените дипломи. Легитимацията на университета като климат (среда) се осигурява от културното въздействие на образованието и оставената от него следа в живота на студентите. Ако при първия модел отчетността се осъществява по измерими индикатори, например дипломи-

ране и заетост, то във втория модел оценката за постигането на търсения ефект може да се направи само косвено и обикновено е отложена във времето, поради което лесно може да остане невидима.

Двете функции на университета не се изключват и не следва да се конкурират. Обществото има право да изисква дипломирането на професионално компетентни кадри, нормативна предвидимост и минимизиране на риска от некомпетентност, но то има и нужда от критически мислещи субекти, способни на несъгласие и морална рефлексия. Проблемът възниква когато институцията колонизира атмосферата: образованието се редуцира до производствена линия, или пък когато климатът игнорира резултатите: университетът функционира при липса на отговорност. **Двете „ядра“** на университета трябва да работят съгласувано: а) ядрото на сигурността, ангажирано с производство на предвидими компетентности и регулаторна отчетност, и б) ядрото на формативността, работещо за изграждането на автономни субекти със споделен етически хоризонт. Това предполага и възприемането на двойна алумни архитектура: а) професионален регистър, включващ кариерна мрежа, акредитационни данни и стандартизирани резултати, и б) „атмосферен“ архив, вместващ разкази за конститутивни преживявания, свидетелства за промяна и пространство за маргинализирани „сенчести“ гласове. Двоен е и индикаторът за успех, който следва да включва както измерими критерии: професионална реализация и заетост, така и оценка за формативност: гражданска инициативност, участия в менторство и публични позиции на възпитаниците на университета. Зачитането на многообразните функции на университета изисква признаване като част от общността на възпитаниците не само на успелите (според измеримите критерии), но и на онези,

които не са завършили, не са се реализирали или не са доволни (поради невинаги ясни причини). Само по себе си това би разширило формиращата функция на университета и би дало възможност за трансформиране на алумни практиките от инструмент на репутационен капитал във форма на институционална отговорност, а също така и за утвърждаване на университета като място, което не само произвежда резултати, но и съпровожда човешки съдби.

Литература

Biesta, G. (2016a), *Good Education in An Age of Measurement. Ethics, Politics, Democracy,* New York, Routledge.

Biesta, G. (2016b), *The Beautiful Risk of Education*, New York, Routledge.

Biesta, G. (2022), *World-Centred Education. A View for the Present*, New York, Routledge.

Bowen-Moore, P. (1989), *Hannah Arendt's Philosophy of Natality*, London, The Macmillan Press LTD.

Derrida, J. (1989), *Memoires for Paul de Man: The Wellek Library Lectures at the University of California*, New York, Columbia University Press.

Kloeg, J. (2022), „Where is Education? Arendt's Educational Philosophy In between Private and Public", *Journal of Philosophy of Education*, Vol. 56, No 2.

Nancy, J.-L. (1991a), „Of Being-in-Common", в: Miami Theory Collective (съст.), *Community At Loose Ends*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Nancy, J.-L. (1991b), *The Inoperative Community*, Minneapolis, University of Minnesota Press.

Втора част

Инструменти (методологически насоки)

Светлана Събева

„Социология и науки за човека“ и битките за рефлексивността

(изграждане на една социоаналитична хипотеза)[1]

Времето е моделът на институциите,
институцията на всички институции.
Морис Мерло-Понти

I. Рефлексивен хабитус: една основна хипотеза

А) Какво ще рече да си „възпитаник на СНЧ“?

Защо говорим за „Социология и науки за човека“ (СНЧ) и *битките за рефлексивността*, удържайки както историческата перспектива на проекта, който се интересу-

[1] В основата на този текст са лекцията, изнесена през юли 2022 г. в рамките на научната сесия „Машини на общественото мнение: възможности и граници на рефлексивния хабитус“, както и докладът, представен на проведената през ноември 2025 г. конференция „Метаморфозите на света, залозите на социологията“. Придържам се към тези първоначални рефлексии (добавяйки само няколко бележки под линия), за да запазя зигзаг логиката на изграждане на една социоаналитична хипотеза *versus* линейната логика на завършените изследователски резултати.

ва от идентичността на „Пловдивската социология“, така и перспективата към актуалността, която – под заглавието *Машини на общественото мнение: възможности и граници на рефлексивния хабитус* – е във фокуса на лятната практика по социоанализа и психоанализа? Ще разкажа накратко какъв е въпросът, по-скоро серията от въпроси, благодарение на които в мен се роди идеята за тази научна сесия и същевременно една генерална хипотеза на нашия проект. Въпросът беше много прост и много сложен: какво ще рече да си „възпитаник на СНЧ“ (възпитаник ще включва не само студенти, но и преподаватели)? Може ли днес – в условията на „втечняването“ на образователните форми – изобщо да съществува такава идентификация? Ако тя все още принципно съществува (както ме уверяваше с целия си жизнен и психотерапевтичен опит, противопоставяйки се на моите съмнения, д-р Давид Иерохам), какво ще рече това като обективно социално приписване, от една страна, и като субективно самоопределяне, от друга? Дали това е институирана идентичност, която анонимизира и изравнява всички, попаднали под юрисдикцията ѝ, или присвоена идентичност, която персонализира и отличава малцината, свободно обвързали се с нея? Може ли търсеният белег да бъде съдържателно определен, отвъд формалното посочване на общ отрязък от живота, но и отвъд уникалността на личните истории? Дали и как той присъства като общностен белег за онези, за които думите *съ-студенти и колеги* казват нещо, което – колкото и да избледняват спомените – е незабравимо?[2]

[2] Днес бих усложнила този въпрос, питайки какво представлява „*пресечното*“ време, за което става дума тук – т.е. времето на една интелектуална общност в неговото пресичане с множеството разбягващи се лични жизнени времена. За разлика от обективираната памет на Университета, това пресечно време съществува само чрез шанса за

Това означава, че търсим не толкова факти и спомени, а черта на един *специфичен етос, хабитус*, който несъмнено е ефект на учене, но не е ограничен до наученото, а по-скоро се утаява на страната на изучаващия като личностна потенциалност, т.е. като определен начин да бъдеш (а не да имаш – дипломи, знания, умения и т.н.), отвъд конкретната дейност и резултатите ѝ. Тук си струва мимоходом да припомним значението на термина *studium*, на което обръща внимание Джорджо Агамбен, тълкувайки „идеята за изучаване": „той произтича от корена *st-* или *sp-*, означаващ сблъскване, удар. В този смисъл изучаването [*studiare*] и поразяването [*stupire*] се оказват сродни помежду си: изучаващият е в състоянието на онзи, който се е сблъскал с нещо и остава изумен пред поразилото го, без да може да си го обясни и същевременно неспособен да се откъсне от него. Отдаденият на учението е винаги, така да се каже, стъписано оглупял" (Агамбен, 2020: 65); а със-студенти – да добавим – са онези, които заедно са преживели „стъписаното оглупяване".

Ако си припомним, че първата институционална форма на социологията в Пловдив се наричаше *Школа за рефлексивна социология* (1993 г.), а от първия учебен план на специалността през 1995 г. до днес рефлексивността е заложена като доминираща проблематизация в множество теоретични и емпирични дисциплини, придавайки ха-

---

„среща": личностните жизнени времена се индивидуализират само чрез съотнасяне с него, но и то съществува само доколкото те се конституират като съотносими с него. Ако не се случи засрещането, това време би било „забравено", би било лишено от афициращa сила. С това, мисля, е свързан и емпиричният факт за приемане или отхвърляне на поканата за участие в изследването от страна на нашите „възпитаници".

рактерен профил на „пловдивската школа“, формулата на генералната хипотеза е сякаш близко до ума. Да си „възпитаник“ ще рече: да споделяш рефлексивността както като методологическа добродетел в социологията, така и като практическа рефлексивност, като социално-рефлексивен хабитус, стоящ в основата на цялостно отношение към света, себе си и другите, независимо дали се занимаваш професионално със социология, т.е. дали „възпитаниците“ са станали или останали „социолози“. И още – ако това е колективен *исторически* ефект, проследим вече тридесет години, ще е необходимо този хабитус да се предава и споделя чрез „родство по избор“ между онези, които се разпознават и признават в него[3].

---

[3] Разбирането за рефлексивен хабитус несъмнено трябва да се историзира чрез удържане на екзогенни и ендогенни перспективи към това тридесетгодишно развитие. Нужно е да се отчитат не само различните конюнктури на социалния опит, влияещи върху избора да се изучава социология, които очевидно са свързани с публичния образ на социологията, както и с престижността на социалните и хуманитарните специалности изобщо. Не по-малко определяща за този период обаче е радикалната вътрешна трансформация на Университета, обозначавана най-често като преход от Хумболтиански модел към т.нар. предприемачески Университет. Този преход съвпадна с институционалното преосноваване на „пловдивската социология“ през 2012 г., когато единната специалност „Социология“ се трансформира в две самостоятелни бакалавърски програми – „Социология и науки за човека“ и „Социология на правото, икономиката и иновациите“. Би следвало да проследим как именно предприемаческият Университет и фетишизирането на практически приложимото знание (продиктувано от новия „договор“ на Университета с „обществото на знанието“) променят залога за формиране на социално-рефлексивен хабитус, като го превръщат в критическа задача или дори в контрапроект спрямо едно образование, което в крайна сметка загърбва мотивиращата сила на непознатото и неизследваното (защото е „неприложимо“). Тук трябва да се разграничат трансформациите в „явната“ и в „скритата“ учебна програма на социологическото образование.

Б) Структура и генезис на социално-рефлексивния хабитус

Работното определение за социално-рефлексивен хабитус не би могло да загърби огромния теоретичен и аналитичен корпус, свързан с понятието „хабитус", което представлява едно от централните смислови ядра в пресечното поле между социологията и науките за човека, по-специално в следбурдийовистката социоанализа[4]. Предпочитам обаче да не започвам със систематичното му проясняване, а да се ограничa до най-необходимите понятийни препратки. В противен случай рискуваме да попаднем в мрежите на сложно преплетените мисловни траектории на феноменология, социология, социоанализа, феноменологическа психопатология и т.н., засенчвайки *диагностичния* индекс на нашето понятие. То би трябвало по-скоро да запази характера на хипотеза или на „респонсивно" понятие, родено като отговор на проблемна ситуация, на един „метасимптом" на настоящето, оставайки отворено за непрекъснато доопределяне.

Да започнем с идеята за практическа рефлексивност като синоним на „рефлексивността-рефлекс" (Бурдийо), която означава поне две неща: като „рефлекс", т.е. отскачане назад, тя представлява прекъсване на *наивността* и може да се свърже с онова „поразяване" при уче-

---

4 Тук ще препратя към продуктивния диалог между постбурдийовистката социоанализа на самонаследяването и генетичната феноменология на самонаследяването, на който до голяма степен се дължи развитието на три централни (и за нашето изследване) понятия – „хабитус на личността" (за разлика от „хабитус на агента" при Пиер Бурдийо), „биографично *illusio*" (за разлика от *illusio* на полето при Бурдийо) и „личност с фрактализирана идентичност" (понятие, препращащо към кризите в наследяването и самонаследяването и т.нар. изтласкани Азови идентичности) (вж. Deyanov, Sabeva, Petkov, 2013: 306-329; Деянов, 2020: 145-155; също Sabeva, 2023).

нето, за което говори Агамбен; но и в това прекъсване тя продължава да бъде момент *на* и *във* практиката, а не размишление, лежащо извън нея. За да не остава при единични събития на „поразяване", практическата рефлексивност би следвало да се хабитуализира, т.е. да се утаи като черта на характера на личността в жив процес на учене със специфичен стил. Именно на този фон бих дефинирала социално-рефлексивния хабитус като *траен характер*, формиран в *процес на учене по линия на две ключови проблематизации, оттласкващи се от наивността*: едната е свързана с трансформация на имплицитния усет за позиционно социално различаване („усет за собственото място и усет за мястото на другия"), благодарение на който функционира социалният ред, в експлицитна тематизация; а другата – с изплуването на въпроса кой е „епистемическият авторит", коя е гаранцията за сигурност на моето знание за социалния свят. Чрез живия процес на проблематизиране (колкото експлицитен и методичен, толкова и имплицитен и спонтанен) наивната даденост на социалния обект или на социалния Друг, с които трябва да се справя (тази война, тази пандемия, тази масова ваксинация, този подозрителен тип срещу мен, моята невротична майка), претърпява двойна трансформация. Подвъпросни стават, от една страна, субективните начини на даденост на „социалните неща", скритите условия да съществуват многообразни начини на даденост, да има спор на мненията. При това тези многообразни начини на даденост се отнасят и до мен самата в „саморефлексия" – аз влизам в диалог със себе си в моята вътрешна историчност (на моя днешен, минал и бъдещ Аз), както и в историчността на моите отношения с Другите. От друга страна, подвъпросно става как се удостоверява като истинно

онова, до което се стига в тези рефлексивни актове, кой е авторитетът на знанието за социалния свят. Според моята хипотеза социално-рефлексивният хабитус приема за авторитет един „усет за истинност", който се изгражда чрез внимание към сетивния, въплътен контакт със света, обвързвайки познаващия с присъствието, с реалността, с не-безразличието (а значи: и с уязвимостта) в силния смисъл на тези понятия[5]. Забележете: този рефлексивен контакт със сетивното се отличава от наивността по това, че даденото тук се схваща като *по принцип релативно и релационално*, като *коригируемо*, а знанието като *погрешимо*, т.е. като нещо, което може да се саморазобличи като илюзия и съответно да отстъпи пред друга очевидност. Важно е обаче да се подчертае: социално-рефлексивният хабитус не е само и не е толкова принцип на познаваемост (като „любопитство" заради самата познаваемост), колкото принцип на гъвкаво и изобретателно практическо отношение към света, на готовност за ставане-Друг в хода на ставането-Друго, на активно „инвестиране", както казваме в социоанализата, в една нова идентичност[6].

---

5 Тази хипотеза също има диагностичен индекс: тя удържа симптомите на подкопаването на усета за реалност, свързано не само с Covid-19 пандемията, с взривното разпространение на „конспиративните теории", но и с цялостното дигитално трансформиране на свърхмодерния свят.

6 В този смисъл рефлексивният хабитус функционира като „генеративна матрица" на знание, епистемичен авторитет и действие, като прокарва несъзнавани линии на кохерентност на опита, схващани по-скоро като „вътрешна необходимост", отколкото като външни детерминанти. Изкушавам се да илюстрирам това с един от изследваните от нас случаи, който наречох *„генеративната матрица Пси-"*: анализираният споделя за проблеми с невротичната си майка, които търпят положително развитие благодарение на посещението ѝ при психолог; размишленията на анализирания са натрапливо фиксирани в дилемата дали той самият да отиде или не на психолог, защото от

Преди да потърсим емпиричните индикатори за този хабитус, е нужно да го определим в контраст с един не-рефлексивен хабитус, както и да формулираме хипотези относно афективните модалности, с които са спрегнати тези хабитуси (тъй като социалният свят винаги се явява чрез характерен „афективен релеф“). Мисля, че противоположността тук е *догматичният хабитус*, който има за свой епистемичен авторитет „ненакърнимата вяра“ в неоспоримото и чиято характерна диспозиция е „непогрешимостта“. Ако основната афективна модалност на догматичния хабитус е страхът, който приковава страхуващия се на мястото му, не му позволява да „избяга“ и блокира хоризонтите на опита, то рефлексивният хабитус – именно поради съзнанието за погрешимост – се отличава с един темперирам, толерантен към частичните илюзии оптимизъм (които често пъти са обратната страна на някогашно биографично *illusio*).

В) Рефлексивен хабитус и наративна рефлексивност

Средата, жизненият елемент, в който „плуват“ рефлексивният и догматичният хабитус, представлява спорът на мненията, сферата на публично-политическия живот, където всички участват като субекти на мнение по отношение на общите места на публичния дебат. Как може да се операционализира спецификата на рефлексивния хабитус в този контекст? В рамките на

една страна иска, но от друга страна не иска, тъй като „се справя“ сам; когато трябва да посочи характерно различие на сегашния живот в сравнение с този при социализма, анализираният казва, че днес хората вече свободно могат да ходят на психолог; в края на първи курс от следването си анализираният се премества да учи психология, каквото е било и първоначалното му желание.

стандартизираната анкета със завършилите студенти предложих набор от индикатори, които дават възможност самите „възпитаници на СНЧ“ да разпознаят в себе си някои нагласи, които ги позиционират по специфичен начин спрямо общите места на общественото мнение (диалогичната нагласа и разбирането на гледната точка на Другия; разбирането на практическата логика на човешките действия; разпознаването на отношенията на власт и подчинение в социалния свят; преценяването на обективните шансове за успех на едно начинание; толерантността към различието и неедноznачността; критичната нагласа към социални митове и конспиративни теории; рефлексивната нагласа към междучовешките отношения и към мен самия/самата).

Ако в анкетата тези нагласи могат да останат на декларативно ниво, то в *социоаналитичното интервю* те подлежат на внимателно тестване под формата на аналитично разгъване на смислови хоризонти, при което интервюиращият и интервюираният поемат риска да се откажат от готовото знание и да позволят да се задейства една рефлексивност *in actu*, функционираща именно като *изпитание пред Другостта*. Тук задачата на социоаналитичното интервю съвпада с тази на феноменологико-херменевтическото интервю, която Джовани Стангелини формулира по следния начин: „Тъй като всички съзнавани интенции са непълни, себе-рефлексията е само непълна форма на себе-познание. Личността не би могла да открие другост в себе си, докато не създаде себе си като външна реалност, пораждайки текст и рефлектирайки върху него. Именно това е ефектът, който се търси и до който се достига във феноменологико-херменевтическото интервю“ (цит. по Ненчева, 2020: 245).

Разпитването на хоризонтите, което активира социално-рефлексивния хабитус, би могло да се разгърне в три тематични полета: първо, разговор за субективното пречупване на общите места на общественото мнение и начините на засегнатост от кризите на настоящето (пандемията, войната, политическата криза в България, публичния образ на социологията, трансформацията на половите и сексуалните идентичности и т.н.); второ, проследяване на сдвояването на биографично и историческо, което се проявява в историзирането на себе си чрез принадлежност към общност (семейство, поколение, класа, професионална, национална и т.н. общност), т.е. на възможностите да се казва *ние*; трето, обговаряне на биографичните преходи, на „генеративните преживявания" и разпластяване на латентните (и изтласкани) Азови идентичности (Аз-там-и-тогава, Аз като такъв и такъв)[7].

Какво представлява обаче дискурсивната структура, чрез която се случва разпитването на хоризонтите и чрез която би станало възможно „встъпването в следата на симптома" (по израза на Деян Деянов), характеризиращо едно интервю именно като социоаналитично? Позовавайки се на пробни интервюта, определих тази дискурсивна структура като *наративна рефлексивност* на спонтанния биографичен разказ. Спонтанният разказ, т.е. този, който се случва ад хок и в зигзаг между настояще и минало, позволявайки да изплуват симптомални „блокове" биография, се разгръща по две различни оси. Едната може да се определи като *надлъжна рефлексивност* – чрез нея разказващият се ситуира в потока на изживяваното време, като очертава жизнени обрати, вярвания и заблуди,

[7] Тези тематични полета залегнаха в инструкцията за провеждане на социоаналитично интервю.

надежди и разочарования, и по този начин разкрива едно мотивирано, т.е. обосновано и оправдано изместване на биографичния си хоризонт. Той е едновременно патьор и актьор на тази биография, сполетян и отговорил на сполетялото го. Другата ос е *напречната рефлексивност*, която достига до трайните убеждения, свързани с повтарящите се тематични ядра на отношението към света, т.е. на това, за което човек може да каже „по този и този въпрос аз мисля така и така", „това е моето убеждение, зад което заставам, с което се ангажирам, на което държа"[8]. Разграничението между надлъжна и напречна рефлексивност би могло да влезе в ролята на скрита матрица за водене на социоаналитичното интервю.

2. Конюнктури на социалния опит и рефлексивен хабитус: усложняване на хипотезата

А) Практическа рефлексивност от първи ред

Една от най-честите диагнози на съвременните общества, почти универсално разпространена и неизбежно придружаваща изразите „множествената криза" и „структурна несигурност", е тази за социалните *поляризации и фрагментации*. Парламентите са фрагментирани, обществата са фрагментирани, семействата и

[8] Хусерл нарича тези трайни убеждения с Аристотеловия термин „хексис", респ. „хексиси", като изрично ги разграничава както от психичните диспозиции, така и от „трайния хабитус" на личността, докато Бурдийо впрочем смесва трите понятия. Хусерловото разграничение се основава на това, че макар всички те да се отнасят до свойства на личността, само хексисите са нещо „духовно" и „активно" придобито в една комуникативна общност, с което при това мога да разполагам, мога да ги „имам", евентуално да ги изоставя, докато диспозициите и хабитусът са това, което „съм" (т.е. ефект на пасивен генезис).

индивидуалните животи са фрагментирани, тъканите на обществата са разкъсани. Политологически, социологически, психологически и т.н. диагнози стъпват върху това като нещо толкова самоочевидно, че единственото, което му отдават, е да преминат транзитно през него, за да предложат депримиращи описания на разпадналите се части и разбира се, релевантни обяснения. Ако искаме да разберем тази социална ентропия малко по-задълбочено, например в парадигмата на Пиер Бурдийо, бихме могли да кажем, че тя е свързана с разпада на съответствието (хомологията) между обективни позиции, субективни диспозиции и дискурсивно заемани позиции към социалния свят. Класови позиции, дълбинни предразположения към социалния свят, текущи мнения и идеологически ориентации се явяват в публичния живот в символен безпорядък, така че всички са обзети от структурна подозрителност при отговора на въпросите: „Какъв е Другият?“, „Къде е неговото място в социалния космос?“, „Кой кого представлява и от чие име говори?“. На Алфред Шютц дължим много важното наблюдение, че *самата възможност за разпознаване на мястото на Другия в социалния космос*, с цялата погрешимост на това разпознаване (оставям настрана важния въпрос за връзката разпознаване – признаване), е свързана с възможността да мога да си представя, че бих могъл да бъда на негово място; и че ако бих бил на негово място, бих виждал нещата по същия начин, така че между нас възниква отрязък „обща реалност“. Нещо повече – тази взаимност на социалното знание е средство за взаимно „упражняване на контрол“ (Шютц, 1999: 45)[9]. В

[9] Валденфелс поставя този въпрос в по-различен, но също така важен за настоящето контекст на една „респонсивна политика към чуждия“: „Така както възприемаме или разбираме нещо само ако го схващаме или разбираме *като нещо*, така отговаряме на някого само ако го сре-

този смисъл символният безпорядък на социалното днес означава разпадане на пред-политическата демокрация на всекидневния живот, която е условие за възможност на политическата. Макар да не съвпадат (както настоява Хана Арент), редът на социалното и редът на политическото (именно като редове, основани на принципи на разпознаване-и-признаване на йерархии) се обуславят взаимно.

Тази конюнктура на социалното е периодично видима на избори (при които например електоратите на Тръмп, Алтернатива за Германия или „Възраждане“ стряскат със своята хаотичност), но според мен стана особено натрапчива в условията на пандемията и най-вече във ваксинационната ѝ фаза. Тогава я описах като *социален маскарад* (вж. Sabeva, 2022: 192-193). Например: шестдесет и една годишен италиански професор по право, участник в протестния кръг на Джорджо Агамбен срещу задължителните ваксинации, оправдава решението си да не се ваксинира не с лични страхове, не с право на свободен избор, а с възможността да акумулира социален опит: „за да може – казва той – поне един-единствен път да види света от перспективата на онези, които са изключени от социалните процеси“, тъй като „като привилегирован бял мъж с буржоазен статус не може да стане нито чернокож, нито жена“, така че за него „опитът, който придобива като неваксиниран, е голям дар“ (пак там). Какво се съдържа в *социалните апрезентации*, от които се ръководи неговият

щаме *като някой*. Без това „като“, което започва с половото различаване на полово неутралното ти и продължава с възраст, здраве, социален и етнически произход, чуждият от плът и кръв би се разтворил в един Друг изобщо. Неопределеността е *неопределеност в определеността*, една определена неопределеност. Ако тази определеност се игнорира, то тогава остава, както при Жан-Люк Марион, само една „чиста форма на апел“ (Waldenfels, 2022: 101).

избор? Ситуационният телесен статус на неваксиниран се мисли като тъждествен на социално увековечения статус на стигматизираните чернокожи и жени, а начинът да се излезе от социалната невидимост на „привилегирован бял мъж с буржоазен статус“ е да станеш видим като репрезентант на стигматизираните. Неговите апрезентации – като социално предсъзнавано – работят чрез поредица от изместванията и сгъстявания. Говорейки за социален маскарад впрочем, се запитах: дали професорът е „искрен“, кой е онзи Друг, с когото той всъщност се обвързва чрез тези апрезентации, и как можем като социоаналитици да съдим за искреността и фалша на такива дискурсивни позиционирания, без да ги психологизираме[10]. Тук не бих искала да се връщам към пандемията, а само да илюстрирам онова, което от една външна перспектива към социалния ред изглежда ентропия, фрагментация и поляризация. Но дали ако се насочим – както би казал Тодор Петков – към „ендогенните онтологии“ на социалния свят и към техните въплътени практически логики, проблемът със социалните фрагментации не би се появил в друга, и то не само негативна светлина? Моят отговор е положителен. Защото тъкмо чрез фрагментациите можем да проследим генезиса на въплътените зависимости, на дълбинните обвързаности, които излъчват скрита настоятелност и работят в посока на ре-асемблиране на социалното.

Употребих понятието социални апрезентации като синоним на социално пред-съзнавано и го свързах с

10 Моят социоаналитичен критерий за искреност е свързан с манифестирането на една „вътрешна необходимост“, с която се изживява опитът от първо лице, така че човек долавя настоятелността на онова, което казва или прави, чрез едно „аз не бих могъл другояче“, „не бих могъл да не“. „Вътрешната“ настоятелност е различна от „външната“ настоятелност на едно анонимно и общосподелено трябване.

едно *директно виждане* на социалните категории. Ние апрезентираме мястото на Другия в социалния космос, апрезентираме социалните йерархии, социалните стойности, „гетото“ и „клуба“ и т.н. Тази „директност“ несъмнено е свързана с ключовата роля на телесните схеми, по-точно с онова, което във феноменологията се нарича схема на външната изживявана телесност – расова схема, полова схема, класова схема, психо-телесна схема на социални чувства като срам или превъзходство и т.н. С феноменологичното понятие „апрезентация“ всъщност се обозначава пречупената структура на перцептивното схващане на света, което има два члена – единият е директно презентираното, а другият представлява „добавка“ към презентираното, като *ap-präsentiert*, което функционира като „смислово наслояване“, „смислов излишък“, „празно предположение“. Двата члена са фундирани един в друг и заедно съставляват т.нар. хоризонтна структра на интенционалността в нейната конативна динамика, т.е. тенденцията апрезентираното да се превръща в презентирано, да достига до потвърдена или отхвърлена *очевидност*; и по този начин да се разработва до безкрайност.

Конативната динамика на социалните апрезентации всъщност е другото име на онова, което благодарение на изследванията на Кольо Коев върху етнометодологията познаваме под името практическа рефлексивност, а благодарение на Деян Деянов и Департамента по философска логика можем да изследваме с безкрайно чувствителните „микроскопи“ на логиката на практиката (вж. Деянов, 2020: 137-144). Тази практическа рефлексивност – сега ще добавя „от първи ред“ (това е много важно, защото има и „от втори ред“, която ни интересува) – не е егологична, не е емпатична, не е ретроактивна, не е интерпрета-

тивна. Тя протича не във, а *между* участниците, при това в актуалността на взаимодействието, както подчертава Коев, така че те *директно виждат социалните значения*[11]. В сравнение с обичайните понятия за рефлексивност тук става дума за една парадоксална самореференциалност на разбирането, която е анонимна и а-исторична (в смисъл на лишеност от Азов генезис на разбирането като винаги „мое“) и тъкмо това гарантира възможността тя да работи без времеви интервал, да не включва, така да се каже, „на пауза“ и „да не излиза в обедна почивка“ (ако използваме една любима метафора на етнометодолозите – вж. Коев, 2013: 25-26). Особена черта на тази самореференциалност на взаимното разбиране в нашето настояще е, че насочената към Другия социална апрезентация работи в единен ход с това, което Коев нарече обратна, достигаща до „квази-психотичност“ апрезентация на моето чрез чуждото (вж. Коев, 1996: 110-111; срв. Събева, 2013: 183-196). Апрезентира се не само какъв е Другият, *а какъв съм аз за Другия, но не симетрично и синхронно, а конкурентно и изпреварващо*. Тези обратни апрезентации, разбира се, са несигурни и погрешими, но необходими именно като средство за упражняване на контрол в едно „общество на контрола“. Например: шестдесетгодишна германска писателка, която проработва стигматизирания опит на остаряващата жена, се записва за участие в конкурс за красота със слогана: „участвам с килограми, бръчки и жизнен

11 „Във всекидневното общуване хората ‘виждат’ лъжата, измамата, добротата и т.н. независимо от индивидуалните интенции на въвлечените, във всекидневното взаимодействие ‘на първо приближение’ **няма място за интерпретация**. Вместо това на преден план излиза процесът на ординерно **разбиране**, при който членовете разработват кооперативно онова, за което говорят, а всеки всъщност ‘научава’ какво е имал предвид, разбирайки казаното от другия“ (Koev, 2013: 32).

опит, защото съм достатъчно стара“, т.е. чрез едно изпреварващо обезсилване на потенциалния социален присмех. Но също: „Полицаят, който решава да стреля или просто се оказва, че стреля – казва Джудит Бътлър – [по невъоръжени чернокожи, които вече са с гръб към полицията, отдалечават се или бягат от мястото на предполагаемото „престъпление“], може да е обмислил това или пък да не го е обмислил; но със сигурност изглежда, че този мисловен процес е обхванат в някакъв фантазъм, който преобръща фигурите и движенията, които полицаят вижда, за да оправдае предварително всяко смъртоносно деяние, което той може да предприема“ (Бътлър, 2023: 142).

Б) Практическа рефлексивност от втори ред

Едва на този фон ще предложа усложняване на основната хипотеза на нашето изследване: социално-рефлексивният хабитус, чрез който дефинираме идентичността на „възпитаниците на СНЧ“, е свързан с *практическа рефлексивност от втори ред*. Неговите носители се ориентират в света чрез друга логика на социалните апрезентации. Рефлексивноостта на този хабитус е субективираща, ретроактивна, интерпретативна и нормативно отлагателна, доколкото е толерантна към неяснозначността. Тя отново е рефлексивност *на* междината (т.е. протича „между“ участниците, а не е егологична интроспекция); тя отново се характеризира с релационалност (с „усет за собственото място“ и „усет за мястото на другия“), с релативност и погрешимост (произтичащи от „абсолютното тук“ на моята субективност). Онова, което възниква в добавка обаче са две други черти: а) готовност за ставане Друг, която се изживява с вътрешна необходимост и се проявява чрез настоятелността на „не

бих могъл другояче"; и б) готовност за принадлежност към общност, в която чуждите възможности се схващат като възможности и за мен, а това се манифестира в преобръщането на проблема на библейския Йов[12] – въпросът „защо се случва точно на мен?" се трансформира във въпроса „а защо не и на мен, така както на други като мен?".

Загадката на тази практическа рефлексивност от втори ред е нейният вътрешен генезис, който може да се изследва чрез дискурсивната структура на *наративната рефлексивност*. Ще припомня нейното определение, включващо две пресичащи се оси на смислово конституиране – надлъжна и напречна. Надлъжната рефлексивност се проявява в начина, по който разказващият се ситуира в потока на жизненото време, като описва обрати, надежди и разочарования, вярвания и заблуди и по този начин разкрива мотивирано (т.е. с вътрешна необходимост) изместването на своя биографичен хоризонт; той е едновременно сполетян от тези обрати и отговорил на сполетялото го така, а не иначе; той е този, който „се справя със собствения си живот". Напречната рефлексивност, обратно, извършва една практическа де-индексикализация на биографичното ситуиране и достига до теми, които са по-скоро „концептуални ядра" на биографията, за които човек може да каже „по този въпрос аз мисля така и така", „това е моето убеждение, до което съм достигнал, зад което заставам и на което държа". Тук вътрешната необходимост на моята биография вече се е превърнала в сфера на една *релативна обективност*, която мога осъзнато да споделям с други, говорейки и от тяхно име, представлявайки ги.

---

12 За начина, по който Харви Сакс разглежда „проблема на Йов" вж. отново Коев, 2013: 32.

В заключение, моята хипотеза може да се формулира така: бидейки метод не на научно изследване, а на практическата ориентация в света, социално-рефлексивният хабитус представлява сплав от специализирано и лаическо знание, чиято основна характеристика се състои в това, че той е *форма на индивидуализация чрез вътрешен генезис, чрез вътрешна необходимост на знанието*. Той е нещо, което се активира в процеса на учене откъм срещата на три активни сили на проблематизиране, въвлечени в този процес: образователния проект на *Социология и науки за човека*; неподменимия биографичен опит на споделящия го (доминиран в голяма степен от семейни и общностни хабитуалности, както и от трудния опит на отделянето от тях); и конюнктурите на социалния опит с неговите нормативни и криптонормативни повели (представите за успех и провал, за жизнени приоритети и инвестиции – „направи най-добрата версия на себе си“) като индекси на актуалност, в които другите две активни сили са потопени.

Литература

Агамбен, Дж. (2020), *Идеята за проза*, С., КХ – Критика и Хуманизъм.

Бътлър, Дж. (2023), *Силата на ненасилието. Етика и политика*, С., КХ – Критика и Хуманизъм.

Деянов, Д. (2020), „Сублиминалното и социоаналитическият разговор като некласически експеримент“, в: *Хетеродоксия*, 1-2, 145-155.

Деянов, Д. (2020), „Теорията на практическата логика като органон на социоанализата на самонаследяването

(към проблематизирането на симптоматологията)“, в: *Хетеродоксия*, 1-2, 137-144.

Коев, К. (1996), *Видимостта. Феноменологични контексти*, С., КХ – Критика и Хуманизъм.

Коев, К. (2013), „Социо-логика на всекидневното разбиране: от формулировки към практически формализации“, *Социологически проблеми*, 3-4, 25-42.

Ненчева, Д. (2020), „Коя гърда? Върху проблема за симптома и тревогата в социоанализата“, в: *Хетеродоксия*, 1-2, 241-266.

Събева, С. (2013) „Изложеност. „Психотични апрезентации“ във всекидневния живот“, в: Деянов, Д., Карамелска, Т., Събева, С., Тодоров, Хр. (съст.), *Чужденецът и всекидневието*, С., НБУ и Институт за критически социални изследвания.

Събева, С. (2022), „Биосоциални фрагментации: тела, интелекти и обгрижващ женски труд“, в: Георгиев, Д., Ненчева, Д. (съст.), *Полът. Между хуманитарните, социалните и правните науки,* С., Scribens.

Събева, С. (2023), *Надживявания. Феноменология и социоанализа на генеративното време*, С., Изток-Запад.

Шютц, А. (1999), „Добре информираният гражданин“, в: Шютц, А., *Чужденецът*, С., ЛИК.

Deyanov, D. & Sabeva, S., Petkov, T. (2013), „The psychopathology of everyday life as a problem before socioanalysis“, в: Stoyanov, D. (съст.), *Psychopathology: theory, perspectives and future approaches*, New York, Nova Science Publishers.

Waldenfels, B. (2022), *Globalität, Lokalität, Digitalität,* Herausforderungen der Phänomenologie, Berlin, Suhrkamp.

Светлана Събева

Тематичен гайд за социоаналитично интервю

Предварителна фаза: ситуиране в полето на разговора: обживяване на общото пространство и насочване на очакванията.

Глоси (разбираеми формулировки) на разговора: онова, за което си спомняме, виждайки се; колко време е минало, какво се е променило в мястото, в което сме имали лекции и т.н.; аналогизиране на срещата с други подобни – например среща на съученици (правите ли го?), среща на роднини и т.н.

Още от самото начало и през цялото време на разговора се търсят *социоаналитичните симптоми* – паузи, забавяния, прекъсвания и прочее модуси в модалността на „говорене от седлото на кон срещу гладкото говорене"; те, от една страна, могат да се пораждат като ефект на самия разговор, от друга – като ефект от една хабитуализирана афективност, която анализираните могат и телесно да отиграват при засягане на нежелани за споделяне неща.

Първи тематичен блок

Структура на актуалната биографична ситуация

1) **Времето на всекидневието**. Глоси: тъй като ни подаряваш най-ценното – твоето време, би ли разказал/а малко повече за това, което ти запълва времето, което ти го губи, онова, за което не ти стига време, за какво и кого би искал да имаш повече време;

2) **Жизнено пространство**. Глоси: вкореняването в „място“ (като ограничаващо или освобождаващо); движение, пътуване – бреме или разнообразие; близо/далеч; привлекателно/отблъскващо;

3) **Форми на живо общуване и общностна принадлежност**. Глоси: близките и далечните Други по линия на партньори, семейства, приятели, колеги и т.н.; „живея в социалните мрежи“/„ненавиждам социалните мрежи“; заявени и незаявени принадлежности към общност;

4) **Структура на актуалната „социална площ на личността“**. Глоси: професионални, образователни, семейни връзки и социален капитал; усещането, че си „намерил“ или не мястото си, че „тежиш“ или „не тежиш“ на мястото си.

Втори тематичен блок

Сдвояване на биографично и историческо: субективно пречупване на общите места на общественото мнение. Афективни позиционирания в полето на спора на мненията.

Глоси: През последните години всички преминахме – и все още преминаваме – през големи изпитания, за които даже не сме и сънували, че са възможни. Като оставим настрана това, че ние сме и социолози, тези години може

би показаха на всички много странни и разтърсващи неща. Би ли споделил/а как премина и как успя/как успяваш да се справиш с „кризите“:

1) Пандемията за мен
2) Войната за мен
3) Политическата криза в БГ за мен
4) Климатичната криза за мен
5) Трансформацията на пола за мен
6) Изкуственият интелект за мен

Трети блок

Съдбата на социологията в „кризите“: публичните залози на социологията и социологията като биографично вложение за мен

Четвърти блок

Нашата „Пловдивска социология“ в работата на спомнянето

Глоси: какво помня, какво не помня и какво си заслужава да се помни; между състуденти, между преподаватели – студенти; с какво все още съм обвързан – контакти, приятелства.

Пети блок

Хоризонти на биографичните очаквания

Глоси: биографични инвестиции в семейство, образование, професия, хоби, грижа за близки; моите „каузи“; „нашите бъдещи срещи“.

Нина Николова, Милена Ташева,
Светлана Събева, Елица Димитрова

„Какво“- и „кой“-идентичности на изследователя

(провокациите на терена)

I. Уводна бележка

Този текст е организиран около конкретен – оказал се ключов за самия дизайн на изследването – *методологически* проблем. Проблемът възникна още при концептуализацията на проучването[1] и се откри отново в хода на набирането на данни и на работата по интерпретацията им, предизвиквайки пренареждане в първоначалния ни замисъл. Поради това статията е композирана съобразно една стратегия на постоянно осцилиране между теоретичния модел на изследването (така, както е очертан при замисъла му) и корекциите в този модел, налагани при практическото му прилагане. А червената нишка, около която структурираме изложението, е проследяване на

[1] Вж. предговора на този сборник, който резюмира теоретичния модел на изследването (целите, задачите, инструментариума и очакваните резултати) така, както беше представен в проектното предложение. Той ще даде възможност на читателя да удържи контекста на първоначалния изследователски замисъл и така да проследи как в хода на работата биват преформулирани предметът и методът на изследването.

фазите на разгръщането на този проблем и на подходите за разрешаването му (от появата му при проектиране на изследването до предефинирането му при подготовката и практическата реализация на терен с всички произтичащи от това предефиниране усложнения).

2. Теоретични очаквания

Както посочваме в теоретичния модел на изследването, основният аналитичен инструмент, с който възнамерявахме да работим, е дълбочинно интервю, включващо елементи от биографичния разказ и от социоаналитичния разговор[2]. Това е метод, който ние конструираме, търсейки подход, „уникално адекватен" (както би казал Х. Гарфинкъл – Гарфинкъл, 1993: 34–35) на изследователския ни предмет. Именно от такава перспектива още при замисъла на изследването фигурата на онзи, който ще прилага този „уникално адекватен" метод, се открои като особено важна за нас.

Когато подготвяхме изследването, си представяхме, че специфично разработената за целите му методика за дълбочинно интервю е предназначена да извлича имплицитно знание[3] от реалното взаимодействие между

---

2 Пиер Бурдийо специфицира своето разбиране за разговора в методологическия текст „Да се разбира" от мащабното изследване „Нищетата на света" (Бурдийо, 2010).

3 Говорейки за имплицитно знание, имаме предвид разбирането на Майкъл Полани, лаконично формулирано в тезата *„We know more than we can tell"* [„Ние знаем повече от онова, което можем да кажем"] (Polanyi, 1974). Казано по друг начин, визираме „знанието как", т.е. практическото знание в противоположност на „знанието че", т.е. пропозиционалното знание. Или ако се позовем на Бурдийо: „тялото функционира като език, от който по-скоро сме говорени, отколкото

интервюер и интервюиран. В това имплицитно знание очакваме да се натъкнем на *афективни* данни[4], които са вплетени в констативни такива. Държим особено много на първите, без, разбира се, да омаловажаваме вторите[5]. Давахме си сметка обаче, че за да улесним проявата на афективни данни, ние трябва да избегнем, минимизирайки ги, ефектите на символно насилие, с които по принцип са обременени отношенията 'преподавател – студент' (макар те да са бивши един за друг)[6]. Оттук и съсредоточаването ни върху фигурата на интервюера и върху необходимостта от специална методическа подготовка на провеждащите интервюта. Така стремейки се към максимална достоверност на данните, преценихме, че интервюерът трябва да заема една особена *външно-вътрешна* позиция по отношение на изследваните лица. Такава според нас бе фигурата на докторанта: той заема „междинно"

да го говорим, език на природата, в който се разкрива най-скритото и едновременно най-истинното, защото е съзнателно най-неконтролираното и неконтролируемото нещо…" (Бурдийо, 2004: 1).

4 В тестването дали и доколко образователните, професионалните и биографичните вложения са се оправдали, дали и доколко образованието по социология е било причина за надежди и съмнения, могат да бъдат откроени афективни данни, проявяващи се в различни контексти.

5 Защо това е така, предстои да покажем в текста.

6 Заедно с Бурдийо споделяме разбирането, че самата ситуация на анкетиране/интервюиране в социалните науки е принципно асиметрична и дори само поради това – обременена от символно насилие (Бурдийо, 2010: 43–46). Работата е там, че в случая на нашето изследване тази асиметрия се удвоява от една институционална йерархично-властова асиметрия, заложена в отношението 'преподавател – студент'. Ако си представим бившия преподавател в ролята на интервюер, а бившия студент – в ролята на интервюиран, може да се предположи, че тази ситуация ще се привижда като задаване на въпроси, изискващи отговори, и като такава структурно ще възпроизвежда изпитната ситуация, разбуждайки несъзнаван спомен за нея.

положение, доколкото вече-не-е-студент, но все-още-не-е-преподавател и като такъв има потенциала да подходи по най-адекватния начин – с това имаме предвид споменатото минимизиране на ефектите на символно насилие, които (както смятахме, когато подготвяхме теоретичния модел на изследването) преподавателят като интервюер би упражнявал върху интервюирания (макар и бивш) студент.

3. Практически опровержения

Но извършената задълбочена работа по методиката за провеждане на интервю, както и неколкократната апробация на тази методика сред членовете на екипа, ни показа, че при разработването на теоретичния модел не сме си давали сметка за многомерността и комплексността на изследвания предмет. Бидейки преподаватели, ние си представяхме нашата роля като по-скоро менторска, т.е. роля на разработващи метода в неговата теоретична и емпирична част, на обучаващи нашите докторанти като бъдещи интервюери и на контролиращи прилагането на метода на терен. От тази рефлексивна, но – както се оказа – не достатъчно *само*рефлексивна позиция, определихме главната цел на дълбочинното интервю като извличане на споменатото по-горе имплицитно знание – знание, търсено и откривано единствено в наративите на интервюираните респонденти.

Но – оказали се на терен, изправили се пред проблема за практическата приложимост на изследователския инструментариум – направихме критическа преоценка на първоначалния си замисъл: всъщност това имплицитно

знание е знание за състоялата се *обща* история – историята на *възпитаниците* на специалност „Социология/Социология и науки за човека“, каквито са не само нашите бивши студенти, но сме и самите ние като техни преподаватели. Затова взехме трудното решение да влезем в ролята на интервюери вместо нашите докторанти. По този начин модифицираме самата тази роля, превръщайки се в участници във взаимодействието. Както казва Алфред Шютц: „Скачайки, така да се каже, от залата на сцената, бившият зрител става участник в представлението, влиза като партньор в социални отношения със своите колеги актьори и участва отсега нататък в развиващото се действие“ (Шютц, 1999: 13).

3.1. Историята на възпитаниците като обща история

Историята на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ е преживявана както от бившите ни студенти, така и от нас, т.е. тя е наша обща история. С други думи ние си дадохме сметка, че сме едновременно активни и пасивни участници (‘актьори’ и ‘патьори’) в случването на тази история. Така се оказваме неразделна част от собствения ни изследователски предмет. Ако искаме да реконструираме историята на „Социология/Социология и науки за човека“, трябва да изследваме и самите себе си, защото сме ключови агенти и контрагенти на тази история. Накратко: при подготовката на изследването си представяхме, че ще практикуваме социологията като *Beruf* (Макс Вебер) в неговото значение по-скоро на професия (която изисква дистанция на изследователя от изследователския предмет), а сега преформу-

лираме фокуса на нашето изследване като практикуване на социологията като *Beruf* в значението му на призвание, т.е. фокусираме се върху *биографичното illusio* (Deyanov, Sabeva, Petkov, 2013) не само на бившите ни студенти, но и върху нашето собствено *биографично illusio*, доколкото нашите биографии са вплетени неразривно в общата ни история като история на възпитаници[7] на „Социология/Социология и науки за човека". Това е „остаряването заедно", но не в интимността на Шютцовото „ние-отношение", не и в анонимизиращата дистанция на социалното възприемане на остаряването (на непознатите остарели), а в един модус на взаимно апрезентирано остаряване, което не ни е безразлично. Така ние предефинирахме нашия подход, вземайки дръзкото решение сами да провеждаме дълбочинните интервюта, по-точно *разговорите*[8] с бившите ни студенти и приехме предизвикателството на особената среща с тях – една несъзнавана среща на това как „Някой" е станал тъкмо „Този-и-никой-друг", среща на „ставания". Бидейки наситена с истории, тази среща е лабилно поле на афективност[9] – едновременно на непринуденост и при-

[7] В параграф 4 – Дискусионно *soirée*: предефиниране на понятието „възпитаник" – представяме едно разширено разбиране на понятието „възпитаник".

[8] В методическо съзвучие с това решение ние се отказваме от употребата на понятието „дълбочинно интервю". Следвайки разбирането и формулировката на Бурдийо за разговор в социоанализата (Бурдийо, 2010) и съобразно очертаното по-долу разширено схващане за фигурата „възпитаник" (параграф 4: Дискусионно *soirée*: предефиниране на понятието „възпитаник"), въвеждаме работното понятие *„разговор между възпитаници"* (на специалност „Социология/Социология и науки за човека") и поради това ще разглеждаме участниците в разговора като партньори.

[9] По-горе казахме, че очакваме афективните данни да се проявяват в различни контексти. От една страна, под формата на афекти, кои-

тесненост. Защото в тази среща ние се оказваме на свой ред изследвани лица, но изследвани от самите нас.

3.2. Междинно обобщение

Нека тук междинно да обобщим: при разработване на теоретичния модел на нашето емпирично изследване, фокусирани върху проблема за структурното символно насилие, заложено в отношението 'преподавател – студент' (макар те да са бивши един за друг), ние си поставихме за цел да го *избегнем* (делегирайки функцията „интервюер" на нашите докторанти); „нагазвайки в дълбокото" на самия терен и приемайки предизвикателството сами да провеждаме разговорите с нашите възпитаници, ние по същество предефинирахме изследователския си предмет и със самото това се изправихме пред нелеката задача да управляваме ефектите от такъв рисков ход, като се стараем да *контролираме* символното насилие чрез различни процедури (за които ще стане дума по-долу в текста).

то – както предвиждахме в теоретичния модел – отчетливо могат да бъдат *декларирани* като осмислени убеждения, оценки и т.н., изразяващи удовлетворения, респективно разочарования. От друга страна – с „излизането на сцената" на нас самите в качеството ни не само на изследователи, но и на изследвани лица – се създават предпоставки за провокиране на реакции под формата на *спонтанни* афекти, които възникват в хода на самата интеракция: като социално структурирани афекти (в етнометодологически смисъл); под формата на неотреагирани афекти (в термините на психоанализата); като ефект от особената среща между „възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека", която, както казахме, е лабилно поле на афективност, едновременно на непринуденост и притесненост, но и на удивление от това как „Някой" е станал тъкмо „Този-и-никой-друг".

4. Дискусионно soirée: предефиниране на понятието „възпитаник“

Изиграваики този дързък ход, ние се изправихме пред необходимостта да предефинираме и самото първоначално формулирано в теоретичния модел понятие „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека“, изчерпващо се с *бившите студенти*. Но изследователската ни интуиция за едно разширено понятие за „възпитаник“, включващо и нас, *преподавателите*, беше – парадоксално – едновременно потвърдена и опровергана в момента, в който се натъкнахме непосредствено-емпирично на една комплексна фигура „възпитаник“, към която принадлежат и *настоящите ни студенти*. Бихме казали, че чрез тази тройствена фигура се самопрояви „*общността* от възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в Пловдивския университет.

При провеждането на анкетното проучване на студенти, завършили специалност „Социология/Социология и науки за човека“, както и в хода на рекрутирането на участници в „разговора между възпитаници“, бяхме впечатлени от сериозния интерес, който те проявиха към нашето изследване. Решихме да се възползваме от този интерес и да поканим бивши студенти от специалност „Социология/Социология и науки на човека“, с които да проведем съвместна дискусия.

Неслучайно тази среща бе наречена „Дискусионно *soirée*“. Избрахме това игрово заглавие, защото то отговаряше на замисъла на този разговор. Той трябваше да бъде организиран така, че да минимизира ефектите и афектите от символно насилие, доколкото, както казахме, то е

характерно по принцип за взаимоотношението 'преподавател – студент'. Срещата беше планирана като заключително вечерно заседание от наш двудневен изследователски семинар, в което да се включат и наши настоящи студенти в специалност „Социология и науки за човека" – активни участници в него. Сценарият за протичане на тази дискусия бе разработен целенасочено като ролева игра по примера на психодраматичната сесия, интегрираща принципите на спонтанност и креативност[10]. Дори нашата подреденост в кръг и заемането на места не пред[11], а *сред* бившите и настоящите ни студенти вече символизираше различни правила на играта – правилата на хоризонталност и симетричност. Между бивши студенти, преподаватели[12] и настоящи студенти се състоя една неочаквано вълнуваща среща на различни поколения възпитаници на Пловдивския образователен проект, в която се откроi и описаната по-горе нова, различна фигура „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека".

10 Концепцията за спонтанност/креативност на Якоб Морено е в основата на психодраматичната теория. Той разглежда спонтанността като психична енергия, която активира човешкия потенциал за нови и адекватни реакции в непознати или променени ситуации. Тя не е произволна импулсивност, а творчески отговор, който отключва креативността като способност да се създава нещо ново, значимо и трансформиращо. Спонтанността и креативността са взаимосвързани и неотделими. „Спонтанността е катализаторът, креативността е потенциалът, а заедно те създават новото и уникалното", казва Морено (Moreno, 1953: 39).

11 Тук визираме едновременно двата аспекта на „заставането пред" – пред студентите в качеството на преподавател и пред участниците във фокус-група в качеството на модератор.

12 Още повече че някои от бившите студенти са настоящи преподаватели – може би най-автентичното въплъщение на понятието „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека".

Днес, от дистанцията на времето си даваме сметка, че т.нар. „Дискусионно *soirée*“ бе един „некласически експеримент“[13], чрез който сме се опитали да инсценираме общност на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки на човека“. Спонтанно се конституира афективно поле на креативност и импровизация, в което се случи непредзададена „среща“[14] на възпитаниците от различни поколения социолози в Пловдивския университет. И сега вече можем да направим извода, че това бе първа стъпка в *самоучредяването* на тази общност.

5. Понятието „рефлексивен хабитус“

В отговор на въпроса какво ще рече да си „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека“, т.е. в търсенето на *социоаналитичен тип на възпитаника*, стигнахме до хипотезата за *рефлексивен ха-*

---

13 За разлика от класическия експеримент, който цели да възпроизвежда всеки път един и същ резултат, некласическият експеримент се състои именно в невъзможността за възпроизводимост – в спонтанността, непредзададеността и непредвидимостта на резултата (срв. Деянов, 2001: 90–92). Ние не просто провеждахме експеримента, ние бяхме част от самия експеримент.

14 Защо бе възможна „срещата“ между преподаватели, бивши и настоящи студенти? Защото, както би казал Давид Иерохам, за да бъде срещата жива, за да може наистина да се състои, е необходимо ние самите да бъдем провокирани, да бъдем разклатени и да бъдем извадени от непроницаемостта на преподавателския авторитет (Иерохам, 2023: 12). Така в „Дискусионното *soirée*“ един от централните проблеми в нашето теренно изследване – минимизирането на ефектите от институционално-привилегированата позиция на преподавателя, – чиито въздействия се опитваме да контролираме с различни средства (параграф 7: „Какво“-идентичността на изследователя като двойствена идентичност), беше до голяма степен спонтанно решен.

битус като цялостно отношение към света, към себе си и към другия. Той изпъква в противоположност на т.нар. 'догматичен хабитус'[15]. Тази *практическа рефлексивност* (независимо дали се занимаваш професионално със социология, дали „възпитаниците" изобщо са станали или останали социолози) означава не просто принцип на познаваемост, а *принцип на гъвкаво и изобретателно практическо отношение към света*, на това, което бихме определели като „толерантност към неоднозначността", като готовност-за-ставане-Друг/Друга в хода на динамичното о-друго-стяване на света. Това е рефлексивност, вкоренена в особен практически свят и в този смисъл – ограничена, субективно оцветена, но всъщност отваряща хоризонтите на този особен свят към онова, което може да бъде и друго-яче, да се случи и по-друг-начин.

6. Операционализация на понятието „рефлексивен хабитус"

Оттук: една от хипотезите на нашето изследване е допускането, че чрез „явната учебна програма" по социология у „възпитаниците" на Пловдивския образователен проект се въплъщава и една „скрита учебна програма", която дефинираме като *рефлексивен хабитус*.

а) Затова цел на *първата стъпка* от нашето изследване – анкетното проучване – наред с набирането на първична

[15] За да се разбере какво се крие в понятието „догматичен хабитус", препращаме към формулировката на Любен Николов за догматична нагласа: „Догматизмът – това означава почитание на неоспоримото. Догмата е положение, което е поставено извън обсега на всяко възможно оспорване" (Николов, 1991: 27).

демографска, социална и професионална информация, бе една предварителна емпирична проверка на хипотезата за наличието на рефлексивен хабитус като отличителна черта на „възпитаниците на „Социология/Социология и науки за човека".

Как може да се операционализира спецификата на рефлексивния хабитус? В рамките на стандартизираната анкета беше заложен набор от емпирични индикатори[16], които дават възможност самите възпитаници на „Социология/Социология и науки за човека" да разпознаят в себе си определени нагласи и да се позиционират спрямо тях.

б) Но ако в анкетата нагласите, свързани с рефлексивния хабитус, могат да останат на декларативно ниво, то във *втората стъпка* на емпиричното изследване – в „разговора между възпитаници" – те подлежат на внимателно тестване чрез обговаряне на позициите на участниците, каквито сме и самите ние (например спрямо кризите на настоящето като пандемията, войната, политическата криза в България, публичния образ на социологията, трансформацията на половите и сексуалните идентичности и т.н.[17]).

В „разговора между възпитаници" индикаторите за рефлексивен хабитус се извличат в хода на разгръщането на наративната рефлексивност, която структурира спонтанния биографичен разказ, провокиран внимателно в разговора. Спонтанният разказ (този, който се случва *ad hoc*, нелинейно, чрез откроряване на блокове биография), се разгръща по две различни линии: едната може да се определи като *надлъжна рефлексивност* – тя е свързана с

16 Вж. Въпросник за анкетно проучване (анкетна карта).

17 Вж. Методика за „разговор между възпитаници" (гайд).

това, че разказващият се ситуира винаги отново и отново в потока на изживяваното време, като при това очертава обрати, вяра и заблуда, надежди и разочарования, и по този начин разкрива едно мотивирано, т.е. „обосновано“ и „оправдано“, изместване на биографичния си хоризонт, той е едновременно ‘патьор’ и ‘актьор’ на тази биография, т.е. сполетян и отговорил на сполетялото го именно ‘така и така’; друга линия е *напречната рефлексивност*, която достига до темите, до трайните убеждения, до утаените и повтарящите се тематични ядра на неговото отношение към света, т.е. на това, за което човек може да каже „по този и този въпрос аз мисля така и така“, „това е моето убеждение, зад което заставам, с което се ангажирам, на което държа“.

Разграничението между надлъжна и напречна рефлексивност за нас като участници в двойното ни качество едновременно на изследователи и на изследвани лица играе ролята на скрита основа за водене на т.нар. разговор между възпитаници.

в) Оставайки в логиката по деконструиране на конвенционалния социологически инструментариум за провеждане на стандартизирано интервю, разработваме методиката „разговор между възпитаници“, имаща формàта не на класически въпросник, а по-скоро формàта на гайд. С други думи – на хлабав и гъвкав инструмент, който дава свобода на участниците в разговора да варират в своите въпроси и отговори спрямо тематичните ядра от гайда. Един такъв инструмент дава независимост на водещия разговора, който в класическото социологическо интервю е, така да се каже, функция на стандартизираната рамка на въпросника. За сметка на това обаче го задължава да бъде

много по-рефлексивен и да упражнява много по-сериозен самоконтрол и самонаблюдение в хода на разговора. Това превръща участниците в разговора до голяма степен в съ-субекти и партньори в интеракцията, но в същото време усилва ролята на този, който провежда разговора. Това разчупване на класическата стандартизирана рамка за провеждане на социологическо интервю кореспондира и с разбирането за специфичния ни рефлексивен хабитус (нека да повторим) като участници в двойното ни качество на изследвани лица и на изследователи – рефлексивен хабитус, който предполага спрягане на рефлексивността към обекта със саморефлексивността и самоанализата.

7. „Какво"-идентичността на изследователя като двойствена идентичност

Разсъждавайки върху изследователската ни работа до момента, ние осъзнаваме, че сме били изправени пред един неразрешен досега въпрос: въпроса за нашите „кой" и „какво" идентичности[18] като провеждащи изследването на „възпитаниците на „Социология/Социология и науки за човека". Още при изготвянето на теоретичния модел съществуваше напрежение в нашата – ще я наречем – *двойствена* „какво"-идентичност, доколкото в това изследване ние сме едновременно *изследователи* и *преподаватели*. Предвид предмета на изследването, а именно бившите студенти (така, както беше формулиран в началото), очаквахме, че нашата роля на изследователи няма

[18] За разграничението между „кой"- и „какво"-идентичност вж. Deyanov, Sabeva, Petkov, 2013. За „кой"-идентичността в контекста на настоящата статия ще стане дума по-долу.

как да не бъде сдвоявана с ролята ни на преподаватели (както в очите на макар и бившите ни студенти, така и в собствените ни очи). Напрежението произтича от това, че „какво"-идентичностите на *изследовател* и *преподавател* не се изключват една друга, а съсъществуват. На определен етап от изследването едната изпъква или – образно казано – „излиза на сцената", а другата „наднича от задкулисието", а на следващ етап изпъква втората за сметка на първата[19].

Нека да проследим тази динамика. Когато планирахме да обучаваме нашите докторанти като бъдещи интервюери, бяхме „на сцената" по-скоро в качеството си на *преподаватели* (или ментори), гарантирайки си (като „надничащи от задкулисието" изследователи) изискуемата от конвенционално-социологическия подход дистанция (привилегирована гледна точка) спрямо изследователския предмет. Обратно – когато предприехме рисковия ход сами да провеждаме разговорите с нашите възпитаници, „на сцената излиза" по-скоро фигурата на *изследователя*. Но по този начин изследователската ситуация става далеч по-сложна. И това е така, защото, за разлика от предходната ситуация, тук преподавателят не може уютно да се „оттегли в задкулисието", а „остава на сцената", доколкото „вече *бившите* преподаватели" непрестанно се превръщат в „бивши, но все още *преподаватели*", а „вече *бившите* студенти" – в „бивши, но все още *студенти*". Именно оставането на преподавателя „на сцената" произвежда всички онези ефекти, които ние (като изследователи) бихме избегнали,

19 Подчертаваме, че размяната им не означава, че „задкулисната" „какво"-идентичност е изключена от действието. Ако си позволим една по-смела интерпретация, бихме казали, че „задкулисната" „какво"-идентичност е по-скоро изтласквана за сметка на онази, която е „на сцената".

ако се придържахме към рамката на теоретичния модел (в който интервюер трябваше да бъде докторантът). Бидейки на сцената, неспособен да се освободи от двойствената си идентичност (едновременно на преподавател и изследовател), изследователят е принуден да действа вече в три свои качества: той е *партньор* в „срещата", който е готов „да се изложи" в двойния смисъл на израза (по Бурдийо)[20], *внимателен наблюдател* на взаимодействието между „възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека", който следи за появата на невралгични пунктове, изискващи неговата допълнителна намеса (например с контравъпроси, уточняващи питания и др.), но и *изследовател на самия себе си, внимателно отчитайки собствените си реакции* (включително и афективни) като участник във взаимодействието.

8. Процедури за контрол на символното насилие

За да навигираме успешно усложнения терен на изследването, приложихме различни процедури, които сработват на две нива на рефлексивност – наричаме ги условно 'рефлексивност от първи ред' и 'рефлексивност от втори ред'. Те обаче могат да бъдат откроени само аналитично, доколкото са части от цялостния ни (само) рефлексивен подход и подобно на елементите на пъзела нямат самостоятелно съществуване извън участието си в

[20] Ще цитираме едно от местата, в които Бурдийо представя разбирането си за двойния смисъл на „излагам (се)": „Едно изследователско изложение е обратното на *шоуто*, на изложбата, в която човек цели да бъде видян и оценен. Това е дискурс, в който човек се *излага*, рискува (…). Колкото повече човек се излага, толкова повече шансове има да извлече полза от дискусията…" (Бурдийо, 1993: 143–144).

цялостната гъвкава структура на метода. Същевременно тези процедури сами по себе си не са панацея, но подпомагат идентифицирането на проблемите и дават шансове за разрешаването им.

8.1. Рефлексивност от първи ред

8.1.1. Рефлексивният хабитус като процедура

От една страна, проверяваме хипотезата за наличието на рефлексивен хабитус във фигурата „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека“. От друга страна, прилагаме рефлексивния хабитус като процедура при трансформацията на собствения ни подход, проявявайки изобретателност и гъвкавост в отговор на необходимостта от предефинирането на изследователския предмет, респективно на метода, както и на собствената ни позиция в изследването. Но като участници в „разговора между възпитаници“ се изправяме пред нуждата да удържаме смяната на различните гледни точки (разпластени в предходния параграф) – при това не *post factum* (каквото правим в тази статия), а *hic et nunc* – в хода на живото настояще, имащо структурата на едно ретенционално-протенционално продължаващо ‘сега’ на взаимодействието.

8.1.2. Методика за провеждане на „разговор между възпитаници“ (гайд)

В качеството му на процедура гайдът е некласически метод, който постоянно подлежи на корекции с оглед на своя изследователски предмет – неговата сензитивност може да бъде усилвана съобразно ефектите, които произвеждат участниците във взаимодействието, вклю-

чително самите ние. За разлика от конвенционалния социологически инструмент, при който интервюерът е продължение на въпросника за интервю (дори бихме казали: негов придатък), бидейки „въплътен метод", гайдът (като хлабав и гъвкав инструмент, даващ свобода на участниците във взаимодействието, както казваме по-горе) е – така да се каже – удължено тяло на водещия „разговора". Чрез този инструмент, подобно на виртуоза на Бурдийо[21], който не следва фиксиран набор от предписания, а е способен творчески да маневрира в полето, се опитваме да пресъздадем „разговора" като специфично пространство на симетричност, взаимност и импровизация. Ако развием понятието на Бурдийо за виртуоза, бихме казали метафорично, че този инструмент позволява не просто да се „свири" на него индивидуално и по готова партитура, а дава възможност – в режима на „джаза", импровизирайки – взаимно провокирайки се, участниците в разговора „да правят музика заедно" (Шютц, 1999). Именно това „джазиране" е условие за непредзададеното „случване" на онази „среща на въпитаници", за която вече стана дума.

---

21 Бурдийо използва метафората за виртуоза и виртуозността на различни места и в различни контексти на своите изследвания. Например: „Всички тези игри на о-формяне, които, както се вижда с евфемизма, са точно толкова игри с правилото на играта и оттук – двойни игри, са делото на виртуозите. За да влезеш в крак с правилото, трябва да познаваш съвършено правилото, противниците, играта. Ако трябва да се предложи една транскултурна дефиниция на съвършенството, бих казал, че това е фактът да знаеш да играеш с правилото на играта до самите граници, до нарушаването на правилото по правило" (Бурдийо, 1993: 82).

8.2. Рефлексивност от втори ред

Досега описахме приложението на рефлексивния хабитус като практикуване на „рефлексивността-рефлекс“ (Bourdieu, 2001: 174) в живото настояще на взаимодействието между „възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“. В следващите редове ще акцентираме върху другото равнище на рефлексивност, която условно определяме като теоретико-практическа рефлексивност или рефлексивност от втори ред.

8.2.1. Вътрешна супервизия

Както посочихме по-горе, решението сами да провеждаме „разговорите между възпитаници“, както и спецификата на методиката (които създават условия за импровизирано разгръщане на „жив“ разговор, чиято посока никога не е предзададена, а е функция от актуалното взаимодействие между участниците), усложняват изследователската ситуация по такъв начин, че се произвеждат данни, които остават – в една или друга степен – невидими за нас като *непосредствени* участници. И това са обективно-структурни ефекти, които не зависят от нашата субективна способност да упражняваме практическата рефлексивост, колкото и виртуозни да сме в това. Оттук и необходимостта от въвеждане на процедура, която нарекохме „вътрешна супервизия“ – всяко от проведените интервюта се обсъжда и анализира от екипа, а направените изводи служат за прецизиране на разработения инструментариум (включващо отчитане и анализ на реакциите на всеки от участниците в хода на взаимодействието, проследяване на евентуални пропуски, (не)уместни включвания и т.н.).

Процедурата по „вътрешната супервизия“ е насочена към техническото приложение на инструмента. Но както вече показахме (параграф 4: Дискусионно *soirée*: предефиниране на понятието „възпитаник“), пространството на „срещата“ между „възпитаници“ извиква преживявания, свързани с общата ни история – процес, който често е неконтролируем – и като такова то е едно *par excellence* афективно пространство. Освен това казахме, че правим разграничение между констативни и афективни данни и без да пренебрегваме първите, държим особено много на вторите. Проблемът тук (като проблем пред рефлексивността от втори ред) е как провокираните в живото взаимодействие *афекти* да бъдат превърнати в афективни *данни* (които – като данни – вече подлежат на изследване). Но си дадохме сметка, че не можем да направим това сами.

8.2.2. Външна супервизия

За да надградим рефлексивността към обекта със саморефлексивността, въведохме следващата процедура – т.нар. *външна супервизия*, осъществявана от професионален психолог. Преминал през продължителен процес на себепознание, той има способността да превръща собствените си афекти в предмет на изследване. Разчитайки именно на тази негова способност, започнахме да работим по разпознаването и анализа на произвежданите в хода на „живото“ взаимодействие афекти. Казано с други думи, направихме важни стъпки в посока на нашата самоанализа. Тя обаче не е самоцел, а е ключова стъпка в осмислянето на това, че сме част от обща история, по отношение на която не можем да бъдем неутрални и дистанцирани изследователи, но която – въпреки това – трябва да имаме способността да изследваме.[22]

[22] В настоящия сборник са представени фрагменти както от външната,

8.2.3. Методико-обучителни семинари

За целите на теоретико-методологическата подготовка на нашите докторанти като бъдещи интервюери в теоретичния модел бяхме предвидили провеждането на т.нар. *методико-обучителни семинари.* Предвиждахме да поканим като гост-лектори утвърдени в своята област специалисти, които се отличават с това, че не просто преподават своите методи, но и са умели в тяхното практикуване. Но описаната по-горе трансформация на изследователския подход логично доведе до модификация в целите на самите методико-обучителни семинари, както и в експертизата, от която се нуждаехме. Тяхната задача вече не беше обучението на докторантите като бъдещи интервюери, а *трансфер на знания и компетентности*, които трябваше да помогнат на нас самите не само при разработването, но и при прилагането на нашия метод. Целта на първия методико-обучителен семинар беше консултация относно техническото разработване на инструментариума – гост-лектор беше социолог, специалист по биографични методи. Фокусът на втория и третия семинар беше саморефлексивното обръщане към собствената ни позиция и по-точно към нашата двойствена „какво"-идентичност (едновременно на изследователи и преподаватели). Затова във втория методико-обучителен семинар гост-лекторът беше психотерапевт и специалист по психодрама[23], а в третия поканихме психолог и специалист в психоанализата. Така след тяхната модификация можем да разглеждаме методико-обучителните семинари като една от процедурите за управление на усложнената изследователска ситуация

така и от вътрешната супервизия.

23 Вж. Николова, Н., „В началото е вълнението..." (в настоящото издание) – рецензия за книгата на Д. Иерохам (2023) *Зигмунд Фройд: сценично и преживелищно,* С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

– сложност, произтекла от необходимостта да се контролира символното насилие.[24]

9. От „кой“-идентичност на изследователя към „кой“-идентичност на общността (вместо заключение)

Методологическият проблем, който зададе фокуса на тази статия и чиито фази на разрешаване проследяваме, не води единствено до преосмисляне на първоначално дефинирания изследователски предмет. Решаването на този проблем – донякъде неочаквано за нас – превърна в тематично релевантни и други проблеми, които се оказаха от особена важност за хода на изследването.

Както показахме по-горе, предефинирането на изследователския предмет усложни по неподозиран начин изследователската ситуация и със самото това откроi фигурата на изследователя, заостряйки вниманието ни върху неговата – нарекохме я двойствена „какво“-идентичност едновременно на изследовател и преподавател (конституираща се в това изследване предвид спецификата на изследователския му предмет). Разсъждавайки по тази тема, се натъкнахме на много по-сложния въпрос за нашата „кой“-идентичност (при това не само в това изследване). Отговорът на този въпрос не е никак лесен. Защото още Хана Арент подчертава странната неосезаемост на уникалната „кой“-идентичност на говорещия и действащия като незаменим с никой друг (Арент, 1997: 155).

24 По-нататък в сборника предлагаме откъс от дебат в рамките на един от методико-обучителните семинари, вж. „Социоаналитичният разговор: методологически дебат“.

За да стигнем до отговора на този въпрос, трябваше да извървим път – път, по който самите ние се променяхме. Нека да повторим: *първата* стъпка от този път бе, че чрез получените данни и рефлексията върху тях осъзнахме своята нова роля на изследователи, които сами са част от изследователския си предмет; *втората* стъпка направихме, когато си дадохме сметка, че принадлежим към „възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека"; *третата* стъпка обаче беше ключовата, тъй като при нея емпирично[25] се натъкнахме на едно разширено понятие за „възпитаник", включващо не само бившите ни студенти и нас самите, но и настоящите ни студенти.

Но как изкристализира и стана възможно да бъде концептуализирано разширеното понятие „възпитаник"? И защо това стана именно на „срещата", която нарекохме „Дискусионно *soirée*"? Онова, което отличава тази „среща", бе, че *емпирично*, пред очите всички участници, в акта на самото ѝ случване, се самопроявиха и самоучредиха общността на „възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека". Както казахме по-горе, организирайки *soirée*-то, имплицитно се опитвахме да инсценираме общност на възпитаници. Но това бе рисков жест, протегната ръка, своего рода „действие" (по Арент), което не знае ще получи ли ответ.

Много е трудно да бъде описано и още по-малко категоризирано онова, което се случи в отговор. Затова по-горе го нарекохме просто „неочаквано вълнуваща среща". Тук фокусът е върху понятието „среща" като афективно пространство между партньори, които поемат риска „да се изложат" едни пред други (в двойния смисъл на „излагам

25 Срв. параграф 4: Дискусионно *soirée*: предефиниране на понятието „възпитаник", и по-конкретно за „Дискусионно *soirée*".

(се)“ като уязвимост и откритост, както казваме по-горе). „Излагането на себе си“ се случва чрез взаимните провокации, които разклащат авторитетите. (Да не забравяме, че участниците в тази среща принадлежат към различни групи и влизат в асиметрични отношения помежду си – преподаватели и студенти и бивши преподаватели и бивши студенти, които все пак не престават да бъдат такива.) По този начин се конституира пространство на ситуативна симетрия и взаимност, преживявано от участниците като общност. Една въобразена общност, която се случва *hic et nunc*, в живото настояще на общуването. Тя няма как да бъде консервирана и така трайно съхранена, но вълнението от преживяването и споменът за него ни изправя по нов начин пред въпроса, който поставихме в началото на този параграф. И по-точно пред предефинирането му като въпрос за общността от „възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ и със самото това не просто за „кой“-идентичността на изследователя, а за „кой“-идентичността на тази общност. Ако тук се върнем към темата за рефлексивния хабитус като способността (на „възпитаника“) за самотрансформация по един изобретателен и гъвкав начин, то тази „среща“ и самопроявяването и самоучредяването на общността от „възпитаници“ беше възможно именно заради готовността на всеки от участниците да променя себе си и със самото това да допринася за създаване на усещането за общност[26]. И нека тук отново да поставим въпроса за „кой“-идентичността на тази общност. Това е една недискурсивна, въобразена общност, която не може да бъде улавяна в думи и описвана, и като такава тя е именно *illusio*, вяра, готовност за инвестиране, чувство за

[26] А самото изживяване на общността би могло да бъде анализирано като емпиричен индикатор за проявата на рефлексивен хабитус.

принадлежност към общността и идентифициране през общността, но чувство, което се случва „тук и сега“ и е част от писането на една *нова* обща история.

Така стигаме до проблема за общата история на тази общност. Дадохме си сметка, че общата ни история – на „възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ – парадоксално – по своята *differencia specifica* не е минала история. Тя е история, която се сътворява „тук и сега“ в живото ни общуване по един спонтанен и креативен начин и като такава е винаги нова, още неслучила се. Или, както казва Мамардашвили: тя е „онова, което още не е било“ (Мамардашвили, 1998: 66). Излизайки от тази „среща“, ние вече не сме същите, защото, оказвайки афективно въздействие, тя е преживявана като биографично събитие от всеки от участниците, биографично събитие, случващо се като част от едно общностно съ-битие.

Литература

Bourdieu, P. (2001), *Science de la science et réflexivité*, Paris, Raisons d'agir.

Deyanov, D., Sabeva, S., Petkov T. (2013), *The psychopatology of everyday life as a problem before socioanalysis, в: Psychopathology: theory, perspectives and future approaches*, D. St. Stoyanov (съст.), Nova Science Publishers, New York.

Moreno, J. L. (1953), *Who Shall Survive? Foundations of Sociometry*, Group Psychotherapy and Sociodrama, Beacon House.

Polanyi. M. (1974), *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. Towards a Post-Critical Philosophy*, Chicago, University of Chicago Press.

Арент, Х. (1997), *Човешката ситуация*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Бурдийо, П. (1993), „Кодификацията“, в: *Казани неща*, С., УИ „Св. Климент Охридски“.

Бурдийо, П., Вакан, Л. (1993), *Въведение в рефлексивната антропология*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Бурдийо, П. (2004), „Предварителни бележки върху социалното възприемане на тялото“, в: *Етносоциология: Интердисциплинарен модул.*

Бурдийо, П. (2010), „Да се разбира“, в: *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, Философски факултет, книга Социология, т. 102.

Гарфинкъл Х. (1993), „Приносът на етнометодологията към социологическите изследвания“ (Интервю на Бенета Джулс-Розет с Харолд Гарфинкъл), в: *Социологически проблеми*, 2.

Гарфинкъл, Х. (2005), *Изследвания по етнометодология*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Деянов, Д. (2001), *Увод в логиката и методологията на хуманитарните науки. Хуманитаристиката след смъртта на човека*, Пл., Пловдивско университетско издателство.

Иерохам, Д. (2023), *Зигмунд Фройд: сценично и преживелищно*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Мамардашвили, М. (1998), „Лекции по европейски рационализъм. Лекция 12“, в: списание *Критика и хуманизъм*, кн. 5.

Николов, Л. (1991), „Догматичният страх“, С., списание *Критика и хуманизъм*, кн. 2.

Шютц, А. (1999), *Чужденецът,* С., ЛИК.

Дарин Тенев

Наратология за социоаналитици

I. Бурдийо и „историята на живота“

Бурдийо започва „Биографичната илюзия“ със следните думи:

> Историята на живота е едно от тези понятия на здравия разум, които са влезли контрабандно в научния свят; най-напред, без фанфари, при етнолозите, после, по-отскоро и не без трясък, при социолозите. Да се говори за история на живота, означава най-малкото, което съвсем не е маловажно, да се предпостави, че животът е история и че е едновременно съвкупността от събитията на разбраното като история индивидуално съществуване и от разказа за тази история. Именно това казва здравият разум, т.е. обикновеният език, който описва живота като друм, път, кариера, със своите кръстопътища (Херкулес между порока и добродетелта) или като криволичене, т.е. траектория, изминато разстояние, *cursus*, преход, пътуване, насочен пробег, линейно, еднопосочно преместване („мобилност“), съдържащо начало („старт в живота“), етапи и финал в двойния смисъл на край и цел (той

ще „поправи своя път“ означава той ще успее, ще направи добра кариера), край на историята.

(Бурдийо, 1997: 70)

Историята на живота предполага животът да се мисли като история, като последователност от събития, които могат да бъдат разказани. От цитирания пасаж се вижда, че за френския социолог зад биографичната илюзия, или иначе казано, за изграждане и поддържане на биографичното *illusio*, се използват елементи, които са свързани с композирането на *разказ*, както и с определена *реторика*. Така например той прави разграничението, добре познато на структуралната наратология, между история и разказ, където историята назовава съвкупността от събитията, а разказът – тяхното представяне в определен ред, който може да е или да не е хронологичен. Бурдийо също проявява внимание към метафориката, чрез която се описва животът – като път, през кръстопътища, през начало и край/цел. Малко по-надолу в текста той подчертава, че изрази като „вече“, „оттогава“, „от най-ранната му възраст“ или „винаги“ организират живота в история не само по хронологичен ред, но с оглед на определена логика на повествованието, почиваща на „съгласуваността и необходимостта“ (Бурдийо, 1997: 70, 71). Тази имплицитна препратка към *Поетика* на Аристотел с нейната формула на фабулата, която обвързва събитията „по вероятност и необходимост“ (Аристотел, 1993: 76), привлича вниманието с употребата на „съгласуваност“, употреба, препращаща към една нишка на рецепция на Аристотел, която кулминира в работата на Пол Рикьор върху връзката на време и разказ (Ricoeur, 1983, 1984, 1985). Подобно на Рикьор, чието име не се появява в този текст, Бурдийо запазва връзката между повествование и реторика, което личи ясно от

изказвания като „Да се произведе история на живота, да се разгледа животът като история, т.е. като съгласуван разказ на една значеща и насочена поредица от събития, означава може би да бъдеш *жертва на реторична илюзия*, на общоприета представа за съществуването, която цяла една литературна традиция не е преставала и не престава да подсилва“ (Бурдийо, 1997: 72; курсивът мой – Д. Т.). Струва си да се отбележи как се говори не за *наративна*, а тъкмо за *реторична* илюзия, въпреки че поставеният начален въпрос касае превръщането в разказ (или наративизирането). Също в съгласие с насоката, зададена от Рикьор, Бурдийо обръща внимание на това как въпросът за историята на живота е свързан с този за идентичността.

Рамката, осигурена по този начин, позволява преосмисляне на разбирането за траектория, която френският социолог определя като „серия от последователно заемани от един и същ агент (или една и съща група) *позиции* в едно пространство, което самото е в процес на ставане и е подложено на непрестанни преобразувания“ (Бурдийо, 1997: 76). Това предполага изследването на траекторията да е съпътствано от изследване на „последователните състояния на полето, в което тя се е разгърнала“, която позволява и „строго изчисление на т.нар. *социална площ* като строго описание на *личността*, обозначена от собственото име, т.е. едновременно заеманите в определен момент от време позиции“ (Бурдийо, 1997: 77). Веднъж стигнал обаче до собственото име, траекторията и социалната площ, Бурдийо сякаш изоставя началната постановка и това, че превръщането на живота в история има собствен наратологичен и реторичен аспект, който си заслужава да бъде самостоятелно анализиран. Подобен анализ Бурдийо не предлага.

При провеждането на социоаналитични разговори изследователят се среща със специфична форма на превръщане на живота в история, чиято интерпретация може само да спечели от инструментите, предлагани от наратологията. На редовете по-долу ще предложа описание на някои от тези инструменти, които биха били полезни за социоаналитика.

2. Процесираща наративизация и наративна рефлексивност. Повествователни нива при Жерар Женет и инстанции на говорене при Освал Дюкро

Преди да премина към този литературоведски в широкия смисъл апарат, ще се обърна към едно понятие, което ми се струва важно, за да се види по-ясно връзката между социоаналитичното изследване и полето на литературознанието. Става дума за понятието „биографична машина", разгърнато от Андрей Бунджулов в първата половина на 1990-те години (Бунджулов, 1992, 1995). Биографичната машина е устройство, диспозитив, който ми позволява да гледам на постъпките и действията си като на вече случило се, „част от моята биография. Т.е. аз постъпвам така сякаш пиша биографията си" (Бунджулов, 1992: 152). Подобна позиция предполага особена времева конституция, преобърната конституция на погледа, интериоризирал публичните норми, който е насочен от едно предусетено бъдеще към настоящето. В анализа си на работата на биографичната машина в първите години на социализма Бунджулов посочва три изисквания – произход, убеждения и политическа активност (Бунджулов, 1995: 91), – през

които се проявява постоянната работа на публичната телеология. Биографичната машина откъсва „биографиите от живота“ през напрежението между „индивидуално преживяното и биографично признатото“ (Бунджулов, 1995: 161). Това позволява понятието за биографична машина да се види като своеобразен мост, който разкрива внасянето (контрабандно или не) на литературни похвати в изграждането на биография като социален конструкт.

Преди време анализирах модификациите на работата на биографичната машина, когато става дума за водене на дневник и предложих прочит на дневник, писан през 1970-те години (Тенев, 2011). Тогава обърнах внимание на една особеност, която отличава дневниците от други форми на изграждане на биографичен разказ като официалните некролози. Разликата се състои в това, че дневникът не просто предполага повече внимание към всекидневието, към случки и отношения, които впоследствие могат да се окажат „незначителни“ от перспективата на един по-цялостен разказ за живота, а също – и преди всичко – прави така, че ходовете на превръщане в разказ да са несигурни, да се разпластяват възможни посоки, които след това да е нужно да се отсеят, за да се запази кохерентността на изминатия път като кохерентност на цялостна жизнена траектория. Разказът следователно тук трудно може да е строен и въпреки че е формиран рефлексивно, той не изисква по-високи нива на отчетност. Освен това с всекидневното редуване на живеене и писане дневникът позволява непосредственото включване на разказа с цялата му незавършеност и отвореност обратно в изживяването. По този начин намалява напрежението между индивидуално преживяното и онова, което ще бъде биографично признато. Този особен начин на превръщане в разказ, кой-

то може да бъде описан също като „разказ в ход“, при който нито началната, нито крайната точка на биографичната траектория са ясно и отчетливо съзнавани и тематизирани, нарекох с неблагозвучния термин „процесираща наративизация“. По-формално може да се отбележи, че „процесиращата наративизация“ се характеризира първо с това, че началото и краят нямат претенция за окончателност (поради което може да се появяват различни начала и много краища), второ с това, че отделните повествователни секвенции (редиците от навързани действия и събития: срв. Барт, 1991: 377) се преплитат и връзката между тях остава отворена и трето, с начина, по който отговаря на нуждите на момента и позволява постоянни проспективни и ретроспективни пренареждания. Благодарение на отвореността и на тези пренареждания обаче става възможно да се запазва усещането за кохерентност на идентичността. Идентичността, поддържана по този начин, е наративна идентичност в смисъла на Рикьор, „единството на една личност в последователността на човешкия живот“ (Рикьор, 1996: 65). „Под рефлексивната форма на „разказването на себе си“ личната идентичност се проецира като наративна идентичност“ (Рикьор, 2006: 150). В статията си върху дневника от времето на социализма показах как под перформативните актове на водещата дневника стои наратив, който сам стъпва на реторически фигурирания.

Социоаналитичните разговори също включват постоянно появяващи се разкази за моменти от собствения живот. Характерът на тези разкази е сходен на този в дневниците: това са „разкази в ход“, или „процесиращи наративизации“. И както в дневниците, така и тук може да се говори за наративна идентичност, доколкото личността „се

себепосочва във времето като наративна единица на един живот" (Рикьор, 1996: 65). Само че наративната идентичност тук предполага особена рефлексивност, която Светлана Събева определя като „наративна рефлексивност", включваща две измерения – надлъжна рефлексивност, работеща върху биографичните изменения в потока на изживяното време със съответните обрати на убеждения и отношение към света; и напречна рефлексивност, свързана с онези трайни убеждения и теми, които не са релативируеми (Събева, 2026).[1] Форми на наративна рефлексивност би имало и във воденето на дневник, и в писането на писма, и на други места, но социоаналитичният разговор задейства специфична страна от тази рефлексивност, доколкото се обръща пряко към рефлексивния хабитус, при това в актуално взаимодействие между различни субекти. Наративната рефлексивност има конкретни езикови проявления в рамките на протичането на разговора, които следва да бъдат забелязани и анализирани. Тези езикови проявления могат да се анализират най-малко от четири перспективи – практико-логическа, анализ на разговори (по Сакс), наратологическа и реторическа. Както вече посочих, тук

[1] Двата аспекта на наративната рефлексивност (надлъжна и напречна) при Св. Събева следват двата вида интенционалност (назовани отново надлъжна и напречна), които Хусерл въвежда при обсъждането на ретенцията и конституирането на потока на съзнанието в *Към феноменология на вътрешното времесъзнание*, §39. Това предполага обсъждане на отношението между време и разказ в светлината на двойната интенционалност, но тук не мога да разгърна такава аналитика. Разграничението между надлъжна и напречна рефлексивност като форми на наративна рефлексивност следва да бъде обвързано и с разграничението на Рикьор между *idem* (неизменната идентичност) и *ipse* (подвижната идентичност), като според него тъкмо *ipse* е наративната идентичност (Ricoeur, 1985: 442-444). Теорията на Св. Събева предполага по-скоро, че и *idem*, неизменната идентичност, може да възниква и да се проявява през наративна рефлексивност.

ще се занимавам с последните две. За олекотяване на изложението няма да се обръщам към връзките им с анализа на разговори при Сакс и неговите последователи и само рядко ще препращам към теорията на практическата логика.

Нека се обърнем първо към наратологията. Ще започна с едно разграничение на три различни нива, което е въведено от Жерар Женет и е широко използвано след това (вж. Genette, 1972; Chatman, 1978). Повествованието предполага (1) ниво на историята, или на случките и действията, за които се разказва; (2) ниво на разказа, или представянето на случките и действията; (3) ниво на акта на разказване, при който говорещият излага разказа. Може да отличим тези три нива като разказано, разказ и разказване. Повествованието винаги свързва тези три нива. С оглед на връзката между история и разказ например, в историята събитията се случват хронологично, но на нивото на разказа те могат да бъдат представени в разместена последователност. Или на нивото на историята може събитието да се е случило веднъж, но на нивото на разказа то да е представено многократно, както би било например при травматично връщане към една и съща сцена отново и отново. Актът на разказване, от своя страна, позволява да следим за присъствието, отсъствието и намесите на разказвача както в разказа, така и в историята. Защото всяко изказване ни позволява да се разграничат разказващ и разказван. Дори когато става дума за един и същи индивид, за едно и също „аз", когато аз разказвам за себе си, аз съм и този, който разказва, и този, за когото се разказва, но двете не бива да се смесват, защото става дума за различни нива. В езикознанието се разграничават на същия принцип субект на изказването като акт

(*sujet d'énonciation*) и субект на изказа, на казаното (*sujet d'énoncé*). Разказващият, субектът на акта на изказване, може да заеме или да не заеме позиция спрямо онзи „аз", за когото разказва, може да го оценява, да го осъжда или хвали, да го гледа отстрани и т.н.

Нещата са дори по-сложни, ако се вземе предвид, че дори и на нивото на разказване, т.е. на нивото на акта на изказване, вече може да има повече един говорещ. Това е показано изключително убедително от Освал Дюкро в собствената му лингвистична теория на полифонията, препращаща към Женет и други литературоведи (Ducrot, 1984: 171-233). Според Дюкро допускането на модерната лингвистика, че всеки изказ има само един субект, е погрешно. В едно и също изказване може да има различни изказващи се (*énonciateurs*). Дюкро разграничава говорещ (*locuteur*) и изказващ се (*énonciateur*), като говорещият е определен като „същество, което в самия смисъл на изказа е представено като отговорно за него" (Ducrot, 1984: 193), а изказващи се са „онези същества, които се изразяват през изказването, без при това да им се приписват точни думи; ако „говорят", то е само в смисъла, че изказването е видяно като изразяващо гледната им точка, позиция, отношение, но не и думите им в материалния смисъл на термина" (Ducrot, 1984: 204). Да вземем примера: „Пиер не е мил. Напротив, ужасен е" (Ducrot, 1984: 216). Тук „напротив" не се противопоставя на предишното изречение, а го подсилва. Тогава на какво се противопоставя? На имплицираното изказване, че всъщност Пиер е мил. Така в „Пиер не е мил. Напротив, ужасен е" има двама изказващи се, от които единият отрича онова, което другият утвърждава. „Напротив" свидетелства за присъствието на втория изказващ се.

Да вземем още един пример от Дюкро, този път с междуметието, за да разберем по-добре връзката между говорещия (*locuteur*) и изказването (срв. Ducrot, 1984: 200). Разликата между изрази като „Ох, колко се притесних“ и „Много се притесних“, е, че във втория случай, където има съобщително изречение, емоцията остава външна на изказването, тя е само нещо, за което се говори; докато в първия случай чрез употребата на местоимението тя е включена в него. Говорещият в първия случай е изразен вътре в изказването, а във втория случай е външен спрямо него.

Тези формални разграничения придобиват особен смисъл в социоаналитичния разговор, където позволяват на социоаналитика да следи в процесиращата наративизация както азовете, през които някой е преминал, така и вътрешните колебания или променящите се разпределения на позиции като част от изживяваната карта на личността.

3. Разказващ и разказван „аз“. Вътрешната множественост на изказващите се

Ще приведа различни примери от социоаналитични разговори и ще добавя към тях кратък коментар. Тук както и по-долу ще ползвам откъси от свалените текстове на различни разговори, като анонимизирам участниците в тях. В отделни случаи има съвсем леки изменения в цитатите.

Пример 1

В някакъв момент, не знам как – всъщност имам някаква хипотеза, но не съм сигурен дали споменът ми е реален по въпроса – съм решил, че искам да уча социология, но със сигурност не съм искал в София. Това беше заключението.

Тук разказът е насочен към избора да се учи социология в Пловдив. Към този пример ще се върна в самия край на текста, но тук бих обърнал внимание на аспекти, относими към нивата на повествованието. Има дълга вмъкната фраза, която разколебава твърдението „не знам как съм решил, че искам да уча социология", като го разделя по средата и казва обратното: не е вярно, че не знам, напротив, *имам някаква хипотеза*, но не съм сигурен доколко е вярна, защото може би не помня добре нещата. Тук лесно може да се види, че този, който има хипотеза, е разказвачът, субектът на акта на изказване. А този, който не знае как е дошло решението, е двоен. Веднъж това е предишният „аз", разказаният „аз". Тоест „аз" *тогава* избира социология, но не знае защо. Втори път обаче, това е сегашният „аз", азът на разказвача, който все още не може да си обясни решението. Сегашното време на „знам" и „имам" ясно указва това наслагване на предишния и сегашния „аз". Ако беше казано само в минало време („не *знаех* как съм решил"), тогава щеше да става дума само за разказания „аз". Наречието „всъщност" тук изпълнява функцията да разкрие двамата изказващи се (*énonciateurs*) – този, който не знае, и този, който има хипотеза – в думите на един и същи говорещ. Така това наречие също не позволява незнанието да се отнесе единствено към миналото „аз", а показва актуално, случващо се в момента на наративи-

зация разделение на позиции в инстанцията на разказващия. Същевременно употребата на сегашен перфект („съм решил“) вместо аорист („реших“) подчертава дистанцията между разказвания и разказващия „аз“, между субекта на изказване и субекта на изказ. От друга страна, следващото изречение („Това беше заключението“) снема тази дистанция, като употребява формата „беше“ вместо „е било“ (срв. как щеше да звучи изказването, ако беше „Това (ми) е било заключението“).

Пример 2

Първото ми идване в Пловдив беше много объркващо. Във всеки случай беше много трудно, нали, чисто като… чисто географски човек да се ориентира, доста сложно беше, с Google карти се случваше... Повече чужденец бях, да, абсолютно чужденец във всеки един аспект.

Разказът в този момент се е обърнал към идването на студента в Пловдив. Лесно може да се разграничат трите наративни нива – нивото на случката (идването в Пловдив), нивото на разказа за тази случка (нивото на изразите, на представянето: „беше много трудно“, „чужденец бях“ и т.н.) и нивото на акта на разказване, на разказвача, който се проявява в определени моменти. Искам да обърна внимание на един момент – употребата на потвърждаващото „да“ в изказването „Повече чужденец бях, да, абсолютно чужденец във всеки един аспект“. Това „да“ привидно може да отпадне, без да се промени смисълът. Само че това е само привидност, защото с него се разкрива тъкмо вътрешният разговор, множествеността на изказващите се (*énonciateurs*). Изказването включва имплицитната перс-

пектива на някой, който се съмнява и който трябва да бъде убеден. С такъв имплициран аспект на убеждаване лесно може да се обясни и преминаването от сравнителна към абсолютна степен, от „повече“ към „абсолютно“. Между това човек да е повече чужденец и това да е абсолютно чужденец „във всеки един аспект“ сякаш преходът е труден. Ако обаче си представим, че става дума за засилване на аргумент срещу възможно съмнение или възражение, тогава този преход става разбираем. Това, което трябва да се подчертае, е, че съмнението не идва от партньора в разговора, не идва от социоаналитика. То е вътрешно за говорещия и показва размножаването на изразените позиции. Това размножаване се случва на нивото на акта на разказване, то е в инстанцията на разказвача, а не е разделение между сегашното и предишното „аз“. В този смисъл то свидетелства за особената наративна рефлексивност, с която говорещият гради „в ход“ своя разказ.

Тук следва да се отбележи и още нещо. В много от разговорите се среща честа употреба на думи, които изглеждат като паразитни, например израза „нали“, който е и в приведения цитат от *пример 2*. Други такива изрази са „значи“, „всъщност“, „фактически“, „реално“. Такива изрази е трудно да се анализират, но вероятно свеждането им до паразитни е прибързан жест, с който се пропускат важните им функции. Конкретно в случая с „нали“, то търси потвърждение от другия, от събеседника. Често обаче не е ясно защо такова потвърждение е нужно, което води на мисълта, че преди да става дума за потвърждение от партньора в разговора, задачата му е да се обърне към другия в мен, към вътрешния събеседник. Друг важен момент е, че редовно такива изрази се употребяват, когато говорещият не е сигурен как да продължи, когато той търси

фразата си. Те запълват време. Но заедно с това *указват оперативното време на изграждането на разказа*. В този смисъл те могат да са израз на колебание, макар и кратко, индекс на задействалата се рефлексивност. Тези изрази не принадлежат на нивото на историята, нито на това на разказа; те са изцяло от страната на акта на разказване и свидетелстват за това, че наративизацията е „в ход", че тя се случва в този момент. Към това следва да се добави, че дори и подобни, те все пак не са семантично равностойни и не са взаимозаменими освен в отделни случаи. Поради което трябва да бъдат анализирани с оглед на конкретната им употреба.

Пример 3

И тогава всъщност почнах да обръщам внимание, да кажем, на храната, това, с което се храним. И аз осъзнах, че поддържам много по-голям фокус и много повече енергия, ако да кажем не приемам неща, които имат тесто в тях, захар, защото тука вече е въпросът за нашия допамин, за тези, нали, на серотонин нивата, имаме кортизол, хормон на стреса, който има пак определени нива, трябва да се регулира и тогава почнах някак си да търся себе си, нали, какво ми се случва, нали, защо мисля така? И, да кажа, почнах да правя експерименти, да не ям сладко сега. Избягвах захарта и тестените изделия също и изведнъж усещаш, че мисълта ти става друга. В смисъл много побистра, защото това едно от основните условия, за да се справяш добре, да не сядаш да го правиш уморен. Уморен имам предвид, нали, някак си вече ти се спи да правиш нещо. Първо трябва умът ти да е чист и

даже някой път, ако правя някакви други неща, нали, и трябва да почна да се занимавам с тая сфера, правя един пар от 15-20 минути да се рестартирам.

Употребата на „нали“ тук е по-осезаемо насочена и към вътрешния събеседник. В изказването „почнах някак си да търся себе си, нали, какво ми се случва, нали, защо мисля така“ например „нали“ не може да е използвано в обичайния си смисъл, защото е въведена нова информация („тогава започнах“), която поради това не може да бъде потвърдена от другия участник в разговора. Същевременно това изказване говори за обръщането към себе си, опита за по-добро разбиране на аза, осъзнал се като непрозрачен („какво ми се случва“, „защо мисля така“). Тази рефлексивност се разгръща на нивото на историята, т.е. на нивото на разказания „аз“. Но „нали“ пренася рефлексивния момент вече като част от самия акт на разказване, тя става наративна рефлексивност. Въпросите („какво ми се случва“, „защо мисля така“) са зададени от субекта на историята (или разказания „аз“) към самия него, тогава и там. Но те са повторени и свързани от „нали“, което е ново обръщане, вече на разказващия „аз“ тук и сега, към себе си – както към настоящия себе си, така и към миналия себе си.

В този трети пример обаче се вижда поне още един наратологичен аспект, който се появява често в социоаналитичните разговори като отношение между нивото на историята (или разказаното) и това на разказа (представянето). Той става явен, ако обърнем внимание на употребата на глаголните времена. Аорист и имперфект указват историята и разказания „аз“. Формите „почнах“, „осъзнах“, „избягвах“ и т.н. показват какво се случва на нивото на

събитията. Разказът обаче постоянно флуктуира, като преминава от минало свършено и несвършено към сегашно време. Хормонът на стреса „*има*“ определени нива, „трябва да се регулира“, „умът ти трябва да е чист“, „едно от основните условия, за да се *справяш* добре, да не *сядаш* да го правиш уморен“. Сегашното време понякога показва как разказващият „аз“ се връща в позицията на разказвания „аз“, но в приведения пасаж има и друга функция, която може да се види като основна в този контекст. Защото изказванията за допамина, серотонина и кортизола и отношението им с чистотата на ума и работоспособността са откъснати от миналия контекст. Тук разказът прекъсва историята, за да каже нещо принципно. Това произвежда особен ефект. Времето на историята е спряло, а времето на разказа продължава да тече. Женет нарича това особено отношение между време на историята (=0) и време на разказа (единствено присъстващо) с термина „пауза“ (Genette, 1972: 133-138). Случките са поставени на пауза. В художествените произведения пауза има най-често при описания. В процесиращата наративизация обаче паузата маркира пряко напречната рефлексивност. Този момент от разказа е ключов с това, че показва как в потока на преживяванията (на разказвания „аз“) се достига до положение, което поражда принципни убеждения, надхвърлящи съответния биографичен момент. Тези убеждения не само се оказват постоянни за говорещия, а и надхвърлят нивото на личното, представени са като свързани с общо положение. В разказа това е маркирано с преминаване от първо към второ лице (например „сядаш“, „правиш“, „умът ти“). По-надолу ще разгледам по-внимателно импликациите при употребата на второ лице и преминаването от едно в друго лице. Засега само ще отбележа, че второто

лице включва и надхвърля аза (разказващ и разказан, обединени от напречна рефлексивност) и загатва валидност за всеки.

4. Видове гледни точки

Преди да приведа още примери, трябва да посоча, че въпросът за размножаването на инстанциите на изказващи се, както и разделенията между разказващ и разказван, поставя проблема за гледната точка. Това се вижда не само от теорията на Дюкро, но и от приведените примери. В наратологията едно от най-пълните изследвания на този проблем е дело на Борис Успенски и е разгърнато в „Поетика на композицията" (Успенски, 1992). Тук ще представя съвсем накратко и опростено концепцията на Успенски и ще се върна на анализа на примери.

Още в началото на „Поетика на композицията" Успенски посочва, че за гледна точка може да се говори винаги, когато има двуплановост, т.е. когато има разграничение на израз и съдържание (Успенски, 1992: 13). По отношение на повествованията, израз и съдържание са разграничени като разказ и история. Всяко повествование позволява гледна точка. Успенски обаче разграничава четири различни вида гледни точки: (1) в оценъчен план; (2) във фразеологичен план; (3) с оглед на пространствено-времевата определеност; и най-сетне, (4) в психологически план.

(1) Оценъчната (или „идеологическа" в широкия смисъл на свързана с идейния мироглед) се отнася до оценяването на разказваното. Успенски посочва, че тази гледна точка може да се носи както от разказвача, така и от герои-

те, което в случая с разказите по време на социоаналитичен разговор означава, че оценки за разказаните действия и събития може да дават не само сегашното и предишното „аз“ на разказващия, но също и другите фигури, които се появяват. Има случаи, когато собствената оценка е откроявана спрямо цяло ветрило от други оценъчни позиции, представени или само загатнати в разказа. Успенски различава, от една страна, актуален и потенциален носител на гледната точка; а от друга, вътрешна и външна оценъчна гледна точка. В първия случай при актуалния носител изразената гледна точка се разкрива пряко, а при потенциалния носител – тя е загатната от разказа, като ако е изразена, е през потенциално действащо лице, различно от разказвача. Когато разказваното се оценява от вътрешни спрямо повествованието позиции, гледната точка е вътрешна, а ако е от външна позиция – и гледната точка е външна. Позицията на разказвача позволява движение между вътрешни и външни позиции спрямо разказаното и в социоаналитичния разговор е интересно да се проследява тази динамика, която може да се види като обвързана с проблематиката на самонаследяването.

Може още тук да се посочи, че едно от откритията на „Поетика на композицията“ е, че разграничението вътре/вън пресича всички видове гледни точки и позволява различни форми на съчетаване между тях (Успенски, 1992: 132-138).

(2) Гледната точка във фразеологичен план е една от най-интересните в светлината на социоаналитичния разговор. Става дума за плана на речева характеристика, който е свързан с именуванията – през форми на собствени имена и всякакви наименования на споменаваните фигури. В този пункт теорията на Успенски позволява

да се разшири схващането за именуването на Бурдийо (Бурдийо, 1997: 73), доколкото показва не само социалната идентичност, а и специфичната позиция, в която говорещият поставя себе си, веднъж, спрямо събеседника си и втори път, – спрямо хората, за които говори. Един от примерите на Успенски е с името „Владимир“ (Успенски, 1992: 32). Приятелите на Владимир го наричат „Володя“, но за останалите той си остава „Владимир“. Ако приятел на Владимир говори за него на друг човек, той може да го нарича както „Володя“, така и „Владимир“, но в първия случай предполага запазването на собствената си гледна точка, а във втория – заемането на гледната точка на другия човек. Може да се добави, че с употребата на едната или другата форма – съзнателно или не – се контролира и връзката със събеседника, който бива поставян във външна или вътрешна позиция. Към тези опции следва да се добави възможността името изобщо да не се спомене, а вместо това да се каже „един приятел“. Този израз би увеличил дистанцията спрямо Владимир в разговора със събеседника (предполага се, че или този събеседник изобщо не го познава, или не бива да се сети за кого конкретно става дума) и заедно с това подчертава релационната идентичност на приятеля като мой приятел.

Нека дам друг пример. Ако някой нарича собствената си майка с „мама“, „майка ми“ и със собственото ѝ име (да кажем, „Анастасия“), това предполага и различни нива на дистанциране, и различни перспективи към майката и към отношенията с нея и със събеседника си. Употребата на „мама“ подсказва близост не просто с майката, но и със събеседника, който може да е член на семейството или близък приятел. „Майка ми“ изглежда най-неутрално. Съществува възможността за „майка“ без притежателно-

то местоимение (например „Днес майка не се чувстваше добре“), което подсказва също вътрешна гледна точка. Това поставя въпроса как детето нарича майка си за себе си (дали „мама“ или „майка“). Същият въпрос стои и с бащата, който може да е за самото дете „тати“, „татко“, „баща ми“, „старият“ и т.н. Употребата на собственото ѝ име от страна на детето създава дистанция между него и събеседника му, като освен това подсказва не само, че то заема външна гледна точка спрямо майка си, но и че поставя във външна позиция събеседника, подчертавайки поставянето в скоби на релационната идентичност на майката.

Но същият избор между различните названия е и пред събеседника, който може да попита „Как е майка ти?“, „Как е мама?“, „Как е Анастасия?“, „Как е Ася?“ и т.н. Нека отбележим, че в „Как е майка ти?“ се употребява външна позиция, но майката се мисли през релационната ѝ идентичност спрямо човека, с когото се говори. При „Как е мама?“ гледната точка е вътрешна и това е форма, която възрастен би употребил при разговор с малко дете или вътре в семейството (например сестра пита брат си). „Как е Анастасия?“ не просто е външна гледна точка, а показва (за разлика от „майка ти“), че майката не се мисли през връзката ѝ с детето, а отделно, без да се подсказва близост между нея и задаващия въпроса. „Как е Ася?“ оставя връзката с детето настрана, но подчертава връзката между майката и задаващия въпроса – това е фразеологична перспектива вътрешна за питащия.

Примерът с „майка“ не е несвързан с конкретиката на социоаналитичната работа. Милена Ташева предлага социоаналитичен прочит на текста на имейл, изпратен ѝ от бивша студентка, като проследява различните аспекти и нюанси на рефлексивния ѝ хабитус (Ташева,

2026). Фокусът на имейла е върху особеното преживяване на това „[д]а бъдеш майка“. Тук бих искал да обърна внимание на заглавието на имейла: „Когато обществото ме нарече „мама“. През концепцията на Успенски тук ясно се вижда фразеологичната гледна точка тъкмо с употребата на „мама“. В имейла се появяват и „майка“, и „майчинство“, но както в заглавието, така и в някои от ключовите изречения, употребената дума е тъкмо „мама“. Пише например: „Светът те вижда като функция, като роля, като „мама“.“ Фразеологичният план позволява да се открои сложността на конструирането на перспективата. „Мама“ изразява вътрешна гледна точка, но тя не идва от субекта, а от обществото, от света. Външната позиция на свят и общество конструира вътрешното измерение на майката. Но „мама“ не е употребено от обществото; фразата е употребена от младата жена, за да въведе тя своята гледна точка към гледната точка на общество. Иначе казано, жената излага своята гледна точка към обществото, за да покаже гледната точка на това общество към нея, и в това двойно движение тя разгръща собствената си рефлексивност, за да опише как обществото влиза в интимното пространство на семейството и междусемейните отношения и как задава очакванията и изискванията към ролята на майката.

(Като експеримент, може *Чужденецът* на А. Камю да бъде препрочетен социоаналитично през въпроса за фразеологичните перспективи, разгърнати в романа тъкмо през именуванията на майката.)

Към фразеологичната гледна точка бих включил и промяната на местоименията и личните глаголни форми (от първо лице единствено число към първо лице множествено число или второ лице единствено число, или

към безлични форми). Това не е анализирано от Успенски вероятно защото по-трудно се открива в художествената литература, но промяната на „аз“ в „ние“ и особено в „ти“ е от голямо значение доколкото показва във фразеологичен план въвеждане на друга гледна точка не към трето лице, за което се говори, а към самия говорещ и заедно с това към цялата разказвана ситуация. В частност употребата на второ лице единствено число, която е често срещана и вече беше посочена в *пример 3*, предполага възможността за изразяване на принципно положение. Основните три употреби на местоимението „ти“ на български препращат към: конкретен събеседник (слушател, читател); обобщаващо, характерно за много хора положение; изразяване на „аз“. Последната употреба обаче фразеологично дава друга перспектива към говорещия, като същевременно имплицира аспект от втората употреба, т.е. представянето на нещо по-общо, което надхвърля говорещия.

(3) Пространствено-времевата определеност на гледните точки е интересна за социоанализата в няколко аспекта. На първо място, това е възможността в социоаналитичния разговор да се заема позицията на поглед отгоре, гледна точка „от птичи поглед“, както казва Успенски (Успенски, 1992: 72). Преодоляването на актуалната пространствено-времева позиция в полза на една надпоставена позиция съвпада обикновено с прехода от надлъжна към напречна рефлективност и е свързано с промяна на нивото на разгръщане на оценъчната гледна точка. На второ място, доколкото пространствата са символно натоварени, пространственото движение на перспективата е и символно движение, което следва да се анализира в отделните случаи. Същото важи и за времето, но там случаят е по-сложен, доколкото в социоанали-

тичните разговори постоянно се проявява множественост на времевите позиции и се разиграва постоянна динамика между синхронизиране на разказващ и разказван „аз“, от една страна, и форми на десинхронизация. Такава има например, когато по отношение на миналия „аз“ говорещият в своята ретроспекция „сякаш гледа откъм неговото бъдеще“ (Успенски, 1992: 75).

(4) Психологическата гледна точка е свързана с представянето на индивидуално съзнание, което може да става отвътре (и това ще води до усещане за субективност) или отвън (и това ще създава усещане за обективност). Вътрешната психологическа гледна точка се изразява най-често с *verba sentiendi* (чувствам, усещам, страхувам се, радвам се и др.) и *verba cognoscendi* (мисля, разбирам, научавам и др.). Външната гледна точка предполага да не се употребяват такива глаголи или поне да са модализирани от оператори като „изглежда“, „сякаш“ (срв. „тя изглежда мислеше, че…“ или „той сякаш се страхуваше“) (Успенски, 1992: 90-91). По отношение на социоаналитичния разговор психологическият план позволява да се следи много по-детайлно за динамиката между сегашните и предишните азове и наративизацията като съгласуване на несъгласуваности (Рикьор, 2006: 152-153).

След това бързо и съвсем схематизиращо представяне на концепцията на Успенски бих искал да се върна към анализ на примери от социоаналитични разговори.

Пример 4

Живеех с един човек, който имаше възможности, той имаше верига магазини, а пък не ми даваше да работя. И си стоях вкъщи две години и полудявах, нали, готвене, чистене, майка му да гледам, баба му, така,

така. Обаче един ден той ми каза: „или започваш да работиш, майка ми се сърди, че ти не работиш. Ела в магазините.“ Да отида в магазините да работя. И аз, за да не отида в тия магазини, търсех обява за курсове за фризьор или шивач, щото не знам какво точно, викам или едното, или другото. И се записах на тия два курса.

Още в началото на приведения цитат прави впечатление фразеологичната гледна точка в израза „живеех с един човек“. Не е дадено име, не е споменат характерът на връзката (т.е. не е изразен езиково, оставен е единствено на контекста), няма никакво определение на отношенията между двамата. Използвана е пределно общата дума „човек“, при това с неопределителния член „един“. Единствената характеристика, която след това се дава, е, че е човек, който има финансови възможности. От начина, по който е въведена фигурата му във фразеологичен план, се вижда огромната дистанция – дистанция един път на говорещият спрямо човека, а втори път дистанция, която говорещия въвежда между своя събеседник и човека. Същевременно изразът „вкъщи“ показва, че разказващият разпознава дома като свой. Чуждата гледна точка е предадена с вмъкване на пряка реч, на думите на мъжа, като по този начин разказващият държи фразеологично ясно разделени двете перспективи.

В пространствено отношение се създава впечатление, че жената не излиза от дома си, въпреки че изразът „стоях си вкъщи“ в този контекст по-скоро означава, че не е работела никъде. Усещането за затвореност, произведено от пространствената гледна точка, е подсилено от глагола „полудявах“. С „полудявах“ се въвежда и психо-

логическа гледна точка, но прави впечатление, че почти не се използват глаголи за усещане, възприятия, чувства и мисли. Двете изключения са споменатото „полудявах“ и „не знам какво точно“. По този начин разказът рисува една по-скоро външна психологическа гледна точка, но тя е преобърната в оценъчен план, където изрази като „майка му да гледам, баба му“ или „тия магазини“ показват недоволство и негодуване към ситуацията. Това, което остава приглушено в психологически план, се проявява в оценъчен план.

Пример 5

А и последиците на тая криза се усетиха в моето семейство 2010-2011 и добиха кулминация точно 2012 г., когато аз завършвах и трябваше да стана студент, нали. Защото майка ми работеше в една фирма, тя си загуби работата, беше дълго загубване на работа. И заедно с това кредит, който трябваше да изплащат. И двама абитуриенти. Това беше много – и в някакъв смисъл това по някакъв начин просто чисто принудително ни накара да се замислим много ясно какво точно и къде. Понеже то нямаше пари даже да се явяваме на изпити допълнително. Кандидатствахме с матурите. Тогава вече можеше. Така че това беше част може би от това, че трябваше фокусирано да вземем решение. Такива чудения къде точно искаш да бъдеш, на две места да пробваш, после да решаваш, нали, не беше някаква опция.

В този пасаж, както става ясно, се разказва за времето около завършването на гимназия и кандидатстването в университета. Нека обърнем внимание на фразеоло-

гичния план на гледната точка. Изрази като „моето семейство“ и „майка ми“ показват съзнание, че събеседникът не познава семейството и затова се предлага външна перспектива. После обаче привидно външната перспектива към майката („майка ми работеше в една фирма“ и следв.) в един момент чисто фразеологично се променя. И този момент е изразът „двама абитуриенти“. Тук става дума за самия говорещ и неговата сестра. Но те се появяват в трето лице, определени през начина, по който би ги виждала майката, която трябва да осигури финансово завършването им. Тоест това е външна гледна точка към самия говорещ, осигурена в разказа му. Следващото „и това ни накара да се замислим“ връща разказа в първо лице, но вече не в единствено, а в множествено число: „ни“ и „замислим“, последвани от „кандидатствахме“, „вземем“. В началото не се говори за „майка *ни*“, а за „майка *ми*“, но след като през гледната точка на майката са въведени двамата абитуриенти, при фразеологичното връщане към първоличната позиция, тя вече е в множествено число. Междувременно обаче се е вмъкнал изразът „то нямаше пари“. Не личното „нямахме“, а безличното „нямаше“, с което неусетно се появява и гледна точка отгоре към цялата ситуация. В края на цитирания пасаж тази гледна точка е засилено изразена през употребата на второ лице единствено число: „трябваше фокусирано да вземем решение. Такива чудения къде точно искаш да бъдеш, на две места да пробваш, после да решаваш, нали, не беше някаква опция“. Преходът от „трябваше да вземем решение“, който запазва първоличната фразеологична перспектива, към „къде искаш да бъдеш“ и после към „не беше никаква опция“ „да пробваш на две места“, „после да решаваш“ така връща към началото на пасажа и ефектите

от икономическата криза от 2008 г., които започват да се усещат през 2010. Така се разказват едновременно личната история и по-общият контекст на епохата. Всъщност това фразеологично сменяне на гледната точка, това преминаване към обобщителната форма на второ лице единствено число, подсказваща, че за много хора е било така, е момент на пресичане на биографичното и историческото време, уловен от наративната рефлексивност чисто езиково, без да се изпуска спецификата на единичния случай.

Бих искал да посоча, че нищо от тази динамика не е уловимо, ако се остане само с психологическата гледна точка. Как е изразена тя? Пасажът представя вътрешна субективна психологическа перспектива, която започва от „се усетиха в моето семейство" минава през „ни накара да се замислим" и стига до „трябваше да вземем решение". През цялото време това е споделената гледна точка на семейството. Възможно е семантично множественото число на „замислим" и „вземем решение" да бъде изтълкувано като препращащо не към цялото семейство, а само към двамата абитуриенти, но нищо не маркира прекъсване и в психологически план перспективата е монолитна. Така за разлика от фразеологичната гледна точка, която в примера постоянно се движи, психологическата е цялостна и неподвижна.

Отношението между различните планове на гледните точки е особено интересно в израза „се усетиха в моето семейство". Във фразеологично отношение гледната точка е външна – „усетиха" вместо „усетихме", обозначението „моето семейство", представящо го пред събеседник, който не го познава. Същевременно глаголът „усещам" е *verba sentiendi*, един от глаголите, осигуряващи достъп до вътрешните мисли и преживявания на субектите. Тоест

той задава вътрешна перспектива в психологически план.

В оценъчен план гледната точка е потенциална, имплицитна, и следва да бъде свързана тъкмо с преценката на общата ситуация – както на семейството, така и на времето.

5. Модалностите на разказа

Концепцията на Успенски все пак пропуска един важен проблем – този за модалностите. Проблемът за гледната точка обаче следва да бъде свързан с този за повествователните модалности. В края на това представяне на наратологични инструменти за анализ на социоаналитичен разговор ще се обърна съвсем накратко към този въпрос.

Христо Тодоров, който с Красимир Манчев разработва идеогенетична теория на езика, отбелязва, че една история не може да крепи своята кохерентност единствено чрез действия, дори и те да са причинно-следствено свързани. Това, което дава насока на историята, са модалностите *мога, искам* и *трябва* (Тодоров, 2018). Те модализират действието с нарастваща (от *мога* през *искам* до *трябва*) сила на актуализация. Това им позволява да функционират като интегратори на историята, или с други думи, да ѝ придават свързаност и цялостност. Възможността е най-слабият интегратор, от това, че нещо е възможно или, че някой може нещо, не произтича непосредствено нищо. А „трябва“ е най-силният интегратор, задаващ ясно посока. За Тодоров между модалностите съществува йерархия на връзките, тъй като всяка следваща модалност изисква предишната (например *искам* изисква *мога*), за да се осъществи. Когато това изискване не е изпълнено, действието

не може да бъде осъществено безпроблемно и се появява онова, което бих нарекъл модален конфликт.

Сходен подход към модалностите има и Алжирдас Гремас, който обаче вижда йерархията между модалните стойности в различен ред: искам – знам – мога – правя (Greimas, 1970: 179). Желанието или дългът трябва да са първи, за да се задвижи историята. След като е ясно какво е желанието (искам), трябва да се разбере как да се осъществи (знам), а после и да се постигне способността за осъществяването (мога). Тук в някакъв смисъл логиката е мислена наобратно. Христо Тодоров би отвърнал, че *мога* се оказва проблем единствено когато не е налично при възникването на желанието. В концепцията на Гремас обаче има един елемент, който Тодоров поставя на съвсем различно място, и това е модалността на „знам". При Тодоров и Манчев докато *мога, искам* и *трябва* модализират действието, възприятийните и епистемните модалности модализират субекта на действие (срв. „виждам, че", „усещам, че", „разбирам, че" и др.) и те ги наричат трансмодалности. С оглед на въпроса за гледната точка трансмодалностите могат да се видят като пряко свързани с психологическата гледна точка.

Едно от важните открития на Тодоров обаче – и причина тук да го въведа – е, че не само трансмодалностите, но и модалностите носят гледна точка. В *мога* гледната точка е аморфна, гледната точка на *искам* е партикуларна, а тази на *трябва* е генерализирана (Todorov, 1985: 123-124). Последното означава, че в *трябва* има гледна точка, която надхвърля индивидуалния субект. Тя може да се оказва свързана със съдбата, с историческата необходимост, със социалните норми и ограничения, с конкретната ситуация.

Ако това е така и модалностите носят своя гледна точка, която има организираща роля за насоката на историята, тогава трябва да се каже, че трансмодалностите с перспективите, които отварят, могат и да скриват, и да разкриват модалните гледни точки.

Работата на модалностите може да се види в последните два примера. В *пример 5* доминиращата модалност е тази на „трябваше". Тя се вижда в „трябваше да стана студент", „трябваше да изплащат", „принудително ни накара да се замислим" и „трябваше фокусирано да вземем решение". Може да се твърди, че *трябва* дава гледна точка към цялата разказвана ситуация и тази гледна точка е усещана от разказващия като надхвърляща партикулярността му. Така тази деонтична перспектива се свързва с гледната точка отгоре и преминаването от първо към второ лице, иначе казано – с точката, където се проявява пресичането на биографичното и историческото време.

В *пример 4* началната точка са възможностите на мъжа. Но възможностите на мъжа са възможности само на мъжа и от страната на жената има липса на възможности – тя стои постоянно в дома си тъкмо защото няма възможности. Гледната точка на липсата на възможност е гледна точка на безизходност. Ситуацията се променя, когато се появява желанието на мъжа жената да започне да работи в неговите магазини. Това желание е посрещнато с нежелание – тя не иска да работи в магазините. Следва да се посочи, че тук все още няма сблъсък на две желания; модалният конфликт е между желание и нежелание. Тъкмо този модален конфликт води до появата на *трябва* – жената трябва да си намери работа, за да избегне това да работи на място, където не желае. Това *трябва* обаче я подтиква да търси собственото си желание, желание, което още не познава.

Така в този съвсем кратък пасаж има силна динамика на модалности и модални гледни точки. Заглушената психологическа гледна точка позволява те относително ясно да се проявят.

В примери 1~3 психологическият план (или трансмодалностите) не дава така ясно да се открояят модалните перспективи, но и не винаги ги скрива напълно. Зад епистемните и перцептивни модалности (трансмодалности при Тодоров и Манчев) в *пример 3* се усеща нуждата от промяна, някакво *трябва*, което тласка субекта да промени начина си на хранене и на живеене. В *пример 2* перцептивните модалности са взели връх при описанието на идването в непознатия град. Най-сетне, *пример 1* показва изключително интересно преплитане на волитивна и епистемна модалност в „не знам как съм решил, че искам". След въвеждането на „не знам как" следва дълъг вметнат израз, който допълнително модализира тази епистемна модалност (хипотеза, несигурност). *Искам* обаче, въпреки разбирането или неразбирането, отчетливо е задало посока, перспектива – „искам да уча социология".

Вместо заключение

Настоящият текст не е изчерпателен, но очертава насока, в която огромна част от наратологията може да бъде впрегната методологически за изследване на социоаналитични разговори. Поставих акцент върху четири аспекта: различните нива предполагани от всяко повествование – история, разказ, разказване и свързаните с тези нива разпластявания на траекторията на личния опит в

действията на наративната рефлексивност; множествеността на изказните позиции, позволяваща да се следи за сложността на настоящи и минали азови идентичности; различните видове гледни точки, демонстриращи как езиково се случват обръщанията към себе си и другите в разговора; модалностите, които придават кохерентност на разказваната история и въвеждат свои перспективи.

Набързо представените наратологични концепции не бяха подложени на критически коментар. Но не бива да се забравя, че става дума за метод, който не бива да се взима за истинно битие. Този метод обаче, надявам се, ще покаже, че социоаналитичните данни са дори по-богати, отколкото обикновено се мисли.

Литература

Аристотел (1993), *За поетическото изкуство*, С., Софи-Р, прев. А. Ничев.

Барт, Р. (1991), *Въображението на знака*, С., Народна култура.

Бунджулов, А. (1992), „Модерното общество и социалистическата хетеротопия", в: *Докладът на Броуди*, сб., С., ДРНЗ Критика и Хуманизъм и НЦИОМ.

Бунджулов, А. (1995), *Хетеротопии*, С, ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Бурдийо, П. (1997), *Практическият разум*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм, прев. Б. Димитрова, Л. Деянова,

Рикьор, П. (1996), *Прочити*, С., УИ „Св. Климент Охридски".

Рикьор, П. (2006), *Пътят на разпознаването*, С., СОНМ, прев. Т. Минева.

Събева, Св. (2026), „Социология и науки за човека“ и битките за рефлексивността (изграждане на една социоаналитична хипотеза)“, в: Николова, Н., М. Ташева, Д. Тенев (съст.), *Социологията като траектория на живота*, Пл./С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Ташева, М. (2026), „Тогава все още не разбирах…“, в: Николова, Н., М. Ташева, Д. Тенев (съст.), *Социологията като траектория на живота*, цит. изд.

Тенев, Д. (2011), „Невъзможният разказ и скритата основа на субекта (Върху дневник от времето на социализма)“, *Социологически проблеми*, 3-4, 194-217.

Тодоров, Хр. (2018), „Йерархия на връзките в повествованието“ (1971), *Пирон* 15, прев. Д. Тенев.

Успенски, Б. (1992), „Поетика на композицията“, в: *Семиотика на изкуството. Съчинения*, т. 1, С., Наука и изкуство / ИК КХ – Критика и Хуманизъм, прев. Е. Трендафилова.

Chatman, S. (1978), *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca & London, Cornell University Press.

Ducrot, O. (1984), *Le Dire et le dit*, Paris, Minuit.

Genette, G. (1972), *Figures III*, Paris, Seuil.

Greimas, A. J. (1970), *Du sens*, Paris, Seuil.

Ricoeur, P. (1983), *Temps et récit. 1. L'intrigue et le récit historique*, Paris, Seuil.

Ricoeur, P. (1984), *Temps et récit. 2. La configuration dans le récit de fiction*, Paris, Seuil.

Ricoeur, P. (1985), *Temps et récit. 3. Le temps raconté*, Paris, Seuil.

Todorov, Ch. (1985), *Études d'histoire de la littérature française (18-20 s.)*, Sofia, Presses Universitaires „St. Kliment Ohridski“.

Нина Николова

„В началото е вълнението…“

(Размисли върху книгата на д-р Давид Иерохам *Зигмунд Фройд*)

За Фройд е писано много, повече по света и значително по-малко у нас: от различни автори в различни исторически контексти, като на фокус са поставяни различни аспекти от творчеството и живота му. С какво обаче подходът в книгата на Давид Иерохам „Зигмунд Фройд: сценично и преживелищно“[1] е специфичен и заслужава да бъде откроен?

На фона на множеството въпроси, които поставя, струва ми се, че изследването на д-р Иерохам се прекосява като червена нишка преди всичко от един – въпроса за *човека* Зигмунд Фройд. Но не в крайно семплото и клиширано „нищо човешко не ми е чуждо“. Когато казвам, че централният проблем на тази книга е *човекът Фройд*, имам предвид Фройд като *живо* същество, а не Фройд като паметник или като мит. Особено важен за Давид Иерохам е мотивът на един от пациентите на Фройд да се обърне за помощ тъкмо към него: „Ланцер търси не надменния корифей,

[1] Иерохам, Д., 2023, *Зигмунд Фройд: сценично и преживелищно*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

а този, който е склонен да допуска, признава и обсъжда собствените си грешки, т.е. един *жив*, а не мъртъв терапевт“ (Иерохам, 2023: 72, курсивът мой, Н.Н.).

Мисля, че отговорът се корени именно в спецификата на подхода на автора, а тя е загатната още във втората част от заглавието на книгата: „сценично и преживелищно“. Става дума за подхода на психодрамата, макар че, както самият Иерохам признава, за нея „Фройд вероятно нищо не знае“ (пак там: 85). Впрочем това, че той прилага елементи от инструментариума на психодраматичния метод личи и от употребата на характерния за този метод език, изобилстващ с термини като „сцена“, „завеса“, „персонаж“, „драма“ и пр., а самият Фройд е наречен от автора „нашият герой“. (Макар да подозирам, че тук трябва да видим по-скоро една двусмислица: не само герой като участник в драма, но и герой в екзистенциалния смисъл на думата като някой, който непрестанно се изправя пред предизвикателства и храбро ги преодолява.)

Трябва да се каже обаче, че авторът не заявява експлицитно своя изследователски метод, той е по-скоро **имплицитен, въплътен метод**, за който можем да съдим по неговите резултати. Прилагането на този подход се осъществява в две направления.

От една страна, се търси ефектът на *сценичното* и протагонистът Фройд бива поставян на най-разнообразни сцени: Виена от края на XIX и началото на XX в., кабинет с кушетка, кресло и психотерапевтичен *setting*, Париж от 1890-те години, Рим от началото на XX век... Но освен това Фройд е „инсцениран“ от неговите последователи, както и от опонентите му. Или пък е „поставен“ в драмата на неговите съ-

нища и блянове, та дори – на сцената на днешното българско общество. Разполагането му в хетерогенни контексти – интерпретирани в качеството им на „сцени" – и представянето му в разнолики перспективи динамизира и драматизира образа му, като така по неповторим начин го *оживява.* Така че ние виждаме „**сцената**" не просто като *терапевтичен* (съгласно определението на автора), но и като *изследователски инструмент*.

От друга страна, непрестанно е провокиран ефектът на *преживелищното*, като читателят се натъква на един Фройд, който се вълнува: обича, мрази, страда, греши, съмнява се, сънува, мечтае. Но най-вече – което според мен е възловият момент – *съпреживява* драмите на своите пациенти: „Ние усещаме – казва Давид Иерохам, – че той чувства заедно с пациента" (пак там: 178).

Това е удивително, тъй като очакването ни е, че в качеството си на лекар психиатър д-р Фройд няма как да не споделя експертната нагласа на привилегирования и обективиращ поглед, характерна за представител на конвенционалната медицина. (Като човек, работещ в полето на социалните науки, ще кажа, че това важи и за тази сфера. Например традиционно респондентът в социологическото изследване също така бива третиран като обект.) И в началото това до голяма степен е точно така.

Но Давид Иерохам недвусмислено показва, че виждането на Фройд се променя и развива, като това става чрез срещите му с различни пациенти и поради това – по един жив и драматичен начин. Така постепенно Фройд, такъв, какъвто го виждаме в интерпре-

тацията на д-р Иерохам, стига до съществена трансформация: терапевтът не е „някакъв многознаещ и компетентен, омнипотентен господар на обстоятелствата“ (пак там: 55). Напротив, терапията е „съвместен процес“, а терапевтът и пациентът са *партньори*. Определението ‘партньор’ е важно, защото самата етимология на думата (*part* – част) ни помага да видим, че става дума за *едно цяло*, в което двамата у-*част*-ници съставляват двете му части. Като такива те трябва да се срещнат, а тази среща много напомня разбирането на психодраматистите за срещата като „споделена реалност“. „Терапевтът съумява да чуе, да разбере и да катализира желанието за истинска среща, която да даде възможност на партньора да се приобщи отново към човешкото“, пише авторът. Според него Фройд създава „истински човешки диалог“ с пациента си и „в този диалог се освобождават **креативността и спонтанността** на партньора“ (отново понятия от сферата на психодрамата), които ще му помогнат „да живее един изпълнен с отговорни действия живот“ (пак там: 107).

Оттук вече можем да изведем и най-съществената специфика на подхода на Давид Иерохам: да се разгледа психодраматичният метод като кълн – парадоксално – от психоаналитичния и психотерапевтичния инструментариум на Фройд, в който той е намерил благодатна почва за бъдещото си избуяване. Парадоксално, защото освен че Фройд нищо не знае за психодрамата, но и Морено, бащата на психодрамата, неведнъж се противопоставя на бащата на психоанализата и критикува основни негови идеи, особено от ранната му теория и практика.

Трябва да отчетем **оригиналността и евристичността** на такъв изследователски способ. Като истински труженик на психодрамата, както сам се определя, д-р Иерохам е изправен пред проблема „да излезе на среща“ и „да влезе в диалог“ с един (буквално) мъртъв човек, какъвто е неговият герой, Фройд. (Спомняме си, че според създателя на психодрамата не може да бъде анализиран починал човек, защото – разбираемо – той не може да отговаря на „аналитика си“.)

Още в уводните думи към книгата авторът говори за своето отношение към протагониста (Фройд), което личи и в заглавието на това въведение, наречено „В преддверието, или да почетем Фройд“. Преди да отворим широко вратата, може би дори преди да я открехнем, трябва да поспрем, да помислим, да се подготвим, да бъдем внимателни и грижливи, впрочем точно както терапевтът подхожда към своя пациент. Затова ни е нужно да останем за кратко „в преддверието“. Но защо да го правим, ако, както би казал Морено, Фройд просто е мъртъв и не е в състояние да ни отговаря? Отговорът, мисля, е във втората част от това заглавие. Тук забелязваме друга двусмислица: „да почетем Фройд“, ще рече, че няма как да го почетем, ако не го четем.

Давид Иерохам ни въвежда в преддверието, за да ни каже нещо много важно: „Да четем, значи да влезем в отношения“, което ще рече да потърсим „среща“, да започнем диалог, да съучастваме в един динамичен и „драматичен“ процес. Но за да бъде срещата жива, е необходимо да ‘провокираме’, да ‘разклатим’ [другия]...“ (пак там: 12).

Според мен парадигмата за един такъв подход можем да открием при самия Фройд – но именно в разбирането на Давид Иерохам за него. Имам предвид интерпретацията му на анализата, която Фройд прави на Председателя Шребер от едноименния случай. За разлика от „редукционистката психиатрия, която... бяга от срещата с преживяванията на пациента", пише д-р Иерохам, Фройд „чувства заедно с пациента" и „вярва, че терапевтът и пациентът заедно могат да разберат и най-странните производства на несъзнаваното". И макар срещата между Фройд и Шребер да не се е състояла в реалността, Иерохам твърди: „Шребер е истинският пациент на Фройд, защото те се срещат в своите текстове. И някак си се разбират помежду си" (пак там: 178).

И тук следва да повторим заедно с д-р Иерохам: „ключова е може би думата **'преживявания'** – както на терапевта, така и на пациента в процеса на търсене на неизбежните моменти на срещата" (пак там: 21, подч. мое, Н.Н.). Тъкмо това е начинът да осъществим среща, да влезем в диалог с някого и дори ако той е мъртъв, ние можем да го „оживим", като четем неговите текстове, и да получим шанс да се докоснем до техния автор чрез неговите преживявания, разбуждащи и оживяващи преживявания в нас самите. Защото, бидейки тела, ние сме резонатори, ние можем да вибрираме на различни честоти и ако сме придобили опитността да улавяме тези вибрации, това именно би ни помогнало да разбираме. Или както казва Давид Иерохам, ние не просто се опитваме да разберем, ние също така се мъчим да бъдем разбрани.

Когато четем книгата на Давид Иерохам за Фройд, ние осъзнаваме, че тя не е написана от безстрастен анализатор, а от човек, който преживява това, което казва. Неслучайно там ще прочетем, че „не словото е в началото, в началото не е даже и действието; в началото е **вълнението...**“ (пак там: 209, подч. мое, Н.Н.). И ние се питаме, за чие вълнение говори авторът: за вълнението на откривателя Фройд или за собственото си вълнение на откривател на Фройд? Задавайки си този въпрос, ни хрумва, че може би част от отговора му е загатната и в проникновено изработената корица на тази книга (създадена от художничката Ирина Джонкова). Вижте я, тя показва, че тези двама души (автор и герой) са се срещнали и свързали. Но може би най-съществената, която разбираме, е, че тъкмо вълнението е онова, което прави възможна срещата и свързването на тези или въобще на хората помежду им.

Албена Стамболова

Експертна оценка на социоаналитични интервюта

(супервизия)[1]

Според разписаните оперативни дейности в този етап на проекта са проведени две социоаналитични интервюта с бивши студенти (магистри и докторанти) по социология в Пловдивския университет, катедра „Социология и науки за човека".

Общи положения

1) Във формалното си провеждане двете интервюта се различават според баланса на интервюирани и интервюиращи. Едното интервю е проведено от трима аналитици с един анализант (индивидуално интервю), другото от трима аналитици с трима анализанти (групово интервю).

Тази разлика може да се дължи на следните хипотетични обстоятелства: 1) Случайност, удобство, съвпадение

[1] Отчет за участие в първия етап на проекта, когато изследването е в своята пилотна фаза.

на свободни дни и часове за провеждането; 2) Желание в тази първа и по-скоро експериментална фаза на проекта аналитиците да се чувстват по-сигурни, оказвайки си взаимна подкрепа; 3) Основания за специфично съчетаване между аналитици и анализанти (възможни вариации: по-близки/по-далечни, екселанс/не екселанс възпитаници, влияние от настоящи занимания на бившите възпитаници и т.н.).

Каквито и да са били основанията за взетите решения при конструирането на срещите, добре би било да се посочат в началото на клиничната среща (в представянето на рамката), поради какви съображения е направен този избор. В противен случай този въпрос остава да „виси“ във вид на мълчалив консенсус, тъкмо тези аналитици са избрали тъкмо тези анализанти. Добре е също да се съобщи, че се провеждат интервюта в друг вариант (един анализант и трима аналитици например). Целта е да се минимализира общото неведение (колективно несъзнавано) в едно социално отношение, каквото е клиничната среща, като се разясни неговата социална структура.

Би могло също така да се помисли дали би било продуктивно да се остави въпросът на избора на потенциални анализанти за това сами или в група ще бъдат интервюирани.

Една **препоръка (1)** на този етап е групата на аналитиците да проведе специална сесия-разговор за генериране на рефлексия върху конструирането на интервютата. Проясняването на собствените предпоставки е иманентно на професионалната етика и е фактор за минимализирането на обективирането на йерархията в сянка.

Основание за тази **препоръка (1)** е неизбежното ѝ отражение върху качеството на общосподеленото между

двете страни в смисъла на конструиране на ефекти. В известна степен последното се наблюдава в аудио интервюто.

2) Създаването на рамка на провежданите клинични срещи е от основно значение за техния успех. Още повече че от отзвука от първите проведени срещи могат да се повлияят и планираните за следващите етапи на проекта, тъй като целевата група се състои от бивши студенти, които малко или повече се познават и/или могат да комуникират помежду си.

Рамката включва ясно представяне в началото на срещата на: 1) естеството на съвместната работа, която ще се извърши, 2) основанията за нея, 3) как ще протече/ролите на двете страни, 4) целите, 5) времетраенето, 6) бъдещата прозрачност на резултатите, 7) степените на конфиденциалност, 8) евентуалните видео и/или аудио записи и вземането на съгласие за тяхната употреба/разпространение/споделяне, анонимизирано докладване на публични форуми, 8) деклариране на равнопоставеност (колега и колега, човек и човек, за разлика от йерархичните бивши позиции).

В аудио (1) и видео (2) интервютата тези компоненти на въвеждане са само частично и откъслечно засегнати.

Преобладава впечатлението, а то се предава и на анализантите, че аналитиците изпитват неудобство и предполагаемо безпокойство от това, с което са се заели. Вероятно е това да се дължи на ефекта „за първи път“. Но тук **препоръката (2)** е за в бъдеще да се обърне специално внимание върху контрола на баланса на утвърдителното поведение при *старта* на срещата (балансирана добро-

намереност).

Вероятен ефект, и той се наблюдава в подлежащите интервюта, е увеличената резистентност/защитно поведение на анализантите, което може да тръгне произволно в една от двете посоки: „от мен като социолог нищо не се получи“, или „благодарение на образованието си съм все по-успешен“. (Тези две посоки се наблюдават съответно в едното и в другото интервю.) Както и да повлияе на продължителността на срещата.

3) Всичко казано дотук има отношение към първите 15 до 20 минути от срещата. По-нататък тя предполага навлизане във фаза на двустранно споделено настояще, в който процес е добре да се фокусира взаимно валидиране на справянето – тоест да се разиграе/отиграе равенството на новата ситуация, взаимното променяне.

Това е и моментът, в който започва да се постига – на стъпки – доверие. Доверието е ключов момент в клиничния разговор, без изграждането му срещата рискува да е изпълнена с „кухини“, тоест с пропадане в защита, в приютяване в клиширани представи за справяне и благополучие, избягване на определени отговори, в услужливи предпоставени разсъждения.

В това отношение много добър инструмент е способността да се поставиш на мястото на отговарящия. Обикновено така се отиграват ситуации, в които анализантът прибягва/изпада в клиширан обобщен отговор от типа „никой на никого не може да има доверие“. Това предполага набор от уточняващи въпроси, даване на при-

мери, за да може анализантът да почувства, че е разбран, че това, което е казал е споделимо и споделено по един активен начин. Предполага и „обелването“ на пласт/-ове от себе си, за да се потърси мястото, в което „ти“ и „аз“ сме ако не тъждествени, то поне в максимална близост – например, освен че сме преподавател и техник, сме също така човеци, майки, бащи, хора, българи, европейци и т.н. в определени и споделени социални условия (генерическо разбиране по Бурдийо). Боравенето с уточняващи въпроси и даване на примери не следва да се прави изкуствено, а само когато бъде забелязано, че анализантът изпитва трудност/неудобство/афект от въпроса.

Разбира се, неминуемо е целият разговор да мине в ритъма „напред-назад“. Целта тук би била „2 напред – 1 назад“. Както казва Бурдийо, това е „непрекъсната работа по конструкцията“, бих уточнила, по поддържане на конструкцията.

Във връзка с това е и следващата **препоръка (3)**. Докато аналитиците съзнават и отчитат това движение, биха могли целенасочено да подпомагат движението в едната или в другата посока (според ситуацията), но и най-вече да го поддържат. **Препоръка (4)** би била постигане осъзнавано внимание към „пропадането в кухини“, но не за да бъдат избягвани или усещани като застойни, а като средство да се потопят по-пълноценно в ставането сега, да повишат толерантността си, овладяването на безпокойството от произволна динамика.

4) Активното слушане предполага както невербален език, така и подпомагащи вербални реакции. Това са кимане, поклащане на глава, жестове с ръце, то-

нът на гласа, мимически знаци, евентуално смяна на позиция в пространството, думи като „разбирам“, „да“, „така ли“. Предполага също преформулиране на отделно твърдение с цел проясняване, или центриране върху фокуса на въпроса, ако той е избягнат от анализанта. Търсеният ефект е да се върне незадоволителният отговор като вече придобиващ смисъл за отговарящия. Ако пък е видно, че той е избегнат поради защити, рефлектиране на ситуацията чрез последващи въпроси, с които да се направи опит защитите да бъдат или експлицирани, или по косвен начин отбелязани/забелязани. Например с въпрос за възможните страхове/рискове, свързани с темата, тоест прочит на обективните отношения в личността им.

Клишираните отговори произвеждат ефект на фрустрации върху анализанта, ако не бъдат отбелязани или не се направи опит да им се обърне внимание по косвен начин (да се прояви грижа). Рискът е оттук нататък той да отчужди още повече участието си и да продуцира все повече формално-предпоставени отговори (редукция на личностно към безличностно по Бурдийо). Този риск не е изцяло избегнат в аудио интервюто.

Интервюта

Няма да навлизам в цялостно описание на проведените интервюта. И двете в голяма степен са проведени успешно, защото аналитиците са интегрирали в тях рефлексивност, гъвкавост, лично съучастие, запазвайки същевременно и изчерпвайки структурните теми.

1) Характерното за аудио интервюто е т.н. от Светлана Събева *надлъжна рефлексивност*. Разгръща се хронологичен биографичен разказ без опит да се осмислят изборите, сякаш нещата в разказа се случват от само себе си. Акцентът остава върху образователно-професионалния път и не докосва личността, която е субектът в определени социални условия.

Това, което не е постигнато, е грижата за смисъла на разказа на анализанта. Например решението за надграждане на социологията с философия какъв смисъл има за анализанта? Както и какъв е смисълът на придобития опит в училищата, освен да се направят квалификации за историците, ръководството, учениците? За елитистките нагласи се говори като за обективна даденост без тя се пречупва от лична рефлексия (самоанализа) върху основанията за социално страдание, изразено чрез нея – например това може да са половин щат, заместване, липса на опит като учител, частично временно присъствие, което не съумява да си намери място.

Изобщо темата „не си намирам място“, „не знам дали това е моето място“ е лайтмотив в цялата клинична среща и тя също не е рефлектирана.

Освен това доминанта в аудио интервюто е нарушен баланс на равнопоставеност между аналитици и анализант в разгръщането на разказа, който е оставен да се развие без реакция. Имам предвид, че анализантът „поема играта в свои ръце“ сякаш е запознат предварително с гайда и „препуска“ по него, за да го изчерпи. Забелязва се предварително нагаждане на словото към това, което се предполага, че се очаква. Така се налага дискурсивна

игра на бързо и приглушено отговаряне, в което сякаш анализантът се „огражда“, за да не допусне уточнения. И аналитиците се оставят да бъдат въвлечени в нея.

Проявена е утвърдителна съпричастност от страна на аналитиците, които не съумяват да се поставят наравно с анализанта и да го насочат към въпросите за смисъла на преживяванията му. Би могло да се каже, че в интервюто има сянка, оставена на постинтервюорната ситуация. Максимално споделеното в тази линия на разсъждение е взаимното неудобство от несполучливата равностойност, вследствие на което се получават данни от банализиращ поглед (Бурдийо). Добре е за в бъдеще стремежът да бъде да се направи така, че анализантът да постигне нов смисъл от ситуацията. Интервюто е типичен пример за нагаждане към предполагаемото очакване на аналитиците към анализанта.

2) Във видео интервюто между трима аналитици и трима анализанти ситуацията е почти противоположна. Тук се наблюдава по-скоро *напречна рефлексивност* (по Св. Събева) за сметка на хронологично възпроизведена биографична траектория. Вероятно е да се дължи на това, че анализантите са трима. Все пак има достатъчно биографични данни, които очертават мястото на всекиго.

Почти от самото начало се отваря темата за избора на специалност, като тя е дискутирана по осмислящ за всекиго начин. Създадена е среда, в която става възможно задълбочено съчетаване на мислене в реално време върху „аз в тази специалност и аз в живота“ и дори „ние в тази

специалност и аз в живота“ с внимание и дори на моменти помощ за припомняне към друг участник. В тази линия се разгръща почти цялата среща. Генерира се обилно количество полезни данни, годни да бъдат инструмент за интерпретация, тоест от тях се извлича смисъл не само за всеки анализант поотделно, но и за аналитиците. Например когато стартира социологията в ПУ, тя е престижна, но днес светът е друг (уточнено е какъв – свят на постистини, на разпадащи се авторитети, на масовизация на консумативни атомарни индивиди търсещи най-малкото съпротивление). (Социологията днес е по-невидима, отколкото през 90-те години – има се предвид неоперативната социология.)

Паралелно е изразено страдание от невъзможността придобитите ценни способности и умения да се мисли теоретично за света да намерят място не само в професионалните занимания на участниците, но и в междуличностовите (имам го в главата, но не мога/не си струва да го кажа). Паралелно е разгърната ценна картина и осмислено описание през биографично „огъване/справяне“ в съвременния свят, осмислен през личното. Осъществява се движение личностово/безличностово по един естествен и присъщ на разговора начин. Така личните траектории са подкрепени от споделени осмислящи възгледи за средата, както в страната (исторически и проспективно), така и в глобалния свят.

Добре би било да се анализира дали този ефект е постигнат поради факта на групово интервю, което съм склонна да мисля. Като контрааргумент за това твърдение обаче може да се посочи точното позициониране на тримата аналитици, които съумяват да изградят приемащо дискурсивно пространство, без излишества от подкрепя-

щи утвърждения и валидации. Причината вероятно е, че не са почувствали нужда поради сполучливото установяване на равнопоставеност на двете страни. Която превръща въпроса за равнопоставеността в приоритетна цел.

Това, което може да се проблематизира в тази клинична среща, е оставеното без „отиграване“ отчетливо изразено социално страдание от страна и на тримата анализанти (наложило им се е да се професионализират допълнително в други посоки). То е рефлектирано от страна на всеки участник както в професионален, така и частично в личен план. Освен това е диференцирано на „страдание поради тъкмо това образование“ и „страдание от променения дигитализиран глобален свят“. Вижда се, че разговорът е станал повод чрез възстановяване на миналото (твърде теоретичното, но богато обучение в когниция и аналитично мислене) да се изрази тук и сега, и то сетивно, страдание, че днес тези високи и красиви „неща“ се оказват безполезни. В разказите как всеки поотделно се е огънал и принудил да се справя в живота си се процежда инвариант на имплицитно питане дали социологията на някогашния им избор днес е по-скоро предимство, или по-скоро недостатък, причиняващ носталгия и страдание. Именно в този пункт аналитиците са можели да проявят повече внимание, като се спрат на проблемното живо преживяване на отношението между теория и практика. В интерес на истината във финала е направен опит в това отношение от страна на аналитик (социологията обединяващ фактор, гледане по различен начин, саморефлексия, типизации, желание за разбиране), но той бързо е париран от анализант с аргумента, че социологията вече не е „полето, където всички се срещат“, тя не решава практическите проблеми, няма един свят, а много. Това само по

себе си е полезна линия на мислене относно обогатяването на образователната програма в специалността. Освен това са изпуснати моментът и мястото да се провокира по-фокусирано разсъждение върху социоанализата, която интегрира в себе си теоретично, практическо и психологическо измерение.

Защо се получава така? Защото има разминаване между опит да се „защити“ социологията по един малко дидактичен начин и предоставените от участниците преживявания на реално страдание. Ако трябва да се критикува този опит за защита, критиката е, че е направен „отвън“, а не чрез предоставения в разговора материал.

В заключение би могло да се каже, че и двете клинични срещи са успешни както поради постигнатото, така и благодарение на пропуските си, както и че са пилотни по отношение на следващи етапи на проекта.

Трета част

Експерименти (моменти от аналитичната работа)

Интервю с възпитаник
(откъси)

Разкажете малко повече за Вас: какво правите в момента, къде живеете, преди колко време сте завършили, учихте ли след това?

Имаме много съученици, които се занимават с медицина, т.е. някакви конкретни неща. Тогава имах може би, не знам дали е проблем или просто част от характера, който, поне аз не знаех как да се идентифицирам, с какво да се идентифицирам точно, като професия, и за мен беше непонятно, да кажем, да избера да бъда полицая в квартала или лекаря еди-къде си, или нещо, което е супер конкретно и аз съм осъзнал, че мога да тръгна по тоя път, защото той е дълъг. Не е просто за момента да избереш нещо.

Бяхте ли писали „Социология“ на първо място или не ви е било първо желание?

Можеше по друг начин да се нареди, но общо взето не мислех много сериозно към вариант София. Просто се пробвах да видим и следователно се озовах тук – първи курс социология. Без да съм го поставял под въпрос, не съм имал някакви съмнения, чувствах се на мястото си, със сигурност. Разбира се, може би е естествено да си малко загубен в това къде се намираш точно и да успееш да схванеш целия смисъл на всички дисциплини, разделени отделно, защото нали, влизаш в първи курс, първа

дисциплина, втора дисциплина и т.н. Започнах да схващам смисъла на връзката между дисциплините малко покъсно, примерно да кажем втори курс, втори семестър. И тогава разбирах какъв е смисълът това да се позиционира тук, това тук и каква е връзката между дисциплините. Сега, за да може човек да схване в цялост смисъла, трябва да даде шанс. Трябва да даде време, трябва да положи усилия… Забелязах, че много хора не дават тоя шанс нито на специалността, нито на себе си. Тоест те са с предварителното впечатление за някакъв тип хаос, изгубеност и т.н. и казват: „Това не е за мен“, да кажем. И не стигат до момента, в който могат да направят това заключение, че има смисъл, и нещата да им станат по-ясни от втори курс нататък… И разбира се, това, което съм си мислил, е, че знанието по социология може да е пътят, т.е. не може да е крайна цел, да кажем, да завършиш, да се реализираш само в това отношение, то може да е спътник. И ако човек реално не се опита да пробие по собствен път и да вземе това, което знае, което е чел, което е усвоил от социологията като инструмент, то той ще се загуби, в смисъл че няма ясна цел.

Но вие сега ли си го мислите това или тогава още, докато учехте: че някак си социологията не е самата цел, че тя е средство?

Аз просто четях някакви неща, дори и не напълно, мога да отворя една книга, да прочета малко и да я оставя. Може да почета един час, може да разгърна страниците, но едно малко инвестирано време в книга, в някаква по някакъв друг предмет или тема ми даваше достатъчно

време да усетя за какво става дума, атмосферата на книгата, изобщо начина на изказване в нея и просто имах един момент, където прелиствах различни книги по различни теми и дори да не ги довършвах, аз някак си усвоявах тази комплексност всъщност, която социологията носи, и в един момент просто осъзнах, че социологията дава възможност да виждаме света като комплексен и да го удържаме, ако мога така да го обобщя... Видях, че този тип предмет няма крайна точка. Той е инструмент. Той е нещо безкрайно, защото дава възможност да обхванеш и да удържиш динамиката на света, която е постоянно променяща се, нали? Докато определени други занаяти и професии имат... и те се развиват, разбира се, но все едно има някаква стъпаловидност много по-ясна. А и просто видях, че аз тогава не разделях, да кажем, живота ми, от една страна, личен, социален и всякакъв друг от социологията, защото видях, че те се смесват в един момент и почваш да виждаш нещата и в живота по друг начин. ...Всъщност ти вземаш тая роля на човек, който да опосредства определени отношения, но не ги изживяваш в пълнота. Тоест не допускаш да си емоционален, защото ти, ако започнеш да си обясняваш ситуацията, не може да живееш емоционално, нали, позициониран в определена ..., нали, в определен момент като субект.

А това не ли все пак някаква специфична форма на живот? Ти сам казваш „Аз не живея живота, който те живеят“, но ти живееш един друг живот, в който, ето, инвестираш тази позиция на наблюдател, на човек, който е в състояние да види нещата отгоре, дистанцирана позиция, това не може ли да бъде самостоятелна форма всъщност?

Аз сякаш имах проблем да комуникирам с хора, които, да кажем, не са записали образование изобщо някакво, защото независимо дали е социология или нещо друго, науката те кара да мислиш обектно. А после и ние всъщност приемаме тоя поглед като безвъпросен и в един момент излизаш от университета, от научната среда, започваш да се срещаш с хора от различен характер и виждаш, че хората не мислят в тая категория, а ние не я поставяме под въпрос изобщо.

Според мен във всекидневието е трудно да превключиш от това академично ниво, на което си свикнал да говориш, четейки текстове…, и след това да се обърнеш към хората, с които се срещаш извън тая обстановка…

Това, което – ако има нещо като изгубване – е, че някой път просто искаш да почувстваш нещо, нали, сега това не е като да не се е случвало на моменти. Което може би е някакво изгубване, защото все пак… Там вече идва моментът да можеш, вече това е по-трудното и което, нали, съм се опитвал да го правя, някой път съм го удържал, ама… да мога вече да сменям перспективите, да кажем, в семейството, човек там е в друго отношение, да можеш да сменяш професионалния поглед и личния поглед.

А с какво се занимавате в момента?

Ами, ако мога да продължа разказа, нали? След това завърших тук и започнах да работя за малко, за кратко в една община… Там не издържах дълго. Просто не виждах… чувствах, че губя времето си реално, защото просто бях на

позиция, но я изпълнявах автоматично, без да намирам особен смисъл. И след това записах магистратура в София... Да кажем, аз искам да уча това нещо след тогава, може би след като завърших и попаднах в общината за кратко, тогава се чувствах малко изгубен и записването на магистратура е да си дадеш още време, да се позиционираш по по-правилен начин, защото аз осъзнавам, че ходът, професионалният и житейският като цяло, се предопределя до известна степен от това къде се позиционираш… И тогава се върнах в Пловдив. Тогава може би беше ситуация, в която се чувствах малко изгубен, нали, какво да правя. Сега моят път професионален е много нестандартен в интерес на истината. Защото в момента, тогава всъщност аз избрах да търся собствен път изобщо, изцяло, защото още преди време ми дойде една мисъл, че когато говорим, да кажем, за това как човек може да изкара прехраната си, осъзнах, че искам да премахвам посредника между мен и парите, да кажем. Тоест колкото повече посредник има между теб и това, което ще получиш, толкова по-малко пари [получаваш]. Да. И го удържах това доста време и всъщност [целях] да намалявам тая дистанция. И тогава всъщност попаднах в един съвсем нов свят, за който осъзнах, че много хора от света са позиционирани там по подобни причини на мене.

Ти смяташ ли, че всъщност един социален учен може да се реализира по тоя начин, използвайки подобни платформи? Всъщност това реализация ли е? Може ли да кажем, че е реализация или не?

Ами аз почнах да говоря за начина, по който, нали, аз се позиционирам, и къде социологията ме подпома-

га реално в тоя процес, защото едно от нещата, които мисля, че използвам, е да… за да се позиционираш на място рано в нещо, което може би след време ще има по-голяма стойност, означава всъщност да видиш, преди да се случи, интересът на хората къде ще отиде. Тоест аз един вид почвам да виждам интереса на хората по определени въпроси конкретно след еди-колко си време къде ще бъде. Тоест ние се опитваме да предвидим къде ще отиде вниманието. В каква точка ще отиде вниманието. Ако го направиш, преди вниманието да се случи, е достатъчно това рано да си взел добра позиция… И това да виждам тенденциите в мисленето на хората ми дава тая възможност да предвиждам вниманието на хората – къде ще отиде – и се позиционирам в тая точка преди тях. Така… Има един момент, в който почваш да получаваш интуиция, когато събереш определени данни, вече го усещаш. Не трябва да го изчисляваш… И да, и с времето просто ей такива мисловни модели, които мисля, че социологията ми помогна да ги удържам поне, ми дадоха някаква перспектива да съм в някакъв по-нестандартен път, в който се чувствам добре. Аз се чувствам добре реално.

Сам го казахте: „Стоя отстрани и наблюдавам ситуацията и някак си не участвам вътре в нея“. Това е неестествено. Не е ли усилие, в някакъв смисъл? Не е ли противоприродно?

Всъщност диалогът ми със себе си не е спирал и определени заключения, определени мисли, които… или определени осъзнавания за определени неща, които се случват в много случаен момент, могат да те заварят, да се сетиш

за това, а, това е така, онова е така. И вече през разказа ние ги нареждаме, но със сигурност заключенията, които примерно мога да споделя и споделям, са се случвали през годините в моменти, в които просто водя тоя диалог, да. Просто е непрестанен диалогът, нали, рефлексивността и просто през разказа може да го подредим. Така го виждам.

Какво мислиш, как изглежда картината на социологията в бъдещето, като цяло, за България говорим?

Според мен социологията има едно качество, което трябва да се използва като... което е важно и трябва да го използваме, че тя има възможността да бъде постоянно пречупваща се и динамична. Това, което говорихме за света, който постоянно е динамичен и социологията може да играе тая роля на динамика и на това да разчупва формите си, да разглежда въпроси, които тепърва стават настоящи, да вижда нещо, което би се развило. Тоест това е нещо, което много други дисциплини нямат това качество да са толкова пластични, така да кажем.

Светлана Събева

„Чувствах се изгубен“: изпускането на следата на симптома

(критически коментар към социоаналитично интервю)

Искам да започна с две уговорки. Първата е, че неизбежно трябва да се позовавам на суровите данни от интервюто. Това означава, че ние анонимизираме данните, но с един неподлежащ на анонимизиране остатък. Тези данни имат „автор“, това е „авторството“ на самата жизнена история, и това остава неподменимо. Второ, жанрът критически коментар е неотделим от нашето специфично разбиране за рефлексивност. Спомнете си какво казва Бурдийо: „социологическата рефлексивност е рефлексивност *на* полето“; също и онова, което подчертават етнометодолозите: „рефлексивността протича *между* участниците във взаимодействието“. Така че това, което критикувам, най-вероятно бих могла да го отнеса и към себе си, то е в жанра на учебна самоанализа, през която всички трябва да преминем. Не е наставление. В случая имам само привилегията да говоря *post festum*, като наблюдател, и да се възползвам от дистанцията спрямо живия разговор.

Ще започна, ако позволите, с оценката, че това интервю не отговаря на основните критерии за успешност на диагностичното социоаналитично интервю. Аз съм сигурна, че ако решите, вие можете да напишете прекрасни социологически текстове, позовавайки се на този разговор. Те обаче няма да изпълняват основното изискване на диагностичното интервю, което представлява асистиране на една самоанализа *чрез изграждане на съвместен наратив*, преминаващ през *фрактални пунктове на биографията*. Вие знаете какво наричаме фрактални пунктове, т.е. пречупвания, на биографията; можем да кажем още: зони на несигурност, зони на тревожност, сфери на ранимост, кризи, болезнени преходи и т. н. Основната ми критика е, че вие имате страшно много места в разговора, за да „встъпите в следата на симптома“ (използвам този хубав израз на Деян Деянов), чрез който се проявяват тези фрактални пунктове, но в голяма част ги пропускате, в друга част дори несъзнавано ги прикривате чрез техниката на самото задаване на въпроса. И всъщност се лишавате от данни за преживяване от първо лице, от достъп до съзнаваните и несъзнаваните мотивации, конфликти и т.н., които се сгъстяват тъкмо в тези фрактални пунктове. Какво имам предвид? Един от членовете на екипа след интервюто ми каза нещо от рода: „о, чудесно мина, но останахме изцяло при неговата биографична конструкция за себе си“. Имаше предвид, че биографичната му конструкция е била „непробиваема“. Аз обаче мисля точно обратното: тя е с толкова много обозначени от самия него пукнатини, с толкова много амбивалентности, с толкова много апели, несъзнавани негови апели, да бъде чут „по друг начин“, да бъде чуто и Другото, което напира в неговия разказ. Нещо повече, в това интервю самият анализиран дава *ши-*

фъра (ако щете социоаналитичната *пра-сцена*) на своята биография. Той няколко пъти казва „чувствах се изгубен“, когато говори за променени биографични обстоятелства. Това вие напълно го пропускате като разпитване на феномен, на преживяване от първо лице. Какво значи „чувствах се изгубен“? Ако пропуснем да разпитаме логоса на този феномен, това значи да изневерим на принципа, в който се кълнем заедно с Бурдийо: че трябва да пробием екрана на общоподелените думи, да се освободим от полуразбирането на здравия смисъл. Интервюираният няколко пъти, при това непровокирано, описва ситуации/сцени на неуспех. Но дали и как това за него е „неуспех“ или пък нещо друго – разочарование, объркване, поука, изпитание и т.н., ние не разбираме. Първата е свързана с кандидатстудентски изпит в столичен ВУЗ; втората – с незавършване на магистратура отново там; а третата – с неудовлетворението от работа в една община. Това са болезнени преходи, обозначени от самия него, които не се разпитват. А финалът на разговора, що се отнася до работата на интервюиращите, бих определила като методологически фалит. Той започва с пледоария на един от членовете на екипа, кулминираща във въпросите: „сега ти чувстваш ли се щастлив?“, „чувстваш ли се доволен?“; и след като, разбира се, е получил афирмативния отговор, интервюиращият заключава, че „няма какво да говорим за други неща“, „всичко беше казано“. Съвсем на финала се появява и въпросът (който задаваме и в анкетната карта) „би ли избрал отново да учиш „Социология/Социология и науки за човека?“, но той е зададен така, сякаш това интервю изобщо не се е състояло. Той не е зададен именно на неуспелия кандидат-студент в София, именно на неуспелия магистрант в столичен ВУЗ и т.н., т.е. на чове-

ка, който е преминал през успешен или неуспешен синтез на самонаследяване, на интеграция или дезинтеграция на множество Азови идентичности (Аз-като-такъв-и-такъв, Аз-там-и-тогава). Зададен е безотносително към целия му начупен биографичен път, безотносително към виртуалните Азове, които той ни е позволил да доловим. Тоест тук ние се разминаваме с основната идея на социоанализата на самонаследяването.

Аз много мислих защо се получава това „изпускане“ на следата на симптома. Според мен има проблем с цялостната нагласа, с която се тръгва към провеждане на интервюто. Нагласата е да се слуша казаното на равнището на декларирания смисъл, на тематичния смисъл. Няма интерес да се разпитва предрефлексивният, нетематичният, хоризонтният смисъл; остава се на равнището на декларирания спомен, не се търси разгръщането на имплицитния или ретенционалния спомен. Пропуска се например функцията на „покриващия спомен“ (в смисъла на Фройд), свързан с приемния изпит във ВУЗ-а в София. Не се търси разгъването на телесно-афективните импликации, които се съдържат в израза „чувствах се изгубен“. Всеки от нас може да употреби този израз, но именно на „екрана на общосподелените думи“, на полуразбирането, на полуискреността, на полуистините, които ни държат на дистанция от болезнените вътрешни конфликти.

На по-техническо равнище критиката ми е свързана с начина на задаване на въпроси. Въпросът трябва да се вгъва в казаното от самия интервюиран и да започне да разгъва хоризонтния смисъл на онова, което ние предполагаме, че той има предвид. Интервюираният, разбира се, винаги може да ни изненада; както и ние него. Затова ние тестваме смисловия резонанс помежду ни, настройваме

се един към друг, като „вършим“ формулирания и преформулирания на имането предвид. Но въпросът така или иначе трябва да отваря пространство за говорене на Другия, било то разказ, насрещен въпрос, запъване, търсене на дума, телесно отиграване, смълчаване. При това винаги да връща към опита от първо лице. Защо? Защото ако интервюто представлява изпитание чрез среща с Другостта (с моята Другост, на която аз се натъквам чрез Другия), това значи, че ние заедно трябва да преминем през полета на смислово припокриване и разминаване. Ето пример за типична грешка според мен в разпитването на хоризонтите. Интервюираният прави запленяващ разказ за телесната аскеза, с която са свързани неговата актуална професия и всекидневието му като цяло. И накрая казва, че всичко това е „много трудно“. А интервюиращият, вместо да обърне безличното „трудно“ във въпроси за „трудното за теб“, преминава към още по-висока степен на анонимизация, като казва, че това е „като при спортистите“. Аналогията, анонимизацията, конструкциите на здравия смисъл в трето лице (като споменатия по-горе финален въпрос „ти доволен ли си, щастлив ли си?“) означават изпускане на феномена, те не асистират, а преустановяват усилието на опита от първо лице, който напира към език.

Албена Стамболова, Нина Николова,
Светлана Събева

Социоаналитичният разговор: методологически дебат

Нина Николова: Фокусът е социоаналитичният разговор/социоаналитичното интерю. Ще работим с последните две интервюта, които ще бъдат емпиричният материал на този дебат.

Албена Стамболова: Аз ще коментирам само интервюто, в което участва екип интервюиращи с един интервюиран. Ще премина през него, като поставя акценти върху пропуснатите възможности в хода на самото интервюиране.

Интервюираният започва с „какъв е въпросът?“. Това е една индикация, която можеше да бъде хваната още в самото начало. Вие му подавате информацията, че ще бъде общ разговор, че ще го изслушвате, за да се създаде най-общ разказ. Но самият факт, че той започва с този въпрос, „какъв е въпросът?“, вече маркира едно защитно поведение. И това е важно да се схване от екипа. Независимо дали ще се реагира начаса, както бих посъветвала, или пък по-нататък, т.е. че това ще бъде съхранено за

по-подходящ момент. Но важното е да се маркират защитните реакции. Ето това е защитна реакция. Можете да експлоатирате този момент, да експлоатирате темата чрез въпроса каква е разликата между отговаряне на въпроси и разгъване на разказ. Например кое е по-комфортно, кое е по-некомфортно. Защо едното вади от комфорта, а другото е по-успокояващо. Отговор, въпрос, разказ. Тоест вие искате от него една активност, докато той ни показва, че предпочита другото, да бъде по-пасивен, отговаряйки. Това първо.

Второ, екипът масивно доминира в началото и може би и в края. Прекалено много доминира. Тук го маркирам, ще се върна към него накрая. Преминавам към друго. Не се отбелязва достатъчно нагласата на интервюирания към публичните изяви и престижността. Те са важни за него очевидно. Още в самото начало той говори за интереса си към журналистика, към политология. Той маркира това, че не се явява на изпит, защото се разболява и кандидатства единствено и само с матурата си. Това е важен детайл, който не е достатъчно експлициран. Защо? Защото това говори, че той има страх от изпити, съревнования, сравнения. Ето тук е една възможност да се влезе малко по-дълбоко в личността му. Да се отбележи това нещо или да се направи опит за разгръщане в дълбочина. Това не е експлоатирано също. Това „разболяване“: дали той има здравословни проблеми точно за да не се яви на приемни изпити, заради което се самосаботира и учи нещо, което не е било толкова привлекателно за него, както би била политологията или журналистиката. По-нататък, маркира, че в курса е имало „хаос“. „Отказват се хора“. Не намират смисъл. Мотивацията е неясна. И че това е вид страдание, на което също не е обърнато много внимание. Става оче-

видно, че теорията преобладава повече от представата и очакването за практическо приложение в обучението. Тоест там има страдания. Хубаво е, умни неща се говорят, обаче какво правим после с тях? Той дава много ясен знак, че там е имало „хаос“ и че е имало някакво стоическо издържане от негова страна. Това също не е отбелязано, не е задълбочено.

По-нататък, екипът маркира и слага акцент върху опозицията *обяснявам – изживявам*, тоест аз се лишавам от, той се пречупва, той се прегъва тук по време на обучението си и фиксира тази опозиция за себе си. Казва, „аз се лиших от преживяване, от чувства, от емоция, за сметка на теория, разсъждение, наблюдение“. Тази опозиция също маркира някакво човешко страдание, някакъв проблем, за който също по някакъв начин трябва да бъде поканен да експлицира малко повече. Идеално е, че вие обръщате внимание и му казвате, „но ти като малък какъв беше?“, той казва, „да, аз съм бил по-интровертен“, но въпреки това не се хваща противоречието тук – че както е интровертен от малък, все пак първото му желание, истинската му мечта, е публичност. Публичност, политология, журналистика, стремеж към сцена, към публична изява. И това е една много важна характерност за него, как той после ще навигира това противоречие. Ще дам още два-три примера и ще премина към обобщение.

„Общината“, епизодът с общината, който очевидно е страшно негативно преживяване за него. Той очевидно очаква някакво полезно действие, някаква публичност. Той неслучайно отива в тази община. Привлича го това, че общината е едно доста, така да се каже, проминентно, публично място. Също тук минава без внимание това, че той казва „парите бяха малко“ и ние сякаш се задоволя-

ваме с този отговор. Но този отговор не е задоволителен. Той не страда в общината само заради ниското заплащане. Той е разочарован, че това място всъщност не е нито публично, нито е поле за действие. И по-нататък той се спасява. Той търси спасение. Спасява се чрез магистърска програма. Магистърската програма, която бърза много скоростно да завърши по много причини. Едната е може би финансова; другата е, че бърза, за да стигне донякъде, докъдето бакалавърската програма не му е позволила. Прави две в едно, два семестъра в един и говори за това как получава нагледи за действени, ориентирани хора, които сам нарича „конкуренция“, но в един позитивен смисъл. Тук например, в този епизод, той експлицира точно тази своя противоречивост, това свое страдание, където би могло да се влезе по-надълбоко. „Аз от една страна се чувствам изолиран, самотен, без подкрепа, обаче от друга страна се стремя точно към модели“. На него му липсва очевидно модел. По този косвен начин, не много директно, той тук маркира, че се нуждае от водач, от модел, от идеал, ако щете. Тук можеше също да се дълбае. И какъв е изходът? Връщане в собствената сянка, така да се каже, малко с юнгиански термин. Връщане в собствената сянка, самореферираното работене, самореферираното живеене, т.е. той работи за себе си, „без посредници“ и т.н. Но това също говори, то се навързва по един логичен начин с всичко казано дотук. Не е изследвано докрай, не е разпитвана степента на неудовлетвореност от нещата. И този разказ, който е биографичен, се развива в интервюто, но има някакво страдание от проблематизиране на така нареченото от него „позициониране“. Той няколко пъти говори за „позициониране“. Той не си намира място, той проблематизира и това е нещо ново – къде съм, какво

съм, защо съм? И степента на удовлетвореност от настоящия момент също е една относителна работа, защото иначе не би приел да разговаря с вас за това.

Ще спра дотук с примерите, макар че те могат да се умножат, и ще направя няколко заключения. Общо взето се остава в разказа с уточняващи въпроси и акценти, но без опит за поемане на риск от страна на екипа. Хората от екипа не поемат риск. Какъв е рискът? Да влизат в дълбочина, усещат го очевидно като нещо рисковано или рисковано за задачата, която са си поставили. От страх може би да не развалят успешния разговор. Повтарям, пропускат се защитите, не се забелязват. Пропускат се защитните индикации в разказа на интервюирания. Не се обръща внимание на това, че тревожността, която той изразява, е симптом, а не е чувство. Това не е чувство, като страха например. Страхът е чувство. Но той пребивава в една тревожност, още от самото начало, тя присъства и в момента. Той е в една динамика на самореферирал се човек, който сам се вади от водата. И това е важно за експлоатиране в такъв разговор. Можеше да се повдигне и въпросът „доколко рискови за неговата личност и за равновесието му са направените избори?“. Да се обърне рефлексията върху това как прави избори, доколко и как ги оценява? Какво носи това за него, какво е донесло? Също така е нужно да се разграничава срамът от страха от провал. Срам от провал е едно, страх от провал е друго. При него сякаш доминира първото. Но това трябва да се извлече по време на разговора. Или да се обърне чрез въпрос.

И предпоследно: това, което забелязвам, а и вече казах, е тревожността на екипа. Сякаш има нужда самите интервюиращи да бъдат интервюирани. Като опит да рефлектират собствените си преживявания по време на

интервюто, т.е. така наречения в психоанализата контрапренос. Предлагам да се опита. Как те преживяват конкретното интервю и как става така, че не забелязват защитите, но те(вие) ги подминават(е). Аз мисля, че това става, защото се държат самите те(вие) в някакво защитно поведение. И това трябва да се рефлектира. Защото се получава един кръг, в който и двете страни се въртят и взаимно си угаждат, така да се каже. Много е трудно да се постигне преодоляване на защитите, задълбочаване, владеене на смисли от едно интервю, ако ще и три часа да е. Защото психоаналитичният разговор, психоанализата, това е процес. Това е процес – среща след среща, сесия след сесия. Тоест дори нещо да бъде пропуснато, може да бъде върнато и така нататък. Тук задачата е по-остра и по-трудна. Затова предлагам да работим върху контрапреноса, върху преживяванията на екипа.

И на последно място ще кажа нещо малко по-радикално. Предлагам да не се правят повече интервюта от екип, защото трудно се постига баланс и атмосфера на доверие, конфиденциалност, предразполагане, задълбочаване. Според мен интервютата трябва да се правят само от един човек с един човек; не от двама или трима и не с повече от един човек.

Нина Николова: Аз съм съгласна, Албена, и ти благодаря. Само в добавка: част от тази наша тревожност е, че искаме да интервюираме в екип.

Албена Стамболова: Точно така.

Нина Николова: Аз имам само едно може би питане, съмнение, може би погрешно впечатление от наша стра-

на. Защото ние говорихме за това интервю впоследствие. Нашето впечатление е, че въпросният респондент по-скоро се притеснява от публично явяване. Аз си спомням, че той каза, „аз не искам да излизам пред публика, не мога да говоря, ако е нещо в по-тесен кръг – да“.

Албена Стамболова: Да, но тук е малко по-тънка работата. Нещата вървят в своите противоположности. За него престижно и ценно е публичното, но той не си го позволява. Ето ви поле за работа.

Светлана Събева: Това е образцова амбивалентност в психоаналитичен смисъл.

Радослав Даярски: Бих искал да чуя повече от Албена Стамболова за разликата между срам от провал и страх от провал.

Албена Стамболова: Срамът е свързан с вината, но за това може да говорим отделно. Той преживява някакво чувство на вина.

Радослав Даярски: Тъй като интервюто или разговорът са твърде многослойни, как можем да изработим „технология“, инструмент за интервюиране, чрез който да отсяваме релевантни и по-малко релевантни теми?

Албена Стамболова: Аз мога да отговоря по следния начин. „Технологията“ се изработва с времето и всеки я изработва за себе си. Но това, което действително подпомага успешността на една сесия, на едно интервю, на един разговор от този тип – „клиничен“, е работата върху себе

си. Съжалявам много, обаче просто това липсва. Това го забелязах сега доста ясно. Бях го забелязала и в първата супервизия, но не го изразих по този начин. И в първия тур интервюта от миналата година, които анализирах, интервюиращите са малко „сурови“, трябва да се „поизпекат“, така да се каже. Трябва да „репетират“ малко, за да се успокоят, за да добият едно спокойствие и да започнат да забелязват неща, които сега пропускат; но няма как да ги забележат, докато са тревожни, с повишена защита и това, надявам се, може да стане с интервюиране на интервюиращите, тоест с работа върху контрапреноса.

Нина Николова: Само в добавка на това, което казвате... Дали тук няма ефект и от това, че нашият екип като цяло осцилира между различни методи – социологическото интервю, социоаналитичния разговор, психоаналитичните и феноменологичните подходи?

Албена Стамболова: Цялата ви работа ще се състои в това да дадете възможност той сам да пипне там, той сам да го изговори. Вашата задача е да давате възможност за изговаряне на възможностите, които той разгъва в разказ.

Светлана Събева: В нашето говорене има много педагогизми, наставления, проясняващи асоциации, с които по принципи си служим в преподаването, а тук са съвършено неуместни. Ние не сме ги подложили на епохе. Когато обсъждахме това интервю, аз дори въведох един механичен критерий при задаването на въпроси. Не може да има въпрос-пледоария, т.е. пет минути встъпление във въпроса с педагогизми или с асоциации на здравия смисъл. Въпросът трябва да разгъва казаното, да се вгъва в

казаното и ако щете, най-просто – да се състои от три изречения, не повече от три, защото тогава става не въпрос, а нещо друго. В допълнение към казаното от Албена искам да припомня следното. Преди няколко години ние въведохме един основен израз в „техниката“ на социоаналитичното интервю: встъпване в следата на симптома. Това е нещото, което социоаналитикът трябва да направи. И сега искам да разгранича какво значи „встъпване“, какво значи „следа“ и какво значи „симптом“. Първо, ние направихме едно разширено разбиране на симптома, което включва феноменологически и социоаналитични перспективи. Когато въвеждам феноменологическото разширение, аз винаги се позовавам на една красива формулировка на Стангелини, която откри Деница Ненчева. Стангелини казва, че симптомът е „аномалия, но не абнормалност, той е издатина или възел в текстурата на нечий всекидневен свят.“ Това значи, че симптомът е на повърхността. Той се манифестира в шифър, който често се изговаря от самия интервюиран. Например нашият интервюиран три пъти казва, „чувствах се изгубен“. Това е шифърът на тази биография, шифърът на този свят. А значи това вече ни дава следа и ни подсказва да встъпим в нея.

Албена Стамболова: Да, да.

Светлана Събева: Какво означава да встъпим? Много рязко да направим разликата между *деклариран тематичен смисъл* и *хоризонтен смисъл*. Това, което аз ви предложих на базата на нашата феноменологическа компетентност като техника на интервюирането, е разпитването на хоризонтния смисъл. Става дума за това, което Албена формулира като „оставете го да изговори“.

Правим разпитване на този хоризонтен смисъл чрез плаваща експликация на хоризонтните импликации. Докъде обаче? До момента на „защитата“. След това вече има друга техника – минаваме на психоаналитично равнище, така да се каже. Но преди това искам да дам пример от друго интервю за това как следата на симптома лежи на повърхността. Значи трябва да я чуем, да влезем в нея, да започнем разпитването и да стигнем до защитата. Издатината, шифърът на този друг интервюиран е „пиша“. Ще кажете: та каква „следа на симптом“ е това? Това е просто декларация, декларативен смисъл. Интервюираният ни разказва как пише, какво пише, откога пише, през какво е преминал, пишейки и т.н. Интересното за нас обаче е не че той пише и как пише, а къде пише. Той има „хетеротопия“ на писането и това е родното му място – малко градче в Родопите, което е стилизирано до място на креативността. Той не пише в Пловдив, а пише само там. Това е на равнището на декларативния смисъл, което можем да чуем в подробните описания на това „пиша“. Симптомалният смисъл на това място обаче е друг: то е социално табуирано място, място на някаква тайна, тайна на „произхода“, забулена с отказ и съпротива да се говори за нея. В интервюто ние стигнахме до социалната табуираност на това място и на този произход по много обиколни пътища за разпитване на хоризонтен смисъл. И другото, което искам да кажа в заключение, е, че ние имаме все пак много ясен фокус на нашия интерес в социоанализата на *самонаследяването*. Емпирично казано, ние се занимаваме с „биографичните преходи“. Но не трябва да смятаме, че знаем какви са тези преходи, щом някой ни каже, че се е преместил от София в Пловдив или от родопското градче в Пловдив, или че не иска да учи в чужбина. Ние трябва

да се настаним в това не-място на преходите, в шифъра на това „чувствах се изгубен“, да прекосим в разговор това не-място с цялата му тревожност, болезненост, с изплуващите тъкмо тук Азови идентичности, с техния разпад и повторна интеграция и т.н. Това центрира интервюто и го прави именно интервю, а не просто „разговор“. И освен това не можем да държим нашите интервюирани извън политическия свят. Не можем да казваме „ами сега няма да говорим за Covid-19, за войната и т.н., защото говорим за нещо друго“. Трябва да се прекосят тези теми, иначе няма да изпълним социологическите и социоаналитичните задачи на проекта.

Нина Николова: Бих искала да кажа нещо по повод на това, което Албена подчерта – че докато при психоанализата има многократни срещи, месеци, години, които позволяват да се влиза в дълбочина, то в нашето изследване ние имаме еднократни срещи; и колкото и да са дълги, каза тя, може да са три часа, но това са еднократни разговори. Но всъщност ние може би компенсираме този недостатък или тази трудност, като хващаме акценти и ги продължаваме като нишки, които следваме, интервюирайки различни хора. Значи интервюираме не един и същи човек, в многократни разговори, а всъщност подемайки определени възли, ако щете – тези „издатини“, за които Светла говори, ние ги апробираме в следващите интервюта и фактически влизаме в една различна дълбочина по този начин. И това е оригиналният социоаналитичен пласт.

Светлана Събева: Абсолютно, това страшно много ми харесва. Това е нещо като транссоциална симптоматология, Стангелини казва „метасимптоми“ на настоя-

щето. Ние тествахме в последното интервю дигиталния солипсизъм, който се появи като такава „издатина“ в предходни интервюта. Последният интервюиран каза, че му е невъобразимо да работи на платформа; че Covid-19 за него е бил точно това. Друго, което тестваме, поне аз тествам за себе си, това е една съвсем нова прикрепеност и привързаност към мястото. Ние се натъкваме, че нашите отлични студенти и докторанти, които знаят английски, които обективно не би трябвало да преживеят културен шок, ако отидат да учат в чужбина (така както нашето поколение в началото на 90-те години), просто не желаят да го правят. Имаме ново прикрепване към мястото.

Албена Стамболова: Пак имаме амбивалентност. Защото, от една страна, те са много свързани със семейството, с приятелите си, с връзките си, които са изградени тук, но от друга страна, светът им е предоставен по един виртуален начин. И те намират компромис между тези два полюса, като не мърдат. Това пак е ниша. Това пак е скривалище, убежище и то съвместява тази амбивалентност, както беше направил първият интервюиран – с работата за себе си по един самореферирaн начин. Всичко е хванато в тази двойственост. „Искам София, обаче там ми е тревожно, трудно, невъзможно, нямам подкрепа и така нататък и бягам от София, бягам от мечтата си, бягам от това да завърша политическа социология“. Той не се дипломира, защото, ако се беше дипломирал, това щеше да отвори други хоризонти на риск, на продължение на битките и т.н.

Павлина Колева

Когато обществото ме нарече „мама“[1]

Да бъдеш майка е преживяване, което трудно се описва с думи. За мен това се изразява чрез процеса на раждане, но не само като био-физиологичен процес, а и като поява на нов Аз-образ, нова социална роля или дори маска, с която се очаква да се впусна в непознато игрално поле. Този образ не идва с наръчник, по който да се водиш, а с конкретни очаквания от „невидимите очи на Паноптикума“. Целта на текста не е да се анализира естеството на майчинството, а да си отговоря на незададени въпроси. Искам мислещото и индивидуално „Аз“ отново да стане видимо, доказвайки съществуването си извън наложените „норми“.

Още преди първия плач на детето обществото вече е проектирало правилата за майчинството. Понякога дори най-близките хора се превръщат в твои лични надзиратели, оценяващи всяко твое действие и решение. В този ред на мисли се заражда парадоксът за пасивно-агресивния надзор. Никой не те осъжда или критикува с думи – „само поглед е нужен“. Намираш

[1] Авторката на текста е възпитаничка на специалност „Социология“/„Социология и науки за човека“, випуск 2019.

се под денонощно наблюдение, при което отвсякъде чуваш предимно непоискани съвети. Социалната среда те кара да се чувстваш като в капан. От една страна, ти носиш пълната отговорност за детето. В същото време носиш като стигма етикета „майка без опит", което автоматично те лишава от легитимно мнение.

Зад тези теоретични възгледи, които по времето на моето обучение не съм си и представяла как биха изглеждали в действителността, нито пък съм ги осмисляла така, както сега осъзнах, че това е моето ново и неподправено всекидневие. Усещането за ,,Окото на властта" на Мишел Фуко не е само в текстовете и теорията. То се въплъщава физически в трепетерещите ти ръце и глас, докато правиш нещо напълно естествено за детето си, просто защото знаеш, че нечий страничен поглед вече те е осъдил.

Първите дни след раждането се оказаха и моят личен сблъсък на деперсонализация. То е едновременно чудо и хаос – радост и страх. Мигът, в който ,,Аз" и ,,мама" се сблъскват най-пряко. Почувствах радикално разпадане на старото ми и добре познато битие. Идентичността ми трябваше да постави в „епохе" своята автентичност. От една страна го направих, за да се потопя напълно в това ново поле на майчинството. Но от друга страна, усещах, че ТРЯБВА да го направя, за да се превърна в ,,добре функционираща машина" за обществото. Бих казала, че това е моята парадигма на това да бъдеш едновременно видима и невидима. Светът те вижда като функция, като „мама". Но под тази роля остава моята личност, която е поставила индивидуалността си на пауза.

Обществото очаква от майката да е безупречна, поддържана. Видът ѝ да не издава самотата и умората на сливащите се дни от майчинството. Ако съществува философия на майката, то тя започва там, където успяваш да се самосъхраниш сред маски, роли и очаквания. Няма универсална формула за майчинството. Изводът е, че най-смелото нещо е просто да изразиш мислите си, мнението си без страх от последващите реакции.

В този самотен за мен процес, най-накрая успях да прогледна и през призмата на Георг Зимел. Благодарение на него успях да се припозная във фигурата на вечно бродещия, чужденеца, който преживява своето „малко страдание", лавирайки между полетата, но без да принадлежи на нито едно от тях изцяло. Неопитността ми като майка всъщност ме превърна в точно този странник, скитащ между нормата и инстинкта.

Неправилно е да се мисли, че бидейки майка, ти си длъжна да се откажеш от себе си – напротив, това е моментът, в който най-остро осъзнаваш същността си. Извън безсънните нощи и съветите на социума остава едно тихо осъзнаване: „Мисля, следователно съществувам". И никое чуждо „правило" не може да определи битието ти по-добре от теб самата.

В този натиск да бъдеш идеална често се губи човешкото. Психоанализата обаче ни напомня, че майката не е нещо фундаментално и не е пасивна фигура от разказа на детето, а субект със собствени мисли и притеснения. Тя е първата среда, в която бебето расте, но същевременно е и отделен свят, който за малкото дете реално не съществува. Вие сте едно цяло, макар

че умът се опитва да балансира между нуждите на детето и моите лични такива. Така времето се превръща в една безкрайност, а личното пространство се оказва временеустойчиво на фона на всекидневните грижи. Но именно в тези малки откраднати мигове, които съм подценявала до преди това – топъл душ, кратка разходка, се проявява личността, която се е скрила зад паравана. Това не е егоизъм. Това е начинът да се самосъхраниш, за да можеш да „раздаваш" отново от себе си.

Тялото, времето и пространството се превръщат във философско поле на компромиси. Кога да спиш, кога да ядеш, кога да мислиш – всяко решение носи вина или страх от осъждане. И все пак, именно чрез тези избори се изгражда вътрешна сила.

Майчинството често се описва като изпитание или жертва. Съвсем не е така. За мен то е и поредица от личностно развитие и взаимни постижения. Например усмивката на детето, прохождането, мигът на взаимно разбиране без думи. И това са постижения, които нямат нужда от аплодисменти.

В този текст бих искала да се опитам да опиша и ролята на бащата. Не защото ТРЯБВА, а защото присъства също толкова, колкото и майката, но по съвсем различен начин. Когато се роди детето, майката потъва в пълна симбиоза с него. Този затворен свят е красив, но носи риск от пълна изолация. Тук бащата се намесва през онова, което Георг Зимел нарича „Мост и Врата". Но той действа по различен начин за двамата. За майката бащата е мост обратно към социума. Той е връзката с външния свят, но е и вратата, която се затваря, за да ѝ даде време за самата

нея. За детето той е вратата, която леко отваря досегашния му тесен свят, и мостът, по който то ще премине навън. Тази намеса не е вредна, тя е полезна. Чрез нея детето за първи път вижда и разбира, че светът му не свършва само с мама.

Запознаването с този по-голям свят извън нея обаче не е по учебник. Става през всекидневните практики на времето и тялото, които Алфред Шютц описва. Бащата въвежда детето в реалността, използвайки собствените си ретенции /спомена от неговото собствено детство/. Но този негов поглед назад винаги е впрегнат в някаква протенция: „идеята" за бъдещето на това дете. В това живяно настояще бащата присъства през своето сетивно, живо тяло (Leib). Най-ясно се изразява в споделени моменти като карането на колело. Например, тичайки отзад и държи седалката, се наблюдава акт на неговото живо тяло, което предава сигурност. Детето започва да се чувства сигурно и уверено, което от своя страна води до друго физическо действие, а именно – пускането на колелото, което е насочено към бъдещето. Бащата го пуска сега, в момента, за да подготви детето утре самостоятелно да контролира своя *Körper* – физическото и социалното си тяло пред другите в обществото.

Реално, ние като родители носим конкретни модели за семейна среда и хабитус, проектирани от нашите собствени родители. С годините този опит отеква в нас като протенция или по-просто казано – като избледняла мелодия, която хем знаеш как трябва да звучи, хем я проектираш по нов, но подобрен начин. Така тук и сега се изгражда новият хабитус и следващото игрално поле по Бурдийо. След време самото

дете ще има свои претенции към средата, в която е израснало, и ще изгради своя нова реалност, стъпвайки на нашия предишен, изживян опит. И това също са постижения, които нямат нужда от аплодисменти.

Подготовката на детето за това по-голямо игрално поле обаче задейства една сложна социална машина, в чийто център неочаквано застава самото то. Около този нов център започват да се подреждат и пренареждат всички наши останали социални роли. Тук психоанализата на Зигмунд Фройд и критиката на Мишел Фуко се пресичат в собственото ни всекидневие. Като „мама" аз отново се оказвам под зоркия поглед на социума или „окото на властта", което наблюдава, дисциплинира, че дори и санкционира. За да пренеса социалните норми в детето, аз несъзнателно превръщам този чужд поглед в свой вътрешен „Свръхаз".

Истинският обрат е, че това дисциплиниращо „око" бързо спира да бъде външна институция. Негово олицетворение става самото дете. То се превръща в огледало на моята функция. Хората наоколо започват да съдят за родителските ми качества изцяло през него, но по-важното е, че аз самата започвам да се оглеждам в очите му. Погледът на детето подрежда моя свят и ражда новия вътрешен диалог: „Гледа ли ме? Научава ли от мен?". В този поглед има едновременно страх и смисъл.

Детето миметически попива моите кинестези. Било то реакцията ми в напрегнати ситуации или жестове, като това как държа вилицата. Този процес се превръща в едно безкрайно отражение. Детето подражава на мен, а аз на утопията за социалните роли. По този начин техният предзададен идеал се

разпада. Вместо него се проектират маски, чрез които си принудена да лавираш в обществото, бидейки видима като нещо, което не си напълно, но същевременно напълно невидима като теб самата. Превръщаш се в чужденец, който не принадлежи към нищо и никого изцяло, но прави това с една-единствена цел, за да може твоето дете да бъде прието навън и изцяло.

Стремежът за тази пълна принадлежност на детето обаче неизбежно те хвърля в следващия етап: новите роли на работещата майка и отговорния гражданин. Вече не става дума за денонощната физическа грижа от първите години, а за осигуряването на най-добрия възможен старт в живота. И точно тук, между безсънните нощи, личните моменти и разяждащата вина дали си направила всичко по силите си, изплува големият въпрос: „Коя съм аз вече?“

Това е вик на пробуждане, в който разбираш, че си се превърнала в напълно отделен субект от детето си. Достигнал си пълна метармофоза, но обществото по навик продължава да те етикетира просто като „майка“. Излизането от досегашната зона на комфорт се оказва сблъсък с реалност, в която всичко предишно, някога приемано за даденост, сега ти изглежда напълно чуждо. Сякаш до този момент си била затворена в Платоновата пещера, наблюдавайки само сенките на стената. В един миг се оказва, че опитът да се ресоциализираш в стария си живот е много по-труден и плашещ от това да се превърнеш в радикално друг човек. Завръщането в познатото, което вече ти е непознато, задейства екзистенциален катарзис. Отново си скитник в свят на идеи и отново се налага

да лавираш между игралните полета на Бурдийо. Това е непрестанно движение в търсене на социално поле, в което може би най-накрая ще съществуваш без маска.

В крайна сметка майчинството се оказва сцена, на която се разиграва самият живот. Детето е неговият абсолютен център, обществото е публиката, а майката е актрисата, режисьорът и зрителят едновременно. Всеки ден изисква нова ролева маска. Но под пластовете на тези социални роли никога не спира търсенето на автентичен смисъл. Защото истинската сила не е в очакването на външно признание, а в самото присъствие.

Всички тези идеи биха били невъзможни без основите на катедра „Социология и науки за човека". Повлияна от лекциите, тези редове се родиха на границата между теорията и суровата реалност, за която никой не може да те подготви. Но отвъд социологическия анализ, отчасти това е моят личен зов да бъде чуто моето „тихо страдание" и да бъде разпознато под маската. Защото да бъдеш майка не означава да задраскаш човека, който си бил преди, а означава да се бориш за него всеки ден.

Бележка за философските влияния

Текстът е изграден върху лични бележки и записки от курсовете по „Социология и науки за човека" в ПУ „Паисий Хилендарски". Използваната терминология стъпва върху концепцията на Георг Зимел за „Моста и вратата", феноменологията на Алфред Шютц, по-

нятията за хабитус и игрално поле на Пиер Бурдийо, и Свръхаза при Зигмунд Фройд. Метафората за „окото на властта“ и панoптичното самонаблюдение препраща директно към анализите на Мишел Фуко за дисциплиниращия поглед на социума.

- Мишел Фуко и неговото понятие за „окото на властта“ ми помогнаха да осъзная невидимите социални погледи, които оформят и дисциплинират поведението на майката;
- Георг Зимел и неговата фигура на „бродещия чужденец“ ме вдъхновиха да мисля за майката като за човек, който се движи между различни светове – между личното и общественото, между маската и невидимото съществуване;
- Платоновият мит за пещерата ми даде метафората за катарзиса и трудното излизане от сенките на затворения родителски свят обратно към реалността;
- Психоаналитичната традиция на Зигмунд Фройд (чрез концепцията за Свръхаза) даде перспектива за това как външните обществени норми се настаняват вътре в нас;
- Феноменологията на Алфред Шютц и теорията на Пиер Бурдийо ми послужиха като езикови инструменти, за да опиша телесното усещане за време, хабитус и лавирането между социалните игрални полета.

Милена Ташева

„Тогава все още не разбирах…“

(коментар върху текста на Павлина Колева „Когато обществото ме нарече ‘мама’“)

Ще започна своя доклад, като представя накратко контекста, в който се породи казусът, за който ще говоря днес.

Този контекст е важен в две измерения:

- от една страна, той позволява да се проследи траекторията на онова, което в нашите методологични семинари, надграждайки Хусерл, определяме като *надлъжна рефлексивност,* или *хоризонтен смисъл* – смисълът, който позволява „синтеза на самонаследяване или възможността за интеграция на множествеността на Азовете“ (в социоанализата на самонаследвянето това е биографичното *illusio* на личностната кой-идентичност), т.е. синтеза на самонаследяване на множествеността на Азовете, преминали през различни генеративни събития – т.е. фрактални пунктове на биографията, или „събития с излъчваща сила“ (по Стангелини);
- от друга страна, този контекст демонстрира *сложността на изследователския ни предмет* – фактът, че имаме обща история с нашите възпитаници, общи спомени, общи преживявания – история, преживявания, спомени, които са афективни. Оттук и необходимостта,

на която се натъкнахме – необходимост не само от вътрешна, но и от външна супервизия на екипа.

Да се върнем на контекста. В пощата си видях писмо – от наша студентка, завършила преди няколко години. Беше се представила, а изречението завършваше с „ако се сещате“. Пишеше с молба „… да прегледате една „работа“, която написах лично за себе си – за ролята на майката през призмата на знанията, които ни предадохте в курса. Може би тогава не ги разбирах така, както ги разбирам сега. (…) Разбира се, не се чувствайте длъжна да отговаряте, но ако го направите, ще съм Ви много признателна“.

И да – сещам се, помня това момиче. Помня първия път, когато я видях… На първото упражнение с новите курсове обикновено задаваме въпроса защо са записали нашата бакалавърска програма. Когато дойде нейният ред, тя – с ясен и син, леко дързък поглед – отговори.

Няма да споделя с вас отговора ѝ, защото тук се докосваме до друг голям проблем, на който се натъкнахме в работата по проекта – а именно: невъзможността за анонимизиране на данните – на споделените лични преживявания в представянето на резултатите от нашите изследвания.

Най-общо казано – тя не се беше записала сама в нашата специалност, но аз я виждах пред себе си – беше дошла на упражнение. Отговорът ме изненада. Почувствах се леко объркана – някак предизвикана от погледа ѝ, като че отместена от разговора тук и включена в друг разговор, започнал по друго време и на друго място, воден с други хора. Помня и когато влезе със свои колеги, за да впишем оценката ѝ от държавния изпит. Беше усмихната, разговаряхме, не бързаше да тръгва – някак пораснала. Видях я и трети път – случайно – на улицата до парка. Разхождаше се с детенцето си в детската количка. Спряхме, поговорихме.

Изглеждаше щастлива, като говореше за него.

Бих отговорила на всеки студент, но тя отново ме изненада – и с писмото си, и с „работата“ си върху „ролята на майката, през призмата на знанията, които ни предадохте в курса“, към които *сега* се завръща – в *този* етап от живота си, – бидейки „съпруга“, „майка“ и личност, от която обществото очаква да се реализира чрез професия. С това акцентирам върху събитията в човешкия живот, указващи преход[1]. Тези жизнени преходи са *преживявани* от нея като „събития с излъчваща сила“ (Стангелини), чийто „патос“ (като „връхлитане и разстройване на хабитуализираното съучастничество на агента със света“), заразява „респонсивното“ отнасяне към него, т.е. „това, че нашето действане, говорене, чуване, мислене, започва като отговор на „нещо“ неопределимо, което идва от другаде“ (по Събева). В този смисъл указаните в текста на нашата възпитаничка преходи – създаването на собствено семейство, съпружеските отношения, майчинството, професионалната реализация – са „образцови или парадигматични събития“ (Стангелини), които рефлектират върху биографичните телеологии. За нея те имат функцията на *биографични* преходи, изискващи *преконфигуриране на личностната идентичност*, изискващи осмисляне на придавани и приемани идентичности и позиции (в двойния смисъл на Бурдийо – локализиране в социалното пространство и избор за действие, поведение, говорене). Важното е обаче, че това

[1] Жизнените преходи са изследвани от Арнолд ван Женеп в теорията му за ритуалите като „ритуали на прехода“, а след това и от Бурдийо в „Ритуалите на институиране“, където той поставя въпроса за социалната функция на ритуала и за социалното значение на линията, която чрез ритуала общността прокарва между индивидите, придавайки им (по трите функции на официалния дискурс по Сикурел и Бурдийо) социална идентичност (утвърдителна, отклонена или отрицателна идентичност), съответстващо поведение и оценка.

преконфигуриране на личностната идентичност се реализира чрез труд по осмисляне на себе си в света и очакванията на света, труд по самонаследяване, по постигане на себе си.

Тези *биографични* (или „генеративни“ [Събева] за личностната идентичност) преходи *са* пролуки рефлексивно време – „**Когато** обществото ме нарече „мама“ е озаглавен текстът ѝ. Това „когато“ отваря рефлексивен епизод за настоятелния въпрос „Коя съм аз?“ като изправена пред конвенционалната роля, пред приписаната идентичност. Рефлексивното време се отваря и при „следващата вълна от очаквания: „Кога ще се върнеш на работа? Не ти ли липсва пълноценност?“.

Споделен личен момент от живота ѝ в проведеното с нея интервю (силна привързаност към „баба“ и „дядо“, които основно са я отгледали) указват, че неслучайно посочените в текста преходи, засегнатите контексти, социални роли и релевантни други се превръщат в биографично-релевантни, т.е. „генеративни“ за нея:

– какво означава за нея „да е майка“ и „как да е майка“ е снето в „тихата философия на майката – да обичаш, без да чакаш признание; да се уморяваш и да си позволиш почивка; да чувстваш страх и радост едновременно; да бъдеш роля и човек едновременно – без да се губиш“; „тихите победи на майката – усмивката, първата стъпка, мигът на разбирането без думи. Малките сцени, в които *човешкото надделява* над умората и страха“;

– каква е ролята на бащата в техния живот (на нея и детето): „В разказа за майчинството често отсъства една фигура – бащата. Не защото не съществува, а защото е тих. Присъствието му е като фонов ритъм, който поддържа мелодията, но рядко звучи отделно. Бащата – (усещането за)

„споделената човечност“;

– какво е детето за нея – „център“, около който „се подреждат ролите“, но и „безкрайно огледало“ между тях, „в което се поражда особено движение – на любов и страх, на свобода и отговорност“;

– какво означава за нея да работи и защо: „Истинският въпрос не е дали да работиш, а защо. Пълноценността не идва от това да следваш чужди идеали. Тя идва от онези моменти, в които *присъстваш* истински – в играта, в мисълта, в работата, в мълчанието“.

„След всички роли – пише тя, – след раждането, безсънните нощи, радостите и вините, след тишината на партньора и огледалото на детето – настъпва едно особено мълчание. В него се ражда въпросът: Коя съм аз?“.

Писането на този текст, „написан лично за нея“, е само по себе си генеративно преживяване, а текстът „е пространството на разгъване на преживяването от първо лице“ (Събева). Текстът е дори телесен импликат, доколкото „просто наблюдава, мисли и диша – така, както аз преживявам… движението между раждането и преоткриването на себе си – между плът и мисъл, тишина и очакване“.

Специфика на писането в пролуките генеративно, рефлексивно време е, че е социологически фундирано. Нашата възпитаничка търси отговор на екзистенциалните въпроси „Коя съм аз?“ и „Как да живея?“ чрез „знанията, които ни предадохте в курса“, които „може би тогава не разбирах така, както ги разбирам сега“.

В сблъсъка с постоянния въпрос „Правилно ли го правя?“, под натиска на „социалния надзор“ и приписаните „роли“, в „шума“, създаван от „невидимите надзиратели“, тя е за себе си Зимелов чужденец в „света на смислите“, чужденец, който „се движи между световете, но не при-

надлежи изцяло на нито един“, „бродещият между личното и общественото, между инстинкта и нормата. (…) Майката не приема готовите пътища, не се подчинява на чужди идеали, а създава свой маршрут – може би бавен, но истински“.

И ако текстът явява онова, което определяме като „напречна рефлексивност“ на тематизациите, декларираните мнения и самоидентификациите, на „повтарящите се тематични ядра на отношение към света“, т.е. на това, за което „човек може да каже: по този и този въпрос аз мисля така и така, това е моето убеждение, зад което заставам, с което се ангажирам, на което държа“, то там е снет и „шифърът“ на тази биография: „живото, чувстващо, мислещо човешко ядро“. А начинът, по който тя *е* майка, *е* партньор в семейството, *ще бъде* работеща, е начин за неговото съхранение. Тук „… маските „добрата майка“, „спокойната жена“, „знаещата“ не са измама, а защитен механизъм – стратегия за оцеляване в система, която рядко допуска човешка уязвимост“. Хоризонтният смисъл на тази биография – онези „безмълвни, скрити, но паралелно функциониращи валидности от жив хоризонт“, както казва Хусерл, е резилиентността, не успехите и провалите в един живот, а волята да устояваш на натиска на света, за да съхраниш способността да си уязвима – т.е. „жива, чувствителна, мислеща“, и смелостта да го правиш „всеки следващ път като за пръв път“ (според етнометодологическата формула).

Сега разбирам, че телесен импликат на този „жив хоризонт“ (Хусерл) на „изказаните мисли и извършените действия“ (Бурдийо), на смисъла, който позволява „синтеза на самонаследяване или възможността за интеграция на множествеността на азовете“ е ясният, син и някак смел поглед, който ме изненада и провокира и който не разбрах на първата ни среща.

Росица Антонова

Училищната институция като приложно поле на социологическата експертиза
(перспективата на учителя социолог)[1]

I. Училищната институция: социокултурно поле, властови структури и символни кодове

Основната теза на настоящия доклад е, че училището функционира като сложно социално поле, в което се пресичат възпитателни функции, властови механизми и процеси на културно възпроизводство. Извън своята институционална фасада, то е пространство на структурни неравенства, които изискват специализиран аналитичен прочит. Целта на изложението е да демонстрира как интегрирането на класическия функционализъм (Дюркем, 2002; Parsons, 1959) с критическите подходи на Бурдийо (Bourdieu, Passeron, 1970/2006) и Фуко (Foucault, 1975) и съвременните неоинституционалистки перспективи разкрива приложния потенциал на социологията. Този

[1] Първа версия на текста е представена на конференцията „30 години „Социология“ в Пловдивския университет „П. Хилендарски“, 21-23 ноември 2025 г.; авторката е възпитаничка на специалност „Социология и науки за човека“; бел. съст.

теоретичен синтез позволява на учителя социолог да премине от позицията на пасивен наблюдател към ролята на активен агент на промяната. В този контекст експертът действа като „рефлексивен субект", който дешифрира институционалните „митове и церемонии" и работи за тяхното трансформиране (Meyer, Rowan, 1977: 341). Социологическото наблюдение не е просто диагностика, а фундамент за повишаване на социалната чувствителност и ефективност на образователната среда.

Училищната институция традиционно се интерпретира като пространство за предаване на знания и социализация, но в контекста на настоящото изследване тя се разглежда като сложна социална система и автономно приложно поле на социологическа експертиза. Още Емил Дюркейм полага основите на институционалния анализ, дефинирайки образованието като механизъм за пренос на „колективното съзнание". В своя фундаментален труд той посочва: „Образованието е действие, упражнявано от поколенията на възрастните върху онези, които още не са зрели за социалния живот. Неговата цел е да събуди и развие у детето определен брой физически, интелектуални и морални състояния, които изискват от него както политическото общество като цяло, така и специфичната среда, за която то е предназначено" (Дюркем, 2002: 51).

В рамките на структурния функционализъм Талкот Парсънс разглежда училището като меритократичен филтър и подсистема, подготвяща индивида за неговата роля в професионалната структура. Той дефинира училищния клас едновременно като: „... агенция на социализация, чрез която индивидите се учат да изпълняват своите бъдещи роли, и едновременно с това – механизъм за разпределение на човешките ресурси в съответствие с принципа на постижението (*achievement*)" (Parsons, 1959:

297). Критическата социология предлага по-радикален прочит, разглеждайки училището като „идеологически апарат на държавата“ (Althusser, 1970). Пиер Бурдийо дефинира училищната институция като място, където се легитимират социалните неравенства чрез „културния капитал“. За него институцията е: „... производител на класификационни схеми (хабитус), които трансформират социалните класификации в академични класификации, придавайки им вид на естествени заложби или талант“ (Bourdieu, Passeron, 1970).

Анализът на училището като система неизбежно ни отвежда до механизмите на контрол. Мишел Фуко предлага дефиниция на училището като „дисциплинарен паноптикум“ – технология на властта, функционираща като затворен сектор на социалното пространство, където телата се подреждат и контролират: „Училищната сграда трябва да бъде механизъм за дресировка... тя е затворен сектор на социалното пространство, където телата се подреждат, за да бъдат наблюдавани и контролирани“ (Foucault, 1975: 176).

От гледна точка на неоинституционализма училищните организации са формални структури, които отразяват по-скоро митовете на своята институционална среда (легитимност), отколкото техническите изисквания на преките работни дейности: „... училищните организации отразяват митовете на своята институционална среда (легитимност), вместо техническите изисквания на работните дейности“ (Meyer, Rowan, 1977: 341). Изхождайки от тези разбирания за училищната институция социологът учител разпознава „скритата учебна програма“, която често учи на подчинение повече, отколкото на демократично участие.

В този теоретичен контекст позицията на учителя социолог представлява не отдалечаване от академичната дисциплина, а нейно практическо продължение. Докато университетът се фокусира върху производството и критическата рефлексия на знанието, училището се ангажира с неговото разпространение и институционално възпроизводство. Когато социологът избере учителската професия, той не просто преподава, но и активно интерпретира училището като социално поле. Тази двойна идентичност свързва академичната аналитичност с педагогическата чувствителност. Социологът учител се дефинира като агент на социалната промяна, който използва своята експертиза за вътрешноинституционална диагностика и иновация, превръщайки училището в „приложна лаборатория".

2. Културно възпроизводство и драматургия на ролите

Какво вижда учителят социолог, когато гледа училището? Той разполага с няколко теоретични „очила". Първо, класическите. Той вижда идеите на Дюркейм за училището като механизъм за морална интеграция. През теоретичните „очила" на Парсънс учителят социолог вижда училището като посредник между семейството (доминират партикуларистки норми) и трудовия пазар (изисква универсализъм), като именно в тази позиция то въвежда и поддържа принципа на меритокрацията – основен механизъм за социален подбор. Но учителят социолог веднага превключва на критическия поглед. През теоретичната рамка на Бурдийо той вижда как училището, ма-

кар и привидно неутрално, всъщност възпроизвежда неравенства чрез „културния капитал“ и „хабитуса“. А Базил Бърнстейн му дава инструментите да чуе тези неравенства в самия език на преподаване (Bernstein, 1971). В този смисъл училището функционира като специфично семиотично пространство, в което се осъществява „обучение по култура“ – процес на превод на езика на културата в езика на личността (Лотман, 1990: 275). Ролята на социологическата експертиза е да изследва доколко реалните механизми за мобилност в училище отговарят на идеала за „равни възможности“.

Но микропогледът отива още по-дълбоко, към драматургичния анализ на Ървинг Гофман. Тук учителят социолог вижда училището като театър със строга йерархия на ролите. Социалните взаимодействия са „изиграни“ роли, дефинирани от институционалната йерархия. Кои са тук „актьорите“ и техните сценарии? Директорът/Администрацията е режисьорът, който задава официалния сценарий (правила, политики и др.). Режисьорът управлява „представлението“ пред външната публика (МОН, РУО). Учителят е актьорът на „предната сцена“, който трябва да изиграе своя роля на „експерт“ и „авторитет“ пред учениците, като същевременно е в подчинена позиция пред директора. Учениците от своя страна избират своите роли (от „добър ученик“, до „бунтар“ и др.) според очакванията и в отговор на тази власт (Goffman, 1959). А родителите са публиката, критиците и понякога гост-актьор, които периодично се качват на сцената и се намесват в пиесата със свои собствени очаквания (родителски срещи, обществен съвет и др.). Учителят социолог е в уникалната позиция да бъде едновременно актьор в тази пиеса и неин критик, който анализира йерархичните драми и разбира

скритите сценарии на властта. Този микропоглед е допълнен от концепцията за „етикетиране“ (*labeling*), при която несъзнателните очаквания на учителите се превръщат в самоизпълняващи се пророчества. Бейзил Бърнстийн допълва това с анализ на „педагогическите кодове“, демонстрирайки как езиковите структури в училище възпроизвеждат неравенствата (Bernstein, 1971).

И така, въоръжен с всички тези теоретични „очила“, учителят социолог започва своя изследователски прочит. За него училището не е само институция. То е, както казва Дюркейм, „умален модел на обществото“ – един микрокосмос, където се разиграват процесите на „голямото“ общество (Дюркейм, 2002: 51). Той наблюдава не само формалните процеси – учебен план, правила, йерархия (директор, учител, ученик). Учителят социолог наблюдава и неформалните – динамиката на връстническите групи, субкултурите, скрития учебен план. Пред неговия изследователски поглед оживяват картини на ритуали и конфликти – контролни работи, състезания, дискусии и спорове в междучасието и в двора на училището. Един „проблем“ (например тормоз) се вижда през социологическите очила не като инцидент, а като социален феномен (борба за статус, изключване или ефект от „скрития учебен план“). Едно „представление“ (например изпит) се разбира като ритуал на власт (Foucault, 1975: 176; Goffman, 1959: 22).

Аналитичният фокус на учителя социолог се пренася и върху микронивото на училищното ежедневие, изследвайки процесите „на терен“. През призмата на символния интеракционизъм социалните идентичности се дефинират не като статична даденост, а като динамичен конструкт. В този контекст се проявява механизмът на

„етикетиране“ (*labeling theory*), при който несъзнателните очаквания на преподавателите се трансформират в самоизпълняващи се пророчества. Ученикът, етикетиран като „слаб“ или „проблемен“, интернализира тази външна дефиниция, което води до устойчиви неравенства в образователните постижения. Отвъд интеракциите, социологическият поглед разпознава и структурите на властта. Чрез концепцията на Мишел Фуко училището се анализира като дисциплинарно пространство, чиито властови технологии се проявяват чрез постоянно наблюдение, нормализация и изпита като централен социален ритуал (Foucault, 1975: 184). Същевременно неоинституционалистите разкриват защо институцията често следва ирационални модели: училищните практики невинаги целят оперативна ефективност, а по-скоро търсят „социална легитимност“ (Meyer, Rowan, 1977: 341). Училището възпроизвежда установените „институционални митове“ – общоприетите обществени представи за това как трябва да изглежда легитимното образование, за да запази своя статус и подкрепа.

3. Дигиталният паноптикум: предизвикателствата на AI

Разбира се, училищното поле не е статично. То се трансформира под натиска на глобални технологични шокове и под въздействието на политиките. Тези промени могат да бъдат еволюционни – бюрократични реформи (бавно обновяване на учебните планове), които се случват с години. Но процеси на форсирана промяна понякога идват с революционни външни шокове. Пандемията от Covid-19

беше точно такъв шок – най-големият „революционен“ шок за съвременното образование. Тя форсира дигитализацията по принудителен, хаотичен начин и разкри брутално съществуващите неравенства (дигитално разделение и културен капитал на родителите), за които Бурдийо говореше – изведнъж „културният капитал“ на родителите и достъпът до интернет се оказаха по-важни от всичко. Това трансформира цялата „сцена“ на образованието и постави под въпрос самата институционална устойчивост на училището, което днес се опитва да настигне заложените в Националната програма за развитие на България 2030 (2020) стратегически цели за ускорена модернизация и дигитална трансформация.

И тъкмо когато си мислехме, че дигитализацията е предизвикателство, на сцената излезе нов актьор в образователната драма – изкуственият интелект (AI). Социологическият прочит тук е критично важен. AI създава нови неравенства. Вече не е дигитално разделение (достъп до компютър), а „AI разделение“ – достъп до платени, качествени модели и умение за работа с тях. Изкуственият интелект дава нови интрументи на властта – идеите на Фуко за паноптикума оживяват в алгоритмите, които следят всяка стъпка на ученика – безпрецедентно наблюдение и събиране на данни за учениците. И най-важното – той поставя под въпрос самите роли в пиесата. Каква е ролята на учителя, когато AI може да обяснява по-добре? Каква е ролята на ученика, когато AI може да върши работата му? Това е фундаментално предизвикателство към цялата институция.[2] Тук се проявява ключовата роля на социологическата експертиза – тя позволява на учителя социолог

[2] OECD, 2023, *OECD Digital Education Outlook 2023: AI in Education*, OECD Publishing: <https://doi.org/10.1787/c74f0339-en >, 15.01.2024.

да извърши дълбока диагностика на това ново разделение. Вместо да приема дигитализацията като чисто технически процес, експертният поглед разпознава как „културният капитал“ (Bourdieu, Passeron, 2006) се трансформира в „дигитален капитал“. Без тази социологическа рефлексия училището рискува да задълбочи неравенствата, вместо да ги преодолее, превръщайки технологиите в нов инструмент за социално изключване. Докато класическото дигитално разделение според Ян ван Дайк (Dijk, 2005) се фокусира върху достъпа до информация, новото „AI разделение“ засяга разрива между тези, които владеят алгоритмичния език и разполагат с необходимия капитал да управляват изкуствения интелект, и тези, които остават негови пасивни обекти. Така училището се превръща в поле на борба, в което социологът учител трябва да дешифрира новите механизми на социално стратифициране.

4. Към една приложна социологическа педагогика

И тук стигаме до същината. Този изследователски прочит не е просто академично упражнение. За учителя социолог училището се превръща в приложна лаборатория. Той не просто теоретизира, той действа. Въз основа на своите наблюдения той може да използва пълния арсенал от емпирични методи – да проведе анкета за училищния климат, да направи интервюта с рискови групи, да анализира документи. Например чрез фокус групи той може да идентифицира разминаването между официалния учебен план (това на „предната сцена“) и реалните субкултурни интереси на учениците (това от „задната сцена“). А това знание се използва за формулиране на по-адекватни пе-

дагогически стратегии. Социологическата експертиза превръща училището в поле на вътрешноинституционално действие.

Пред лицето на всички тези предизвикателства – от неравенствата до AI – отговорът не е технологичен, а педагогически. Тук се обръщаме към Пауло Фрейре и неговата критическа, освобождаваща педагогика (Freire, 2006). В тази връзка възниква необходимостта от задълбочено осмисляне на ролята на специалиста, който обединява педагогическа практика и социологическа експертиза – фигура, проявяваща се едновременно като социолога учител и учителя социолог. И тук ролята на учителя социолог придобива своето ключово институционално значение. Неговата цел вече не е просто да използва социологическите си очила, за да анализира учениците. Неговата цел е да въоръжи самите ученици с тези очила, които да им позволят да видят и осмислят собствената си социална реалност като изследователи. Учениците се превръщат от пасивни обекти, които „консумират" знания, в активни субекти – сами да дешифрират властовите динамики, да анализират медийните съобщения и да разбират драматургията на социалния живот. Това е истинският отговор на AI. Защото AI може да даде милиони отговори, но само така подготвеният, критично мислещ ученик изследовател може да зададе правилните въпроси – въпроси за властта, за неравенствата и за собствения си свят, превръщайки го в рефлексивен изследовател, способен да участва активно в демократичния живот на обществото (RFCDC, 2016). Социологическият анализ не е самоцелно академично упражнение. Социологическата експертиза, въоръжена с тези теоретични рамки и методология, може и трябва да се превърне в практически инструмент за социално

въздействие – да подпомага изграждането на по-адекватни и справедливи образователни политики. Учителят социолог съчетава множество роли – той е практик, изследовател, актьор, навигатор в дигиталната ера, но най-вече – ментор. Неговата работа показва, че социологията след университета не е отдалечаване от дисциплината, а нейното най-съществено продължение и умножаване в реалната практика. Чрез тази експертиза училището може да се трансформира в пространство за социално разбиране – място, където социологическото въображение придобива своята критична функция: първо за самия учител, а след това, чрез него, и за неговите ученици.

Литература

Бурдийо, П., Ж.-К. Пасерон (2006), *Възпроизводството: Елементи на една теория на образователната система*, С., Изток-Запад.

Дюркем, Е. (2002), *Образование и социология*, С., Сонита.

Лотман, Ю. (1990), „Проблемът „обучение по култура“ като нейна типологична характеристика“, в: *Поетика. Типология на културата*, С., Народна култура, 273–284.

Национална програма за развитие на България – 2030 (2020), С.

Референтна рамка за компетентностите за демократична култура (RFCDC) (2016).

Фрейре, П. (1970), *Педагогика на угнетените*.

Althusser, L. (1970), *Idéologie et appareils idéologiques d'État*, Paris, Maspero.

Bernstein, B. (1971), *Class, Codes and Control, London*, Routledge.

Bourdieu, P., J.-C. Passeron (1970), *La Reproduction*, Paris, Minuit.

Bowles, S., H. Gintis (1976), *Schooling in Capitalist America*, New York, Basic Books.

Dijk, J. van (2005), *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*, Thousand Oaks, CA, Sage Publications.

Dijk, J. van (2020), *The Digital Divide*, Cambridge, Polity Press.

Durkheim, É. (1922), *Éducation et sociologie*, Paris, PUF.

Foucault, M. (1975), *Surveiller et punir*, Paris, Gallimard.

Freire, Paulo (2006), *Pedagogy of the Oppressed*, 30th Anniversary ed., New York, Continuum.

Goffman, E. (1959), *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York, Doubleday.

Meyer, J. W., B. Rowan (1977), „Institutionalized organizations: Formal structure as myth and ceremony", в: *American Journal of Sociology*, 83 (2), 340–363.

Parsons, T. (1959), „The school class as a social system", в: *Harvard Educational Review*, 29 (4), 297–318.

Passig, K., A. Scholz (2015), „Schlamm und Brei und Bits: Warum es die Digitalisierung nicht gibt", в: *Merkur*, 69 (798), 75–81.

Списък на съкращенията

Съкращение	Пълно наименование (Български)	Пълно наименование (Английски)
МОН	Министерство на образованието и науката	Ministry of Education and Science
РУО	Регионално управление на образованието	Regional Management of Education
ИИ (AI)	Изкуствен интелект	Artificial Intelligence
РРКДК	Референтна рамка за компетентностите за демократична култура	RFCDC
НПРБ 2030	Национална програма за развитие на България 2030	NPDB 2030

Ася Захариева, Паула Ангелова

„Хуманитарното и социалното познание – разкази и хоризонти“:

юбилейна конференция по случай 20-ата годишнина от основаването на Философско-историческия факултет в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“[1]

В периода 15-17 май 2024 г. се проведе юбилейна научна конференция с международно участие по случай 20-ата годишнина от основаването на Философско-историческия факултет (ФИФ) на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ). Конференцията беше озаглавена „Хуманитарното и социалното познание – разкази и хоризонти“.

Началото на събитията бе поставено със слово на декана на факултета доц. д-р Стойка Пенкова и ректора на университета проф. д-р Румен Младенов. Поздравителни думи отправиха декани на други факултети от университета, бивши декани на ФИФ, официални лица. В деня на откриването се състоя и церемония по удостояване със званието *Doctor honoris causa* на професор Кольо Коев, дългогодишен преподавател по социология и един

[1] Версия на текста е публикувана в брой 2, 2024 г. на списание *Социологически проблеми*; бел. съст.

от основателите на катедра „Социология и науки за човека“ (СНЧ).[2]

Участие в конференцията взеха представители на Пловдивския университет, но и на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Нов български университет, Великотърновския университет, БАН, Института по фолклор, Държавните архиви, различни музеи, както и учени от университети в Германия, Франция, Полша, Испания, Гърция, Сърбия. Тридневната програма на събитието включваше над 80 доклада, дискусии и кръгли маси, организирани в няколко панела и тематични сесии.

Програмата на втория ден от събитията, 16 май, обхвана многобройни доклади и дискусии, поделени в тематични сесии и панели, както следва: „Философия, социология и науки за човека“, „Културно наследство и антропология“, „История и археология“, „Приложна и институционална социология“, „Теология“. Тук ще се съсредоточим върху събитията, свързани с презентациите на социалните и хуманитарни учени от катедра „Социология и науки за човека“ и техните колеги от катедра „Философия“.

Панелът „Философия, социология и науки за човека“ бе открит с думи на доц. д-р Нина Николова и доц. д-р Валентин Аспарухов и започна със сесията „Феноменологична антропология“, чийто модератор бе доц. д-р Дарин Тенев. Сесията включваше доклади на участници от чужбина в лицето на проф. д-р Александър Шнел от Вупертalския университет (Германия) и проф. д-р Орели Нево от Университета на Страсбург (Франция). Докладът на А. Шнел, озаглавен *„Homo Imaginans“* представи

[2] Академичното слово, произнесено от проф. Кольо Коев при удостояването му с титлата *Doctor honoris causa*, е публикувано в настоящия сборник.

като изходен пункт на феноменологичната антропология въпроса за *homo imaginans* и първичната конститутивна роля на въображението/фантазията за човешката реалност. В своя доклад „Феноменолози и антрополози: диалози за глухи?“ Орели Нево разгледа връзката между феноменология и антропология, поставяйки въпроса за феноменологичния принос в етнологията и антропологията. В рамките на кръгла маса, с която завърши тематичната сесия: „Съвременните залози на феноменологичната антропология“, участие взеха Борис Пантев, Паула Ангелова и Дарин Тенев. Д-р Борис Пантев засегна антропологичната проблематика в късните ръкописи на Хусерл, д-р Паула Ангелова продължи тази тема, извеждайки на преден план значението на „инстинктивността“, а доц. Дарин Тенев разгърна антропологичната проблематика в контекста на работата на Марк Ришир.

Втората сесия за този ден от конференцията, озаглавена „Социология и философия: сближавания, присвоявания, антагонизми“, бе модерирана от гл. ас. д-р Тодор Петков. Тук бе мястото на доклада на проф. Растко Мочник (*Doctor honoris causa* на ПУ, онлайн участие), посветен на въпроса „Може ли социалната теория да бъде преведена в социална практика?“, но неговото представяне по технически причини се осъществи на следващия ден. Проф. Мочник говори за предизвикателството да се направи този превод в практика, като се изследва как идеологията функционира като връзка между теорията и социалната ангажираност, анализирайки фройдистки и марксистки гледни точки върху идеологията.

Тематичната сесия продължи с кръглата маса „Огледало, спектакъл: метафора или метод?“, която бе по съществото си разговор за книгата *Време и нищо* на

Андрей Райчев и Кънчо Стойчев. Негов водещ бе проф. Миглена Николчина.

Следващото събитие бе т.нар. публична професорска лекция на най-скоро получилия професорска титла във ФИФ, дфн Стоян Ставру, на тема „Притежанието като работа върху себе си“. Лекцията привлече вниманието със своята интересна логика и много ясни асоциации с актуални социални феномени. Авторът разгледа екологичния подход към регулациите на собствеността (фокусирайки се върху отпадъците) чрез прилагане на понятието „наративна собственост“.

Този блок от сесии приключи с разговор по темата „Фуко и настоящето“, който бе посветен на навършващите се 40 години от смъртта на големия мислител, който е важен ориентир в преподаването в катедра СНЧ през годините. В разговора се включиха проф. Стоян Ставру, проф. Лиляна Деянова, Антоанета Колева, преводач и изследовател на Фуко, директор на Издателска къща КХ – Критика и Хуманизъм, която е дългогодишен партньор на катедрата, както и д-р Валентин Калинов от катедра „Философия“.

Финалната за деня сесия за панел „Философия, социология и науки за човека“ бе ориентирана към големия изследователски проект на учените и преподавателите от катедра СНЧ и носеше неговото название: „Социология и науки за човека: едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век“. Тя бе посветена на юбилея на ръководителя на катедрата и проекта доц. д-р Нина Николова. Доц. д-р Елица Димитрова представи междинни резултати от изследването си по този проект, озаглавено „Социалнодемографски и професионален профил на възпитаниците на специалност

„Социология и науки за човека“ в ПУ „Паисий Хилендарски“, които се реализират като социолози. Имат ли значение „меките умения“?“. Сесията приключи с алумни среща на преподавателите от катедра СНЧ и изследователи по проекта със завършили специалността студенти: колективен разговор, който бе видеорегистриран. Основни участници в дискусията от страна на катедрата бяха доц. Нина Николова и докторант Радослав Даярски, но участваха също проф. Светлана Събева, доц. Дарин Тенев и др.

Програмата на панел „Философия, социология и науки за човека“ през третия ден от конференцията (17 май) бе открита със сесия, озаглавена „Философските залози на трансценденталната критическа традиция“ с модератор доц. Дарин Тенев. Представен беше пленарен доклад от проф. Райчо Пожарлиев на тема „Кант и храненето“ и доклад на проф. Христо Тодоров на тема „Ернст Тугендхат: самосъзнание и самоопределение“.

Кръгла маса, посветена на 300 години от рождението на Имануел Кант и озаглавена „Класически и некласически трансцендентализъм“, продължи програмата. В нея се включиха доц. Дарин Тенев, доц. Валентин Аспарухов, гл. ас. Мартина Минева и д-р Тодор Петков (последните трима – от катедра „Философия“), както и д-р Деян Деянов, един от основателите и дългогодишен преподавател в Катедра СНЧ, и доц. Искра Цонева (СУ).

Още една кръгла маса, този път посветена на идеите на легендарния професор по логика и учител на поколения български логици Добрин Спасов (СУ), завърши сесията – „Отношения и релационни свойства“. По време на кръглата маса говориха доц. Димитър Цацов, доц. Валентин Аспарухов, д-р Тодор Петков и д-р Деян Деянов.

Програмата на последния ден продължи със сесия на тема, която до голяма степен сочи спецификата на т.нар. „Пловдивска школа“ в българската социология през последните години – разработването на социоанализата като гранична дисциплина между социологията и науките за страдащия субект: „Соционализата след Бурдийо: Междинна равносметка“. Сесията завърши с кръгла маса по темата „Социоанализа и психоанализа: сближавания, присвоявания и антагонизми“, водена от проф. Светлана Събева (директор на Института по социоанализа), като целта бе да се продължи дългогодишният диалог на бурдийовистката и следбурдийовистката социоанализа (т.нар. социоанализа на самонаследяването) с психоанализата и феноменологията. В кръглата маса взеха участие проф. Миглена Николчина (СУ), д-р Албена Стамболова (НБУ), доц. Нина Николова, доц. Дарин Тенев, д-р Милена Ташева, както и възпитаниците на катедра СНЧ д-р Деница Ненчева и д-р Десислав Георгиев. Темите бяха разнообразни и интригуващи: за майцеубийството (проф. М. Николчина), за предизвикателствата на супервизията (д-р А. Стамболова), за ретроактивността във феноменологични приближения (проф. С. Събева), за биографичното интервю (д-р М. Ташева), за ретроактивността в Хайдегеровата книга *Битие и време* (доц. Д. Тенев), за меланхолията (д-р Д. Георгиев), за старостта (д-р Д. Ненчева), за тактилните биографии (доц. Н. Николова).

Конференцията беше излъчвана и онлайн в социалните мрежи (Фейсбук), на страницата на Философско-историческия факултет, където могат да бъдат намерени видеозаписи от различните събития.

Четвърта част

Финални очертания

Елица Димитрова

Мнения и нагласи относно професионалната реализация и изграждането на алумни мрежа
на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ „Паисий Хилендарски“ (Резултати от емпирично изследване)

I. Увод

Обучението в областта на висшето образование е свързано както с усвояването на специфични знания и професионални умения, така и с развитието на гражданска култура и самосъзнание, които се проявяват в различни сфери на публичната ангажираност и личния живот на човека. Проследяването на житейските траектории на възпитаниците на определена университетска специалност е част от начините, по които се измерва ефективността и приложимостта на полученото знание в системата на висшето образование, възможностите за успешна професионална реализация и приносът на обучавалите се по дадена специалност в сферата на обществения живот, както и личностното им развитие (Семова, 2013: 9-27;

2016). Изграждането на механизъм за проследяване и поддържане на контакти сред възпитаниците на дадена специалност (т.нар. алумни мрежа) е начин за утвърждаване на чувството за принадлежност към образователната институция, транслираща тези знания (Khanfar, 2009: 15–22; Chase, 2021). Изграждането на алумни мрежа включва още провеждането на регулярни срещи и организирането на съвместни събития с бивши и настоящи студенти и преподаватели (McDearmon, 2013: 283–302; Weerts & Cabrera, 2018: 33–60). В ерата на дигиталните технологии социалните мрежи и други интернет-базирани средства за комуникация „скъсяват" разстоянията и значително улесняват осъществяването и поддържането на контакти между бивши и настоящи студенти и преподаватели, въпреки пространствената дистанция (Newman & Petrosko, 2011: 738–759). Социалните науки изграждат особен тип взаимоотношения между възпитаниците на тези специалности, тъй като тези науки имат формиращ характер както в професионален план, така и по отношение на личностните и гражданските умения на обучаващите се (Митев, 2012: 7–40; Кинева, 2018: 140–151). Целта на настоящата статия е да очертае мненията и нагласите на завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека" в ПУ „Паисий Хилендарски" относно обучението по специалността, последващата им професионална реализация и възможностите за „работа като социолог", усвоените граждански умения и личностния растеж, използването на социологическа информация, поддържането на контакти с бивши колеги и преподаватели, вкл. чрез участие в т.нар. алумни мрежа.

Специалност „Социология" е създадена в ПУ „Паисий Хилендарски" през 1995 г. В първоначалния си вариант

учебната програма има обща социологическа насоченост и цели да генерира фундаментални познания сред обучаващите се относно социологическите теории и методология. От 2012 г. специалността е трансформирана и е учредена бакалавърска програма „Социология и науки за човека“[1]. Целта на новата програма е да изгради уникална за националния контекст профилирана специалност, в която се залага на интердисциплинарния характер на обучението и съчетаването на определени теоретични направления, през призмата на които може да се прилага социологическото познание. Преподаватели социолози, както и лектори от различни дисциплини са включени в преподавателския състав и изграждат профила на новата специалност. Понастоящем „Социология и науки за човека“ включва също така и обучение в магистърска и докторска степен, които надграждат придобитите знания и умения в посока на специфични направления на работата като социолог.

2. Данни и описание на извадката

Проучването на бившите възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ „Паисий Хилендарски“ е проведено през 2023 г. в рамките на проект „Социология и науки за човека – едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“[2]. Методиката на регистрацията е онлайн анкета, подготвена в *Google forms*

1 Повече за специалност „Социология и науки за човека“ може да бъде намерено на следния адрес: https://uni-plovdiv.bg/pages/index/501/.

2 Договор № КП-06-Н55/4 от 15.11.2021 г

и разпространена сред бивши студенти от специалността. За рекрутирането на участниците в изследването са използвани налични контакти с бивши студенти и покани, публикувани в социалните мрежи. Окончателната извадка включва 50 бивши студенти и докторанти. Преобладаваща част от участниците са жени – 74%. Средната възраст на респондентите е 38.4 години. От всички лица, участвали в проучването 38% живеят в голям град; 52% – в малък град; 10% живеят в друг тип населено място (вкл. в чужбина).

Таблица 1

Разпределение според завършената образователна степен на участниците в проучването на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ

	Брой	Процент
Бакалавър	33	66.0
Все още не съм приключил/а следването/докторантурата си	5	10.0
Доктор	2	4.0
Магистър	10	20.0
Общо	50	100

От всички респонденти 66% са завършили бакалавърска степен по Социология в ПУ, а 20% са се обучавали в магистърска степен (Таблица 1). Завършилите и обучаващите се доктори са 14%. Двама респонденти са прекъснали поради майчинство или невзети изпити.

Таблица 2

Разпределение по година на завършване на участниците в проучването на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ

	Брой	Процент
2000	5	10.6
2001	3	6.4
2002	12	25.5
2004	1	2.1
2006	1	2.1
2009	3	6.4
2010	1	2.1
2011	7	14.9
2012	5	10.6
2017	4	8.5
2018	3	6.4
2020	1	2.1
2022	1	2.1
Общо	47	100

Най-голям е делът на завършилите през 2002 г. – 25.5% (Таблица 2). Според брачния им статус 50% от респондентите са женени, а 30% живеят с партньор. По-настоящем 48% от анкетираните лица са с добър материален статус, а с много добър статус са 18%.

3. Резултати

3.1. Придобити граждански и професионални умения и нагласи на завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ „Паисий Хилендарски“

Един от ключовите аспекти на проучването засяга придобитите граждански и професионални умения на завършващите студенти. Резултатите показват, че обучаващите се по специалността биват социализирани в специфична образователна среда, която развива не само техните професионални знания и умения, но и създава специфичен светоглед, граждански позиции и отношение към другите.

Фигура 1

Придобити граждански и професионални умения на завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ

Според мненията на участниците в проучването, представени на Фигура 1, обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ в най-голяма степен е помогнало за развитието на гражданските и социалните им умения (69.4%); уменията за създаване на социални контакти (47.9%); възпитанието на децата (40.8%) и поддържането на удовлетворителни партньорски/приятелски отношения (37.5%). Уменията, свързани с професионалната дейност са посочени от 26.7% от респондентите. Обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ е спомогнало за започването на работа на 18.0% от обучавалите се по специалността; 13.3% посочват, че то е допринесло за професионалното им развитие и кариера, както и за развитието на предприемаческите им способности – 13.0%. Малко по-ниското ниво на професионална реализация вероятно се дължи на това, че 76% от респондентите са придобили само бакалавърска степен на образование или все още се обучават.

Фигура 2

Усвоени нагласи от завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ „Паисий Хилендарски“

На Фигура 2 е представено ранжирането на отговорите на респондентите относно това какви нагласи са усвоили по време на обучението си по „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ. Толерантността към различието и неоднозначността е най-често споменаваният отговор (73.5%), следван от критичната нагласа към социални митове и конспиративни нагласи (69.4%), рефлексивната нагласа към междучовешките отношения и към себе си

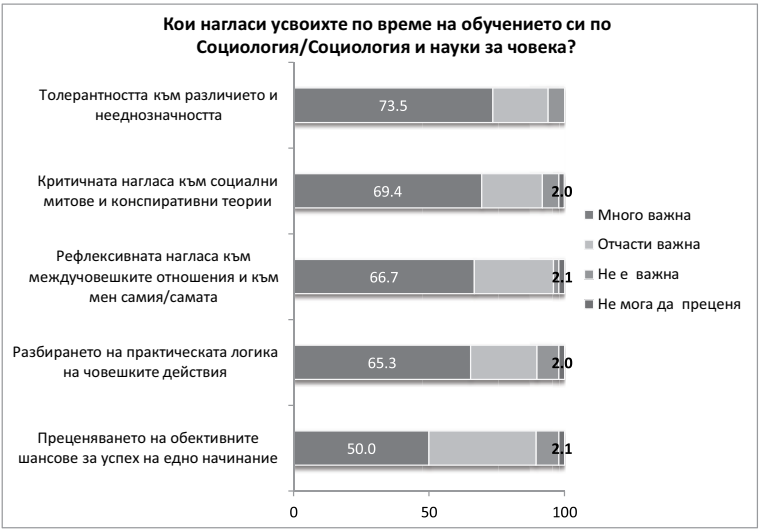

(66.7%), разбирането на практическата логика на човешките действия (65.3%) и преценяването на обективните шансове за успех на едно начинание (50%). Тези резултати показват, че в хода на обучението си бившите студенти и докторанти развиват чувствителност към многообразието от гледни точки и критична нагласа към различни мнения и позиции, присъщи на един рефлексивен поглед към света и междучовешките отношения.

Фигура 3

„По Ваше мнение, доколко образованието Ви по „Социология/Социология и науки за човека“ Ви помогна да се изградите като професионалист/ гражданин?“ (%)

За развитието на рефлексивен светоглед говорят и отговорите на въпроса доколко обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ е помогнало на възпитаниците по специалността да се изградят като профе-

сионалисти и като граждани (Фигура 3). Респондентите в еднаква степен утвърждават и двете съждения (88%), което говори за тъждествено влияние на обучението по социология върху професионалната дейност и гражданския светоглед на завършилите специалността.

3.2. Продължаващо обучение след завършване на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ „Паисий Хилендарски“

На въпроса „В каква степен обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ Ви помогна да се реализирате професионално и да направите кариера?“ делът на положително отговорилите е 100% сред защитилите успешно докторантура по социология (непоказано). По-колебливи позиции заемат магистрите и обучаващите се докторанти – 60.0% от тях са на мнение, че обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ им е помогнало в голяма степен да се реализират професионално и да изградят кариера.

На въпроса „В каква степен обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ Ви помогна да развиете управленски и лидерски умения?“ 50% от завършилите докторантура по социология най-често заявяват, че обучението по специалността им е помогнало да развият управленските и лидерските си умения. Сходно е мнението и на 40% от докторантите и магистрите. Сред бакалаврите посочилите същия отговор е по-нисък – 31%. По-високата образователна степен задава по-големи шансове за реализация в различни сфери и е предпоставка за заемането на по-добри професионални позиции, което обяснява превеса на положителните мнения сред завършилите докторантура и магистратура по социология.

На въпроса „След приключване/прекъсване на образованието си в ПУ продължихте ли обучението си в друга специалност или в друго учебно заведение?“ 50% от изследваните лица заявяват, че са продължили обучението си. Най-често записваните специалности в следващ етап на обучение са различни от социологията. Обучаващите се записват магистратури в областта на психологията, икономически специалности като финанси, търговия, стопанско управление, мениджмънт, управление на човешките ресурси, маркетинг и др. Продължаването на обучението в различно направление сред завършилите студенти може да се дължи и на очаквания за по-добра професионална реализация при наличието на знания и компетенции и в други професионални области, освен социологията, за практикуването на които обикновено се смята, че има повече налични работни места. Продължаващото обучение по социология в по-високите образователни степени (магистратура и докторантура) е свързано най-вече с желание за академична кариера.

3.3. Трудов статус и практикуване на социологическата професия („работа като социолог“) сред завършилите специалността в ПУ „Паисий Хилендарски“

Резултатите от проучването показват, че според настоящия им трудов статус 66% от завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ работят, 12% са домакини/в родителски отпуск, 19% са самонаети. Сред лицата, участвали в проучването няма безработни. Респондентите работят най-често в сферата на образованието, туризма, производството и търговията, както и в сферата на социалните дейности. Професиите, които най-често упражняват са експерт човешки ресурси, експерт анализи и методология, експерт по европейски програми, социален работник, преподавател по социология [в университет/колеж], учител по философия и гражданско образование, експерт в сферата на гражданската администрация и др. В контекста на разнообразието от професии и работни позиции сред завършилите специалността преобладават тези, за които са необходими солидни социологически знания и умения.

Фигура 4

„Някога работили ли сте по специалността си (социолог)?“ (%)

На въпроса „Някога работили ли сте по специалността си (социолог)?“ 36.7% от респонднетите са заявили, че професионалната им дейност е/е била свързана с работа в сфери, изискващи социологически компетенции като например работа като анкетьор, учител по философия, социален работник и пр. (Фигура 4).

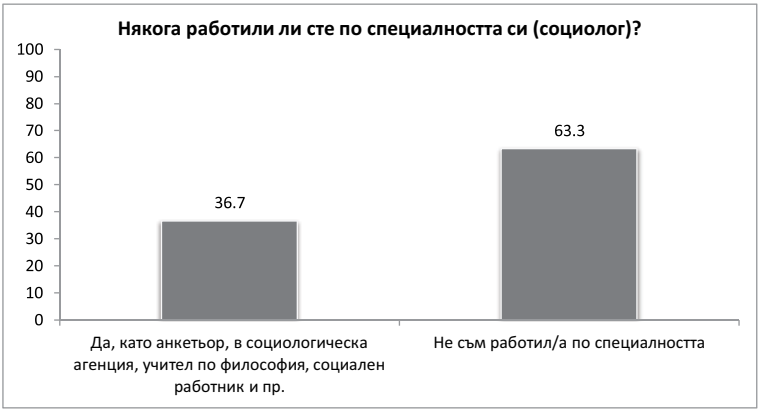

63.3% от изследваните лица заявяват, че изобщо не са работили по специалността. Високият дял на непрактикували дипломирани социолози е сигнал за трудностите, свързани с намирането на работа, изискваща директно прилагане на социологически знания и умения, както и (вероятно) с предпочитания за практикуването на професии, които са по-високоплатени, макар и несвързани със социологията. Непрактикуването на специалността не се оценява непременно негативно от респондентите, като 90% от участниците в проучването заявяват, че са удовлетворени от настоящата си работа (непоказано). Тези резултати показват, че професионалната реализация по специалността нерядко се случва чрез започване на работа в близки професионални сфери, които изискват обаче социологически компетенции.

Фигура 5

„Ако трябва да посочите професионалната си идентичност, независимо от това, с което се занимавате в момента, бихте ли се определили като социолог?“ (%)

Резултатите от проучването показват високата степен на професионална идентификация със социологическата професия сред обучаваните се по специалността в ПУ (Фигура 5). На въпроса „Ако трябва да посочите професионалната си идентичност, независимо от това, с което се занимавате в момента, бихте ли се определили като социолог?“ почти половината от анкетираните лица (47%) са отговорили положително. 17% се идентифицират като социолози, но имат и друга професионална идентичност. Същият е делът на лицата, чиято професионална идентичност е свързана с друга професия, но не и със социологията. За 20% от изследваните лица професията няма значение. Наличието на относително висок дял на завършили специалността, които не се идентифицират професионално с нея, би могло да се дължи на продължаване на обучението в друга специалност, която натежава като професионална идентификация, както и с по-ограничените възможности за практикуването на специалността.

3.4. Удовлетвореност от обучението по „Социология/ Социология и науки за човека“ в ПУ

Фигура 6

„От сегашна гледна точка до каква степен сте удовлетворен/а от това, че сте изучавали „Социология/ Социология и науки за човека“ (най-висока завършена образователна степен) в ПУ?“ (%)

По отношение на удовлетвореността от обучението по „Социология/Социология и науки“ за човека преобладават положителните отговори – 74.0% от респондентите са удовлетворени от това, че са изучавали тази специалност като най-висока завършена образователна степен в ПУ (отговори от 6 до 10) (Фигура 6). Също така 54% от изследваните лица са на мнение, че биха препоръчали на свои познати и приятели да запишат специалността в ПУ. Не липсват обаче и критични мнения – 40% от участниците в проучването заявяват, че не биха направили такава препоръка.

Високата удовлетвореност от обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ от една страна, и относително ниската степен на професионална реализация и работа по специалността говорят за наличието на значителни трудности в практикуването на социологическата професия, което е налице не само сред завършващите социолози в ПУ, но и сред обучаваните се в други университети. Ограниченият пазар на „социологически труд“ и малкото работни позиции, свързани с работа като социолог, които са концентрирани най-вече в университетите, училищата (например работа като учител по философия и гражданско образование), социологическите агенции и в НПО сектора, имат силно отражение върху записваемостта в специалността, продължаващото обучение в магистърска и докторска степен по социология, акумулирането на професионален опит и успешната реализация на пазара на труда.

Фигура 7

„Ако се обърнете назад към времето, когато бяхте приет/а да учите Социология (най-висока образователна

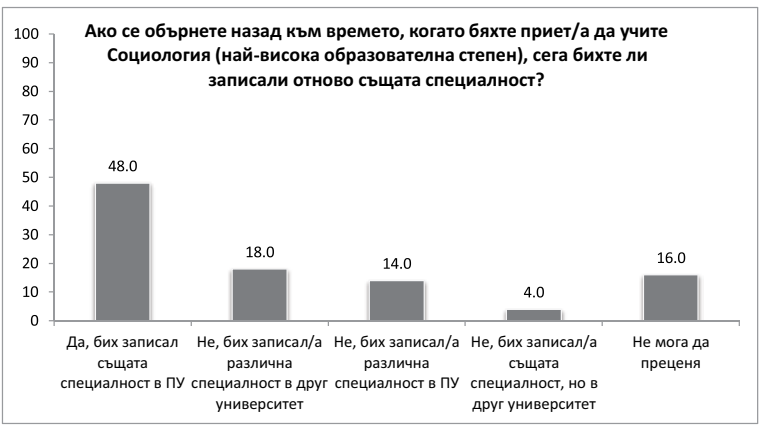

степен), сега бихте ли записали отново същата специалност?“ (%)

Въпреки трудностите, свързани с практикуването на специалността, резултатите от анкетата показват, че почти половината от възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ отново биха я записали в същия университет, а 4% биха учили социология в друг университет; 18% от анкетираните биха сменили университета и специалността, а 14% биха се насочили към друга специалност в ПУ, различна от социологията (Фигура 7). Преобладаващото позитивно отношение към университета и специалността показва, че оценката на професионалната реализация на завършващите студенти и докторанти трябва да се мисли не само през образователната среда и акумулираните знания и умения, но и в контекста на условията и спецификите на регионалния и националния пазар на труда, в който търсенето на професионалисти в областта на социологията е по-ограничено.

Фигура 8

„Бихте ли препоръчали на свои познати и приятели да запишат специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ?“ (%)

Преобладаващата положителна оценка на специалността проличава и в разпределението на отговорите на респондентите относно това дали биха препоръчали на свои познати и приятели да запишат специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ (Фигура 9). Както стана дума по-горе, 54% (убедено или по-скоро) от тях биха окуражили свои познати и приятели да се обучават по социология в ПУ. Тези, които са на противоположна

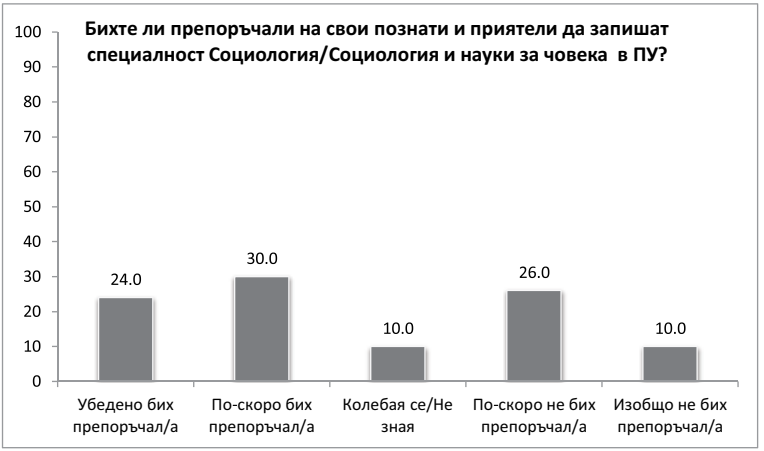

позиция, са 36%, а колебаещите се са 10%. Изразените критични мнения вероятно са свързани с проблемите, отнасящи се до трудности в намирането на работа и практикуването на специалността („работа като социолог“).

Фигура 9

„Ползвате ли източници на социологическо знание, за да бъдете добре информирани за процесите в България и света?“ (%)

На въпроса „Ползвате ли източници на социологическо знание, за да бъдете добре информирани за процесите в България и света?“ 30% от анкетираните лица се интересуват най-вече от специализирана социологическа литература, а 44% – от социологически данни, публикувани в медиите. Прави впечатление, че 26% от респондентите не ползват източници на социологическо знание и не се интересуват от такива. Това може да се дължи на откъсване от специалността и практикуването на друга професия, както и на едно по-тясно разбиране за социологията, свързано с работа със специализирани данни и източници на информация, вкл. от академичен тип.

Фигура 10

„Ползвате ли източници на социологическо знание, за да бъдете добре информирани за процесите в България и света?“ според образователната степен на респондентите (%)

Уменията за работа с данни и ползването на специализирана литература е част от образованието и професионалната подготовка по специалността – 70% от бакалаврите и 80% от магистрите ползват данни и източници на социологическа информация (Фигура 10). Това включва

също и потребяването на социологическа информация чрез масмедиите и социланите мрежи, както и ползването на социологически източници на информация за специфични образователни и работни цели.

3.5. Контакти между възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ. Алумни мрежа

На въпроса „Към настоящия момент поддържате ли връзки с колеги и/или преподаватели от специалност „Социология/Социология и науки за човека“ от ПУ?“ 91.8% от участниците в проучването са заявили, че поддържат такива контакти. Тези контакти се реализират най-често чрез социалните мрежи (*Facebook, LinkedIn, Twitter* и др.) – 95.6%; чрез срещи с колеги и преподаватели – 62.5% и значително по-рядко чрез събития и празници, организирани от университета – 3.4%. Институционализираните събития значително по-рядко са повод за срещи и поддържане на лични контакти между обучавалите се по специалността, което от своя страна, подчертава необходимостта от изграждането и поддържането на алумни мрежа, чрез която да се разпространява информация и да се осъществяват контакти със завършилите специалността студенти и докторанти, както и с преподавателите.

Създаването и поддържането на алумни мрежа е високо оценено от възпитаниците по специалността. На въпроса „Бихте ли се регистрирали в разработваната от катедра „Социология и науки за човека“ алумни мрежа?“ 89.8% от участниците в проучването са заявили, че биха се регистрирали в такава мрежа (непоказано).

3.6. Основни житейски приоритети и споделени мнения от възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ

Допълнителен аспект на проучването е свързан с оценяването на основните житейски приоритети на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ. Основните приоритети, посочени от респондентите, се отнасят до изграждането им като добри професионалисти (32.0%), създаването на семейство (12%), подкрепа към другите и усещане за полезност за обществото (4%), както и постигане на добър материален статус (4%).

В изследването е включен и въпрос, в който в свободна форма възпитаниците на специалността могат да изразят мнението си относно обучението им по „Социология/ Социология и науки за човека“ към ПУ. Споделените мнения подчертават положителното отношение към специалността и нейния уникален образователен профил:

„Чест и почитания към целия звезден тим от преподаватели на катедрата по „Социология и Етнология“ в периода 1998 г. – 2002 г. С благодарности за това, че разкрихте пред нас едно поле от социални знания, които формираха критичното ни мислене. Да, определено мога да кажа, че това образование ми помогна да се осъзная и развия като личност както в професионален, така и в чисто житейски план. Развих самочувствие и увереност, помагащи ми в различни трудни ситуации да взимам правилни решения. През годините и ситуациите започнах да привиждам и напълно да осъзнавам практическите измерения на термините – рефлексивност, интерсубективност, а също и функцията на феноменологията, описваща социума чрез

всекидневните му кризи“ (възпитаник на специалност „Социология“ в ПУ).

Налице са и някои критични мнения, в които се акцентира преди всичко върху ограничените възможности за професионална реализация и намирането на работа по специалността. Това налага необходимостта от преквалификация и записването на други специалности с по-големи шансове за намиране на работа:

„Възмутително е, че за да започнеш работа в социологическа агенция, са необходими роднински връзки, а не квалификации и умения!!! Това е причината, поради която всички мои колеги са преквалифицирани и никой не работи като социолог!!! Жалко е, че с повечето други специалности нещата стоят по същия начин!!!“ (възпитаник на специалност „Социология“ в ПУ).

„Препоръка: Целите на специалността не трябва да са основно в привличане на нови студенти, а в изграждането на знания и връзки на настоящите, с цел по-възможна реализация по специалността и извън университета и научните среди“ (възпитаник на специалност „Социология“ в ПУ).

„[Социологията е…] приоритетна специалност за развитите страни, но тук е концентрирана в няколко големи социологически компании в столицата, които не предлагат възможности без връзки. Дълго и скъпо за времето си обучение и никаква реализация“ (възпитаник на специалност „Социология“ в ПУ).

Заключение

Резултатите от проучването относно професионалната реализация и изграждането на алумни мрежа на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ „Паисий Хилендарски“ показват, че освен специализираното знание по социология, студентите и докторантите развиват специфични граждански и личностни диспозиции. Според мненията на респондентите висока оценка получават гражданските и социалните критически умения, уменията за установяване на социални контакти, управленските и лидерските умения и пр. Обучаваните се по специалността развиват рефлексивна нагласа към света и случващото се в социалния живот, формират толерантно отношение към различието и неоднозначността, критична нагласа към социални митове и конспиративните теории, рефлексивна нагласа към междучовешките отношения.

Като цяло, завършилите специалност „Социология/Социология и науки за човека“ към ПУ имат добра професионална реализация. Повечето от тях работят в сфери, които изискват социологически компетенции (учител по философия и гражданско образование, експерт в гражданската администрация, социален работник и пр.). Въпреки трудностите, свързани с практикуването на професията, около половината от изследваните лица се идентифицират като социолози, а 74% ползват и се интересуват от социологическа информация в ежедневието си. Почти половината от анкетираните заявяват, че биха записали същата специалност и биха я препоръчали на свои познати и приятели, както и изразяват висока удовлетвореност от обучението си по социология в ПУ. Желанието за

натрупване на знания в други области и мотиви, свързани с по-големите шансове за намиране на работа в различна професионална сфера, обясняват нагласите и практиките за надграждане и придобиване на познания в друга област на специалността, което се проявява най-вече сред бакалаврите.

Възпитаниците на специалността показват значителен интерес и желание за включване в алумни мрежа на завършилите специалността, чрез която могат да общуват помежду си, както и да поддържат контакти с преподавателите. Контактите с колеги и преподаватели основно се поддържат чрез социалните мрежи, а не толкова чрез организирани от университета събития и празници. Изграждането и функционирането на алумни мрежа на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека" към ПУ е необходимо с оглед на поддържане на общност от професионалисти, чиято идентичност и гражданско самосъзнание утвърждават престижа на обучението по социология в ПУ „Паисий Хилендарски".

Литература

Кинева, Т. (2018), „Професионална реализация на възпитаниците на катедра „Икономическа социология", *Научни трудове на УНСС*, кн. 1, 140-151.

Митев, Т. (2012), „Проблеми на социологическите професии в България: условия за възможност и зависимост от изминатия път", *Социологически проблеми*, кн. 3-4, 7-40.

Семова М. (2013), „Алумни традициите: мост към бъдещето“, *Книга на възпитаниците на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“* 1996-2013, 9-27.

Семова, М. (2016), „Мрежи на възпитаниците (алумни) като модел за иновативна управленска практика в университетите в Р България“, Докторска дисертация, катедра „Стопанско управление“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

Chase, J. (2021), „Relationship building: The key to alumni engagement“, *EDUCAUSE Review*, https://er.educause.edu/articles/2021/5/relationship-building-the-key-to-alumni-engagement.

Clotfelter, C. T. (2001), „Who are the alumni donors? Giving by two generations of alumni from selective colleges“, *Nonprofit Management and Leadership*, 12(2), 119–138, https://doi.org/10.1002/nml.12201.

Khanfar, N. M., Swaidan, Z., & Mujtaba, B. G. (2009), „A Study In Relationship Orientation And Prioritization Of Alumni Association Preferences With College Seniors In Higher Education“, *Contemporary Issues in Education Research (CIER)*, 2(3), 15-22, https://doi.org/10.19030/cier.v2i3.1082.

McDearmon, J. T. (2013), „Hail to thee, our alma mater: Alumni role identity and the relationship to institutional support behaviors“, *Research in Higher Education*, 54(3), 283–302.

Newman, M. D., & Petrosko, J. M. (2011), „Predictors of alumni association membership“, *Research in Higher Education*, 52(7), 738–759, https://doi.org/10.1007/s11162-011-9213-8.

Weerts, D. J., & Cabrera, A. F. (2018), „Building strong alumni networks: The role of engagement“, *Philanthropy & Education*, 22(2), 33–60.

Анкетна карта[1]

Здравейте, колеги,

Тази анонимна анкета е разработена от катедра „Социология и науки за човека“ като първа стъпка от инициатива за създаване на мрежа на бившите възпитаници (мрежа Алумни), която да се превърне в основа на голямата, но вече свързана и комуникираща общност на критични и активни личности, докоснали се до социологията. Конкретната цел на анкетата е да събере демографска и професионална информация за бившите възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“, която да позволи анализи на личностното и професионалното им развитие, както и анализи на мястото на общността в актуалния обществен, социален и икономически живот на България.

Включете се в инициативата, като попълните анкетата, и участвайте в създаването на тази голяма общност от колеги.

[1] Онлайн адрес на анкетната карта: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSdpqPXEhMIlfPyguhDgrmMB1vugg90ImIdJ89mBPOSR5M4QSA/viewform?vc=0&c=0&w=1&flr=0

АНКЕТА

Уважаеми колега, екипът на катедра „Социология и науки за човека“ провежда проучване на бившите възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в Пловдивския университет.

1. **Къде завършихте средното си образование (посочете населено място и училище)?**

   ……..

2. **Придобита <u>най-висока</u> степен по специалност „Социология“ в ПУ:**

- Бакалавър
- Магистър
- Доктор
- Прекъснах/Напуснах специалността
- Все още не съм приключил следването/докторантурата си

3. **Година на семестриално завършване/дипломиране в най-високата образователна степен по социология в ПУ ……** (година)

4. **За тези, които са <u>Прекъснали/Напуснали</u> специалността –> Коя е основната причина, поради която не се дипломирахте?**

- Поради нисък успех/невзети изпити
- Наложи ми се да работя
- Не ми беше интересно/полезно

- Поради майчинство
- По здравословни причини
- По семейни причини
- Друго (моля, посочете)……

5. В каква степен обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ Ви помогна за:

	В много голяма степен	Отчасти ми помогна	В малка степен	Не ми помогна изобщо	Не мога да преценя
Да започнете работа					
Да продължите обучението в следваща степен					
Да се реализирате професионално и да направите кариера					
Да развиете граждански и социални критически умения					
Да развиете предприемачески способности					
Да развиете управленски и лидерски умения					
Да създавате социални контакти					
Да поддържате удовлетворителни партньорски/ приятелски отношения					

	В много голяма степен	Отчасти ми помогна	В малка степен	Не ми помогна изобщо	Не мога да преценя
Да възпитавате децата си					
Да създадете Вие професионалната позиция, която заемате					
Друго (посочете какво) ……..					

6. **Ако се обърнете назад към времето, когато бяхте приет/а да учите „Социология/социология и науки за човека“ в ПУ (най-висока образователна степен), сега бихте ли записали отново същата специалност?**

- Да, бих записал същата специалност в ПУ
- Не, бих записал/а различна специалност в ПУ
- Не, бих записал/а същата специалност, но в друг университет
- Не, бих записал/а различна специалност в друг университет
- Не, не бих продължил обучението си
- Не мога да преценя

7. **Моля, отбележете от сегашна гледна точка до каква степен сте удовлетворен/а от това, че сте изучавали „Социология/социология и науки за човека“ (най-висока завършена образователна степен) в ПУ?**

Напълно неудовлетворен (0)….. (10) Напълно удовлетворен

8. **Бихте ли препоръчали на свои познати и приятели да запишат специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ?**

- Убедено бих препоръчал
- По-скоро бих препоръчал
- По-скоро не бих препоръчал
- Изобщо не бих препоръчал
- Колебая се/Не зная

9. **Към настоящия момент поддържате ли връзки с колеги и/или преподаватели от специалност „Социология/Социология и науки за човека“ от ПУ?**

- Да
- Не

10. **Как поддържате тези контакти? (Възможен е повече от един отговор)**

- Чрез срещи с колеги и/или преподаватели от ПУ
- Чрез социалните мрежи (*Facebook, Linkedin, Twitter* и др.)
- Чрез събития и празници, организирани от ПУ
- Друго – моля, посочете:……..……

11. **Информиран/а ли сте, че катедра „Социология и науки за човека“ разработва Алумни мрежа на своите бивши възпитаници?**

- Да
- Не

12. Бихте ли се регистрирали в разработваната от катедра „Социология и науки за човека“ Алумни мрежа?

- Да
- Не

Обучение и професионална дейност

1. След приключване/прекъсване на образованието си в ПУ продължихте ли обучението си в друга специалност или в друго учебно заведение?

- Да
- Не

2. Ако отговорът е ‚Да“, моля посочете:

Каква образователна степен записахте?

- Бакалавър по …….
- Магистър по ……..
- Доктор по ……..

В кое учебно заведение?.....

3. По Ваше мнение, доколко образованието Ви по „Социология/Социология и науки за човека“ Ви помогна да се изградите като професионалист?

- Помогна ми много
- Помогна ми в известна степен
- Изобщо не ми помогна
- Не мога да преценя

4. По Ваше мнение, доколко образованието Ви по „Социология/Социология и науки за човека“ Ви помогна да се изградите като гражданин?

- Помогна ми много
- Помогна ми в известна степен
- Изобщо не ми помогна
- Не мога да преценя

5. Какъв е Вашият трудов статус към настоящия момент?

- Нает/а
- Самонает/а, без служители
- Самонает/а, със служители на трудов договор
- Безработен/а
- Учащ/а
- Не уча и не работя
- Не работя поради здравословни причини
- Домакиня/в родителски отпуск
- Работя в семейния бизнес
- Работя сезонна работа (вкл. в чужбина)
- Работя в сивия сектор
- Пенсионер (по болест)
- Друго…….....

6. Коя е основната Ви месторабота в момента?

- Име и основна дейност на организацията:
- .....
- Населено място:
- .....

7. Каква длъжност заемате и в какво точно се състои работата Ви в организацията? Моля, опишете: .....

8. Някога работили ли сте по специалността си (социолог)?

- Да (посочете къде)…….....
- Не

9. Доколко сте удовлетворен от настоящата си (основна) работа?

- Не работя
- Напълно неудовлетворен (0) ……. (10) Напълно удовлетворен

10. Кои нагласи, които усвоихте по време на обучението си в специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ, са важни за Вашата ориентация в света и общата Ви социална компетентност ?

	много важна	отчасти важна	не е важна	не мога да преценя
Диалогичната нагласа и разбирането на гледната точка на Другия				
Разбирането на практическата логика на човешките действия				
Разпознаването на отношенията на власт и подчинение в социалния свят				
Преценяването на обективните шансове за успех на едно начинание				
Толерантността към различието и нееднозначността				

Критичната нагласа към социални митове и конспиративни теории				
Рефлексивната нагласа към междучовешките отношения и към мен самия/самата				

11. Ако трябва да посочите професионалната си идентичност, независимо от това, с което се занимавате в момента, бихте ли се определили като социолог:

- Да, определено
- Не, идентифицирам се с друга професия (посочете коя) ……
- Да, но наред с други професионални идентичности (посочете кои) …….....
  ….....
  .....
- Професията няма значение за мен
- Друго (посочете какво) ……..
  .....

12. Ползвате ли източници на социологическо знание, за да бъдете добре информирани за процесите в България и света?

- Да, интересувам се от специализирана социологическа литература
- Да, интересувам се от социологически данни и коментари в медиите
- Не, такива източници не ме интересуват

13. Кой е Вашият житейски приоритет? *(възможни са до 3 отговора)*

- Да имам кариера и успехи в работата
- Да се изградя като добър професионалист
- Да имам добър материален статус
- Да имам семейство и деца
- Да помагам на другите и да съм полезен/а на обществото
- Да се забавлявам и имам интересен и вълнуващ живот
- Друго (посочете какво) ……
  ……

Демографски блок

1. Пол

- Мъж
- Жена

2. Възраст *(в навършени години) .....*

3. В какъв тип населено място сте живели до 14-годишна възраст?

- Столица
- Голям град над (300 хил. души)
- Малък град (под 300 хил. души)
- Село
- В чужбина

4. **Най-висока образователна степен на майка Ви:**
- Висше образование
- Полувисше образование
- Средно образование, вкл. следдипломна квалификация
- Начално образование
- Основно образование
- Без образование
- Не съм живял/а с майка си

5. **Най-висока образователна степен на баща Ви:**
- Висше образование
- Полувисше образование
- Средно образование, вкл. следдипломна квалификация
- Начално образование
- Основно образование
- Без образование
- Не съм живял/а с майка си

6. **Какъв беше материалният статус на Вашето семейство при започване на обучението Ви в ПУ?**
- Много добър
- Добър
- Среден
- Лош
- Много лош
- Не мога да преценя

7. **Как оценявате Вашия материален статус сега?**
- Много добър
- Добър
- Среден

- Лош
- Много лош
- Не мога да преценя

8. Понастоящем Вие живеете в:
- Столица
- Голям град (над 300 хил. души)
- Малък град (под 300 хил. души)
- Село
- В чужбина

9. Какъв е Вашият семеен статус?
- Нямам и не живея с партньор
- Женен/омъжена
- Разведен(а)
- Разделен(а)
- Овдовял(а)
- Живея на семейни начала с партньора си

10. Каква е най-високата образователна степен на Вашия партньор/ка?
- Висше (бакалавър, магистър, доктор)
- Средно образование (вкл. следдипломна квалификация)
- Начално образование
- Основно образование
- Без образование
- Нямам партньор/партньорка

Из анкетното проучване на възпитаниците на специалност „Социология“ и специалност „Социология и науки за човека“ към ПУ „П. Хилендарски“ в отговор на въпроса *„Искате ли да ни кажете нещо? Ако искате да кажете или да споделите нещо, моля, напишете го тук“*[1]

- „Каквото и да ви коства, продължавайте с каузата „Социология и науки за човека“!“
- „Успех в начинанието... Помогнете на студентите да бъдат критично мислещи граждани!“
- „Радвам се, че попаднах и участвах в проучването! Успех!“
- „Идеята на проучването е много хубава! Благодарности и поздравления на всеки, който стои зад нея! Успех!“
- „Препоръка: целите на специалността не трябва да са основно в привличане на нови студенти, а в

[1] Изказът и правописът са запазени в автентичен вид; бел. съст.

изграждането на знания и връзки на настоящите с цел по-възможна реализация по специалността и извън университета и научните среди.“

- „Попълвайки тази анкета, се върнах в едни прекрасни години, спомени за най-пълноценните ми години в ПУ.“

- „Благодаря, че ми помогнахте да бъда по-уверена в себе си :).“

- „Прекрасна инициатива!“

- „Нуждата от съвършенство във всяко едно отношение и сфера движат социума напред!“

- „Възмутително е, че за да започнеш работа в социологическа агенция, са необходими роднински връзки, а не квалификации и умения!!! Това е причината, поради която всички мои колеги се преквалифицират и никой не работи като социолог!!! Жалко е, че и с повечето други специалности нещата стоят по същия начин!!!“

- „Благодаря Ви!“

- „Правя каквото мога и се надявам в най-скоро време да направя онова, което се очаква, защото за истински желаното нямах смелост, а и времето си тече, тече. Човек никога не е бил субект на самия себе си и никога не е онзи, който иска да бъде! Край!!!!“

- „Някои въпроси не покриват пълния спектър на възможностите и ситуациите. Но трябва да се отбележи, че моят случай е доста специфичен и е възможно да изкривява статистиката заради тези неточности."
- „Продължавайте все така да допринасяте към научната дейност и качественото образование!"

- „Приоритетна специалност за развитите страни, но тук е концентрирана в няколко големи социологически компании в столицата, които не предлагат възможности без връзки. Дълго и скъпо за времето си обучение и никаква реализация."

- „Благодаря за проявената инициатива! Бъдете здрави и позитивно ориентирани към света и хората в него!"

- „Чест и почитания към целия звезден тим от преподаватели на катедрата по „Социология и Етнология" в периода 1998–2002 г. С благодарности за това, че разкрихте пред нас едно поле от социални знания, които формираха критичното ни мислене. Да, определено мога да кажа, че това образование ми помогна да се осъзная и развия като личност, както в професионален, така и в чисто житейски план. Развих самочувствие и увереност, помагащи ми в различни трудни ситуации да взимам правилни решения. През годините и ситуациите започнах да привиждам и напълно да осъзнавам практическите измерения на термините „рефлексивност", „интерсубективност", а също и функцията на феноменологията, описваща социума чрез всекидневните му кризи. И до ден

днешен отварям и препрочитам, вече с друг поглед, някои текстове и пасажи от книги. Пренареждам пъзела си от хуманитарни знания, което ми дава самочувствие и предимство, че знам и разбирам материята на социалното, непозната, съответно неосъзната, от световното общество. С благодарности за рефлексивния подход, който прилагате чрез проучването, което правите 20 години по-късно в търсене на отговори за реализацията на завършилите студенти по социология. Поздрави“

Нина Николова, Милена Ташева

Към едно разширено разбиране за професията „социолог“[1]

Имаме много съученици, които се занимават с медицина, тоест някакви конкретни неща. Тогава […] аз не знаех как да се идентифицирам, с какво да се идентифицирам точно, като професия, и за мен беше непонятно, да кажем, да избера да бъда полицаят в квартала или лекарят еди-къде си или нещо, което е супер конкретно […].

Цитат от интервю с възпитаник, специалност „Социология“, випуск 2015 г.

I. Проблемът

Статията поставя на фокус един на пръв поглед тревожен резултат от проведено анкетно проучване на възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ „Паисий Хилендарски“: *63% от респонденти-*

[1] Това е резултат, получен в отговор на въпроса „Някога работили ли сте по специалността си (социолог)?“, който е част от анкетно проучване – първа стъпка от цялостно изследване на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ (формулировката е прояснена в бел. 3), реализирано в рамките на изследователски проект (вж. бел. 1).

те твърдят, че не са работили по специалността (като социолози).

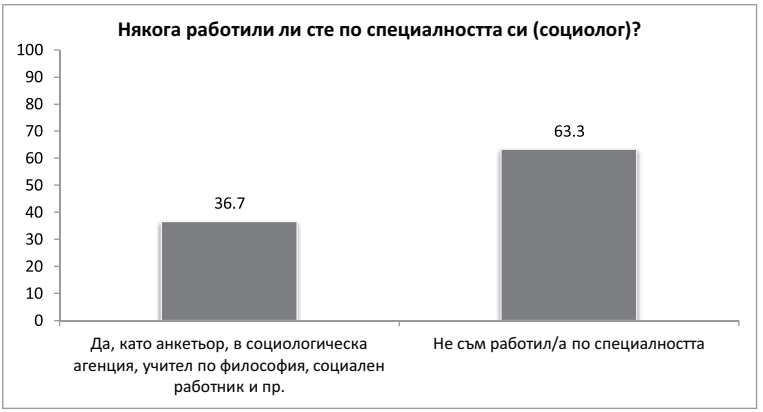

Тя предлага вторичен анализ на количествени данни, като ги оглежда през данните, получени от качествено изследване, реализирано в три стъпки. Този подход позволява не само да се формулира проблемът за едно тясно разбиране на професията „социолог“, но и да се отиде отвъд него, като се експлицира разширеното понятие за професионална и биографична реализация, заложено в „скритата учебна програма“ на образователния модел по „Социология“/„Социология и науки за човека“ в ПУ.

Отличителна черта на образователния модел по „Социология“/„Социология и науки за човека“ в ПУ и същевременно базисна хипотеза на изследването на неговите възпитаници е, че социологическата компетентност се разглежда не само като професионална квалификация, приложима в тясно разбраното поле на социологическия труд, а като рефлексивен хабитус[2], който позволява

[2] Разглеждаме рефлексивния хабитус като „цялостно отношение към света, към себе си и към другия“. Той изпъква в противоположност

преосмисляне на съществуващи професии, изнамиране, а защо не и изобретяване, на нови професионални ниши и дори на личностни форми на реализация.

2. Методологическа триангулация

Съобразно с казаното в предходния параграф, изследваме не само професионалните кариери на бившите студенти по „Социология/Социология и науки за човека", но и начина, по който залозите на образователния модел по социология в Пловдивския университет са седиментирани в биографичните им траектории. Поради това в замисъла на социологическото изследване на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека" бяха заложени няколко стъпки – подход, който бихме определили като *методологическа триангулация*, т.е. прилагане на няколко метода, с което целим да обхванем в максимална степен сложната картина на изследователския предмет. Първата стъпка беше анкетата, чиято цел беше да даде необходимата първична демографска и професионална информация за нашите възпитаници. От

на т.нар. 'догматичен хабитус' (понятие, извлечено от Николов, 1991: 27). „Тази практическа рефлексивност (независимо дали се занимаваш професионално със социология, дали 'възпитаниците' изобщо са станали или останали социолози) означава не просто принцип на познаваемост, а принцип на гъвкаво и изобретателно практическо отношение към света, на това, което бихме определили като 'толерантност към нееднозначността', като готовност-за-ставане-Друг/Друга в хода на динамичното о-друго-стяване на света. Това е рефлексивност, вкоренена в особен практически свят и в този смисъл – ограничена, субективно оцветена, но всъщност отваряща хоризонтите на този особен свят към онова, което може да бъде и друго-яче, да се случи и по-друг-начин" (вж. Николова, Н., Ташева, М., Събева, С., Димитрова, Е., 2026), където понятието е разгърнато).

една страна си давахме сметка, че резултатите от него са първоначална и ограничена информация, а от друга страна – доколкото се основава на метода на „отзовалите се“, – че резултатите от него не са представителни. Ние гледаме на анкетното проучване като на първа стъпка от едно цялостно изследване и в този смисъл като необходимо, но не достатъчно условие за неговата изчерпателност. Поради това получената първична количествена информация трябваше да бъде верифицирана чрез набор от качествени методи. Това бе реализирано в следващите стъпки на изследването: стъпка 2. дълбочинно интервю с интегрирани елементи от биографичния разказ и от социоаналитичния разговор[3]; стъпка 3. групови интервюта; и стъпка 4. фокус-групови дискусии.

3. Трябва ли да ни тревожи това, че 63% от дипломираните социолози никога не са работили по специалността (социолог)?

Според нас този въпрос *няма еднозначен* отговор.

Първо, защото това процентно разпределение трябва да се тълкува в по-широкия контекст и на останалите данни, получени в анкетното проучване. Тук ще дадем само няколко примера. Да, вярно е, че 63% от бившите студенти никога не са работили като социолози, но същевременно се откроява изключително сериозният процент респонденти – 88%, които смятат, че образованието

[3] Това е формулировката, която използвахме при замисъла на социологическото изследване. В неговия ход тя претърпя промяна, в резултат на което въведохме работното понятие „разговор между възпитаници“ (повече по въпроса вж. в Николова, Н., Ташева, М., Събева, С., Димитрова, Е., 2026).

по „Социология/Социология и науки за човека“ в ПУ им е помогнало да се изградят като професионалисти. Може би на това се дължи огромният дял от участниците в проучването (90%!), които заявяват, че са удовлетворени от настоящата си работа. Декларираната удовлетвореност от обучението по „Социология/Социология и науки за човека“ също така е много висока (74%). Заедно с това повече от половината от изследваните лица (54%) твърдят, че (убедено или по-скоро) биха препоръчали на свои познати и приятели да запишат специалността в ПУ[4].

Второ, защото този отговор зависи от позицията, от която ще бъде интерпретиран резултатът. С други думи, *кого* и *как* засяга един такъв резултат. Ето няколко възможни гледни точки: как този резултат ще се интерпретира в институционален план (например при една акредитационна процедура); какво означава той за възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“; или пък ако го разположим в по-широк обществен контекст, дали българското общество е узряло за едно по-широко разбиране на професията „социолог“, каквото постулира образователният проект по социология в Пловдивския университет? Неслучайно един от важните изследователски залози на нашия проект е изследването на раждането и утвърждаването на нови социологически професии през отварянето на социологията към науките за човека.

Трето, защото, да, 63% не работят като „социолози“, но дали не работят в сфери, където използват социологически умения; работят ли в професии, които изискват аналитичност, изследователски подход, работа с данни; или пък може би работят в публични институции, в НПО,

[4] Задълбочен анализ на тези и други резултати от анкетното проучване прави Елица Димитрова в: Димитрова, Е., 2026.

в сферата на образованието; или като бизнес аналитици, крипто-трейдъри, маркетолози, HR експерти и пр.? В този смисъл може би „работя като социолог“ е твърде тясна категория, предвид само тези примери, някои от които за съвсем нови хибридни „професии“.

4. За една нова социология

Каквото и да ви костава, продължавайте с каузата „Социология и науки за човека“!

Отговор на отворен въпрос от анкетната карта „Искате ли да ни кажете нещо? Ако искате да кажете или да споделите нещо, моля, напишете го тук“

Самото учредяване на специалност „Социология“ в Пловдивския университет през 90-те години на XX век е акт на институционализиране на една десетилетна традиция на „социологическо инакомислие“[5], оформяща се от 1980-те години. Бакалавърската програма по „Социология и науки за човека“[6] е пряк наследник и естествен продължител на тази традиция[7]. Казано максимално лаконично, „социологическото инакомислие“ в Пловдивския образователен модел първоначално се изразява в това, че

5 Заимстваме тази формулировка от Доклад за разкриване на бакалавърска програма по социология („Социология и науки за човека“), професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, ОКС „Бакалавър“, специалност „Социология“, като се придържаме към общия дух на нейната интерпретация (2012 г.).

6 Бакалавърската програма по „Социология и науки за човека“ е създадена през 2012 г.

7 Трябва да подчертаем, че специалност „Социология“ се трансформира в две бакалавърски програми по социология в Пловдивския университет: „Социология и науки за човека“ и „Приложна и институционална социология“, които заедно са нейни наследници.

социологията се мисли в контекста на едно по-широко поле на диалог с философията, а впоследствие то се надгражда чрез отварянето на социологията към науките за човека. Това „социологическо инакомислие“ не е някакъв интелектуален каприз, а опит да се отговори на скоростната обществена промяна, връхлетяла България и Източна Европа през 1990-те години, а от началото на 21. век усилена неимоверно от технологичната революция в световен мащаб. Как науката социология може подобаващо да отговори на тези колосални промени? Нашият отговор на този въпрос е: чрез способността си да се самопроменя и по-точно, да прилага своята критична и рефлексивна способност спрямо самата себе си. В случая с Пловдивския образователен модел, както казахме, – отваряйки се към хуманитарните науки. Удържайки така очертаната перспектива, специалност „Социология“, трансформирала се по-късно в „Социология и науки за човека“, е създадена именно за да се оттласне от класическия модел на правене и преподаване на социология и като такава тя изначално изповядва едно некласическо разбиране на социологическата компетентност, което ние разглеждаме като разширено понятие и за самата професия „социолог“.

5. Концептуализация на разширеното разбиране за професията „социолог“

Колкото и да е парадоксално, тази диалектика никъде не се вижда така отчетливо, както в случаите с позициите, разположени в зони на несигурност на социалното пространство, а също и в случаите с професиите, които са слабо „профе-

сионализирани", т.е. все още недостатъчно дефинирани както поради условията за достъп до тях, така и поради условията за упражняването им: тези длъжности са по-скоро все още подлежащи на създаване, отколкото вече създадени, учредени са, за да бъдат създавани, предназначени са за тези, които са и се чувстват приспособени, за да направят своята длъжност, които не се чувстват създадени за напълно готовите длъжности и които, съобразно със старите алтернативи, избират срещу напълно готовото и в полза на извършващото се, срещу затвореното и в полза на отвореното. […] Тези длъжности ще бъдат онова, което са заемащите ги, или поне онези измежду заемащите ги, които, във вътрешните за „професията" борби и в сблъсъците с близките и конкурентни професии, ще успеят да наложат най-благоприятната дефиниция за професията от гледна точка на това, което те сами са.

Пиер Бурдийо
Мъртвото хваща живото

Разширеното разбиране на професията „социолог" се конституира в диалог с тезата на Пиер Бурдийо за слабо „професионализираните" професии (в противоположност на строго кодифицираните[8]), характеризиращи

8 Базирайки се на тази теза, ние разграничаваме „тясно разбиране" за професията „социолог" и „разширено разбиране" за нея, разграничение, което, ако трябва да се формулира по-строго, бихме описали като разлика между полеви и личностен хабитус или пък, ако прибегнем до знаменития термин на Вебер *Beruf* и неговото двойно значение, бихме казали, че това е разграничение между „професия" и „призвание". На езика на наша възпитаничка това звучи по следния начин: „Истинският въпрос не е дали да работиш, а защо. Кога трудът е израз на ли-

се със своята отвореност и свободата, която те дават за разгръщането на генеративната способност на хабитуса. Позициите и длъжностите в слабо професионализираните професии се разполагат в зони на неопределеност и биват създавани от онези, които се ангажират с тях; те възникват в процеса на заемането им и в този смисъл са отворени и предоставят поле, в което онези, които ги заемат, могат да проявят свободата, необходима за сътворяването им, като по този начин белязват всяка една позиция, в която се намират, и я правят уникална (вж. Bourdieu, 1980: 9).

Споделяйки философията на Бурдийо за слабо „професионализираните" професии и за решаващата роля на творческата способност на хабитуса, ние я пречупваме през разбирането ни за социологическо инакомислие. То се проявява в различни аспекти. Ако по-горе става дума за социологическото инакомислие като концепция за новата социология, то тук акцентираме върху други два аспекта. От една страна, ние практикуваме социологическо инакомислие като изследователи, а от друга страна, ние преподаваме социологическо инакомислие на нашите студенти. Но тук става дума за един и същ хабитус, който белязва и изследователя, и преподавателя в нас – позиции, които са неразривно свързани и могат да бъдат отчленявани само аналитично[9]. Именно този хабитус се придобива от нашите студенти (чрез мимезис) и ние го нарекохме *рефлексивен хабитус*.

Но как се формира този рефлексивен хабитус у студентите по „Социология/Социология и науки за човека"

чен стремеж, и кога е опит да се докажеш пред „публиката"?" (цитат от текст на възпитаничка, специалност „Социология и науки за човека", випуск 2019 г.).

9 Вж. повече по въпроса в Николова, Н., Събева, С., Ташева, М., Димитрова, Е., 2026.

в Пловдивския университет? За да обясним процеса, ще прибегнем до разбирането, че думите са обкръжени от „периферии", обгърнати са от „ореол" (*halo*), който остава неизразим – „ореолите са веществото, от което се прави поезията; по тях може да се пише музика, но те са непреводими" (вж. Шютц, 1999: 16). Преведено в термините на образователния процес, това означава, че знанията, които се преподават, са съпътствани от неявни знания или казано на езика на педагогиката, от умения. Ако знанията могат да бъдат едни и същи в различните образователни модели по социология, то неявните знания (или уменията) са тези, които специфицират знанията. Например, когато бива излагана една концепция пред студентите, тя винаги обраства с *ореоли от рефлексивност и критичност*, които я променят по непренебрежим начин, в потенция дори я *дестабилизират*, създавайки условия тя да бъде *инакомислена*. Това е един от начините, по които изследователският рефлексивен хабитус може да бъде „преподаван" на студентите, които – миметирайки – да го превръщат в своя диспозиция. Тя обаче не остава затворена единствено и само в образователното поле, а у тези, които действително са я възплътили, тя се превръща в рефлексивен *личностен* хабитус[10] и се проявява във възприятията и оценките на възпитаниците по отношение на света като цяло.

Може да се каже, че тук става дума за процес на субективиране, при който „[с]убектът се проявява, когато човек

10 „След като една и съща личност, институирана чрез личното име, е различни агенти в различните полета – например в икономическото, в политическото и в културното, – освен хабитусите на агентите има и личностен хабитус (който пронизва всички тях); а биографичното *illusio*, „символният нерв" на този хабитус – в противоположност на *illusio*-то на едно поле – *е illusio не на агента, а на личността*" (Deyanov, Sabeva, Petkov, 2013).

отговаря на призива на света, като поема риска да действа самостоятелно, вместо да следва предварително зададените му сценарии. Това разкрива образованието като рискована среща с Другия, с непредвидимото, която ни кара да излезем извън зоната си на комфорт“ (Ставру 2026[11]).

6. Контекстуална рамка

Нека да повторим: 63% от изследваните лица заявяват, че изобщо не са работили по специалността. Но какво означава да работиш по специалността като социолог? В българското общество битува масово споделеното разбиране, че да работиш като социолог означава да работиш в социологическа агенция. В случая с Пловдивския образователен модел това разбиране се усилва и от факта, че тези агенции са базирани предимно в столицата, което допълнително ограничава възможностите на дипломираните студенти за работа (като „тесен социолог“) извън гр. София. Свидетелство за това е и критиката на наш възпитаник: „Приоритетна специалност за развитите страни, но тук е концентрирана в няколко големи социологически компании в столицата, които не предлагат възможности без връзки. Дълго и скъпо за времето си обучение и никаква реализация“ (цитат от отговор на отворения въпрос в анкетната карта). В този смисъл едно такова тясно тълкуване на професията „социолог“ има статута на „социален факт“ (по Дюркейм). Тъкмо този „социален факт“ е контекстуална рамка на нашето разсъждение: *пазарът на тясно професионализирания социологически труд в България е силно стагниран*. Именно в

11 Герт Биеста говори за три функции на образованието – квалификация, социализация и субективиране. Ние се фокусираме върху третата функция, представена и разгърната от Стоян Ставру (Ставру, 2026).

тази контекстуална рамка следва да се търси и обяснението на споменатите 63% – един, на пръв поглед, действително тревожно висок процент.

7. За личностния рефлексивен хабитус и уникалните му въплъщавания

Нека тук обаче да сменим гещалта и да се опитаме да излезем от това „тунелно мислене", което, както предполагаме, характеризира позицията, от която е разчетен въпросът за работата по специалността социолог, доколкото според нас тя предполага едно тясно разбиране на професията „социолог". Ако обаче се обърнем към данните от проведените качествени изследвания (части от които вече цитирахме), пред нас се разкрива една пъстра картина на *упражняване на рефлексивно-социологически компетентности* в най-разнородни сфери[12]. Тази картина се разполага в контекста на ускорена динамика на пазара на труда, повлияна от новите технологии и неимоверно усилена от изкуствения интелект. Свидетели сме на изчезването или преосмислянето на традиционни и възникването на нови професии. Няма как тези промени да не засягат и пазара на социологическия труд. Доколкото е в процес на формиране и на ускорена промяна, той дава огромни шансове да се излезе от менгемето на представата за силно стагнирания пазар на този труд: по посока на откриване на професионални ниши, буквално на изобретяване на нови професии, отличаващи се с това, че са неинституционализирани, хибридни, слабо професионализирани, т.е. позволяващи,

12 Тази картина е подсказана и от количествените данни и е очертана в анализа на Елица Димитрова (Димитрова, 2026).

дори изискващи разгръщане на потенциала на *хабитуализирната рефлексивна социологическа компетентност*. Регистрираме същевременно и преосмисляне на съществуващи професионализирани професии и изпълването им с ново съдържание (например учителската професия), както и придаване на нов смисъл на собствено житейски позиции (тази на майката например).

Нека да онагледим казаното с конкретни данни от качествените ни изследвания с уговорката, че се стремим, от една страна, да удържим уникалността на всеки един от изложените казуси, а от друга страна, подчертаваме, че между тези случаи съществува, както би казал Бурдийо, „стилово единство" (вж. Бурдийо, 1997: 26)[13], което в нашия случай се дължи на рефлексивния хабитус, разбран именно като *личностен* рефлексивен хабитус.

7.1. Социологията спътник

И разбира се, това, което съм си мислил, е, че знанието по социология може да е пътят, тоест не може да е крайна цел, да кажем, да завършиш, да се реализираш само в това отношение, то може да е спътник. И ако човек реално не се опита да пробие по собствен път и да вземе това, което знае, което е чел, което е усвоил от социологията като инструмент, то той ще се загуби, в смисъл, че няма [да има] ясна цел.

Цитат от интервю с възпитаник, специалност „Социология", випуск 2015 г.

13 „Една от функциите на понятието за хабитус е да даде представа за „стиловото единство", което свързва практиките и благата на отделен агент или класа от агенти" (Бурдийо, 1997: 26).

Свидетелство за това са думите на наш възпитаник, който практикува именно такава съвършено неинституционализирана „професия“, каквато е крипто-трейдърството: „Този тип предмет [социологията] няма крайна точка. Той е инструмент. Той е нещо безкрайно, защото дава възможност да обхванеш и да удържиш динамиката на света, която е постоянно променяща се, нали?“. И добавя: „И ако човек реално не се опита да пробие по собствен път и да вземе това, което знае, което е чел, което е усвоил от социологията като инструмент, то той ще се загуби, в смисъл че няма [да има] ясна цел“ (цитат от интервю с възпитаник, специалност „Социология“, випуск 2015 г.).

7.2. Учителят социолог

Не по-малко интересно е как хабитуализираната рефлексивност бива практикувана в строго йерархизирана професионална сфера, каквато е училищното образование, и белязва силно кодифицираната професия учител, трансформирайки я. В резултат на това самото училище започва да изглежда като „приложна лаборатория“, а учениците – от пасивни обекти, консумиращи знания, се превръщат в активни субекти: „Неговата цел [на учителя социолог] вече не е просто да използва социологическите си очила, за да анализира учениците. Неговата цел е да въоръжи самите ученици с тези очила, които да им позволят да видят и осмислят собствената си социална реалност като изследователи. Учениците се превръщат от пасивни обекти, които „консумират“ знания, в активни субекти, които могат сами да дешифрират властовите динамики, да анализират медийните съобщения и да разбират дра-

матургията на социалния живот“ (откъс от доклад[14] на възпитаничка, специалност „Социология“, випуск 2000 г.).

7.3. Социологията като път към себе си

Коя съм аз? Този въпрос не е слабост, а пробуждане. Обществото продължава да те нарича „майка“, но вътрешно усещаш, че си нещо повече. Ти си мислещ човек, който отново търси път към себе си – не за да избяга от майчинството, а за да го обогати със собствено присъствие.

Цитат от текст на възпитаничка, специалност „Социология и науки за човека“, випуск 2019 г.

Изненадващо за нас, се натъкнахме на позиция, която на пръв поглед изобщо не се вписва в логиката на разсъжденията върху професията „социолог“, но в същото време демонстрира сработването на рефлексивния хабитус именно като личностен хабитус. Наша възпитаничка разсъждава по въпроса какво се случва тогава, „[к]огато обществото ме нарече ‘мама’“. В случая имаме придаване на идентичност от легитимен обществен дискурс, която обаче конкретната личност нито приема, нито отхвърля, а прави нещо трето: избира да преоткрие, а защо не и да

14 Доклад на тема „Училищната институция като приложно поле на социологическа експертиза (перспективата на учителя социолог)“, изнесен на заключителната конференция „Метаморфозите на света, залозите на социологията“ (21-23 ноември 2025 г., зала „Компас“, Пловдивски университет) по проект „Социология и науки за човека – едно възможно реасемблиране на социалното познание в началото на 21. век (изследване на случай)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н55/4 от 15.11.2021 г. с ръководител доц. д-р Нина Николова.

изобрети една позиция, която е свръхконвенционализирана и по отношение на която съществуват съвършено ясни очаквания относно това какво означава да бъдеш „добра майка“. Доколкото майчинството не е специалност, която човек може да изучи в училище или в университета, майчинският труд не е труд, който е кодифициран, още по-малко институционализиран или професионализиран, но това не означава, че общественият натиск върху майката е по-слаб. Идентифицирайки се със Зимеловия „чужденец“, нашата възпитаничка-майка избира да се противопоставя на този натиск: „[Майката] е нов агент – както би казал Зимел, – човек, който действа в сложна социална система, но търси собствена автономия в нея“.

7.4. Пример за една „социална химера“[15]

Въпрос: [С]ъбужда ли във Вас някакво разочарование, […] как реагирате […] на тази липса на възможности да се практикува специалността?

Отговор: Ами да, със сигурност има такава доза разочарование, тъй като... ааа…, в момента аз съм все едно обслужващ персонал. […] Точно това казах на колежката, че, нали, имам две завършени [образователни степени – бакалавър и магистър], пък, нали, никакво уважение…

Откъс от интервю с възпитаничка, специалност „Социология и науки за човека“, випуск 2021 г.

Как да тълкуваме този цитат? За да разберем казаното, нека да се върнем към контекстуалната рамка, в която беше

15 Bourdieu, 1980.

разположен изходният ни въпрос – 63% от изследваните лица заявяват, че изобщо не са работили по специалността. По-горе казахме, че няма еднозначен отговор на този въпрос, но тук ще добавим, че тази нееднозначност се съдържа и в самото процентно разпределение, защото други 37% от дипломираните социолози заявяват, че в някакъв момент са работили по специалността. Именно в тези 37% попада и казусът на цитираната тук възпитаничка, която е стажувала като социолог и очевидно се е чувствала там на мястото си[16]. Може би този факт усилва нейното разочарование от настоящата ѝ позиция (макар че тази позиция е на управител на заведение, а не просто на сервитьор), в която, както би казал Бурдийо, тя проектира съзнанието на социолог в практиката на „обслужващ персонал", произвеждайки нещо като „социална химера" – чудовище с тяло на обслужващ персонал и глава на социолог (вж. Bourdieu, 1980). Обратно: споменатият по-горе бивш наш студент също е работил след завършването си (най-вероятно) като социолог, но далеч не е толкова доволен[17] и може би това е една от причините сега той да упражнява с висока степен на удовлетвореност именно новата, неинституционализирана „професия" крипто-трейдър, където той с отдаденост инвестира в себе си, белязвайки я със своя рефлексивен личностен хабитус (вж. 6.1.1.).

---

16 Свидетелство за това е фактът, че тя е проучвала възможността да остане на постоянно място в това НПО (където е работила за интеграцията на бежанци и е провеждала интервюта с тях).

17 „След това завърших, нали, тук и започнах да работя за малко, за кратко в една община, като отговарях за спорт и младежки дейности, защото имах опит в младежки организации и младежки политики преди това. Там не издържах дълго. Просто не виждах…, чувствах, че губя времето си реално, защото просто бях на позиция, но я изпълнявах автоматично, без да намирам особен смисъл…" (цитат от интервю с възпитаник, специалност „Социология", випуск 2015 г.)

7.5. „Аз съм един некласически учител“

Следващият казус, който си струва да скицираме, е на наша възпитаничка, която е стигнала до върха на образователната кариера по социология (доктор), но в същото време отказва да се идентифицира като социолог и мисли себе си като „некласически учител“. Но как следва да разбираме формулировката „некласически учител“? От една страна, специфика на този случай е, че заемането на всяка позиция от биографичната траектория е опосредствано от стратегическо (в смисъла на Бурдийо) инвестиране в „личностната кой-идентичност“[18] като проява на рефлексивен личностен хабитус. В този смисъл позициите, които заема, за нея не са цели, а средства за личностно усъвършенстване. Именно поради това тя, преподавайки чужд език на учениците си в училище, използва този биографичен отрязък, за да инвестира в себе си. Усъвършенствайки така своята езикова компетентност, по един некласически начин, тя обучава самата себе си, обучавайки учениците: „До момента, в който аз имам накъде да се развивам – [не аз] да печеля някакви титли, нещо да трупам за себе си – аз съм о'кей“. От друга страна, за разлика от учителя социолог (вж. 6.1.2.), който превръща учениците си в критични изследователи, тя, като некласически учител, просвещава извън училищната институция, превръщайки хората от обкръжението си в критични граждани. Мнението ѝ по различни обществени проблеми, включително свързани с актуалната политическа ситуация, настоятелно се търси от тях, защото: „Мисля, че много често им давам друга гледна точка и заради това,

[18] За разграничението между „кой“- и „какво“-идентичност вж. Deyanov, Sabeva, Petkov, 2013.

нали, така се вълнуват от моето мнение“. Тук е важно да откроим подхода й, който бихме оприличили на Сократовата майевтика, тъй като в основата му стои неизказаната предпоставка: ‘правете като мен’.

„Например сега тоя разговор, който имахме с тая жена, на моя много близка приятелка майка ѝ и тя предпазливо почва да ми обяснява: „Тоя Копейкин, тоя Костадинов…“, това… онова… „Ама той пък е за това да не се сменя българският лев. Да ти кажа, и аз съм патриотка, и аз искам да не се сменя“. И аз ѝй казвам: „Добре де, ти що мислиш, че той е против смяната на българския лев?“ „Е, ми, не знам. Заради България, да остане, нали така?“ Говорим си. И аз ѝй казвам: „Добре, а не мислиш ли, че за някои хора е изгодно това нещо, да остане българският лев? Да не се въведе еврото, а да остане левът? Например, си представи, че има някакви хора, които са откраднали едни милиони в едни чували и не могат да отидат да ги сменят за евро в банката, защото тия пари са незаконни и им трябва време, защото тия пари не са перат така, от днеска за утре“. И тя вика: „Ама това вярно ли е?“ Ми, викам: може и да е вярно“ (цитат от интервю със възпитаничка, специалност „Социология“, випуск 2011 г.).

7.6. Социологията като всекидневно практикуване на самоанализа

А изявите на, да го наречем, социологическия ум, само че в ежедневието ми, не са насочени към външни обекти, а към мен – в смисъл саморефлексията и следенето на това как се конструира гледната ми точка към нещата – какви предразсъдъци се задействат. […] [К]огато имам позиция по нещо, на

какви факти е базирана, кохерентни ли са, последователни ли са?

Откъс от групово интервю с възпитаници на специалност „Социология", випуск 2002 г.

Последният казус, който сме подбрали да представим тук, е от групово интервю с възпитаници от специалност „Социология". В него споделено виждане е, че практикуването на социология във всекидневието[19] се характеризира с една специфична перспектива на отчужденост, извлечена от фигурата на Шютцовия чужденец (за разлика от Зимеловия чужденец – вж. 6.1.3.): „Много често, когато имам нова задача или както в случая съм на нова работа, аз съм чужденецът. Трябва да намеря път към новите хора и новото знание и всякакви ей такива неща, подходи, които могат да ми помогнат в решаването на някаква практическа задача".

Но Щютцовата перспектива на отчужденост у една от участничките придобива принципно различна форма: на самоотчуждаването като самонаблюдение и като условие за възможност на една саморефлексивна и самокритична гледна точка. Тази гледна точка кулминира в някаква свръхнеестествена нагласа (в противоположност на всекидневната „естествена нагласа" (по Шютц), която бихме определили – парадоксално – като *всекидневно практикуване на самоанализа:* „Това е... това ми е някак си, просто ми е станало автоматизъм. В смисъл това е нещото, което най-често правя" (откъс от изказване на възпитаничка в рамките на групово интервю с бивши студенти от специалност „Социология", випуск 2002 г.).

19 В отговор на въпроса: „Усещате ли се социолози в ежедневието си или това, което мислите като същност на социологията, практикувате ли го в ежедневието си?".

За „красивия риск на образованието“ (вместо заключение)

Университетът не е фабрика за личности, а субективирането е събитие, което може да се случи в образователна среда, но не е нито гарантирано, нито планирано. Въпреки неговата важност, то отсъства от учебните програми, а зависи изцяло от климата в учебните стаи: преподавателят може да подготви условия, но не и да „произведе“ резултат. Това е „красивият риск“ на образованието.

Стоян Ставру
„Алумни на неуспелите: възпитаниците и двете ядра на университета“

Ако трябвак да отговорим директно на въпроса: трябва ли да ни тревожи, че 63% от възпитаниците ни не са работили като „социолози“, то бихме казали: не, ако разбираме професията „социолог“ в разширения смисъл, заложен в образователния модел по социология в Пловдивския университет.

Количествените резултати от анкетното проучване сами по себе си могат да изглеждат тревожни. Но огледани през данните, получени от качествените изследвания, те разкриват друга картина: образованието по „Социология/ Социология и науки за човека“ се утаява в биографиите на възпитаниците като рефлексивен хабитус, който се въплъщава по уникален начин у всяка личност.

Но въпросът, който си задаваме, е: защо част от нашите възпитаници усвояват рефлексивния хабитус като *полеви* и мислят своята социологическа компетентност

съобразно едно тясно разбрано *поле* на социологическия труд и себе си като *агенти* в това поле (по Бурдийо), а други – инкорпорират тази хабитуалност, надграждайки я като рефлексивен *личностен* хабитус, което има далеч отиващи последици, защото ги „форматира“[20] именно *като личности*, оставяйки своята следа върху цялостния им житейски проект.

По-горе се позовахме на Герт Биеста и неговата теза за трите функции на образованието, като заедно със Стоян Ставру акцентирахме върху третата функция: субективирането. Ключово тук е, че субективирането не е предзададено. И ако отново препратим към Биеста, в това именно се състои и „красивият риск“ на образованието. Защото образованието е „действие“ (по Хана Арент) – то е дар, който не знае дали ще получи ответ, то е рисково нахлуване в бъдещето, което не знае дали ще постигне резултат и какъв би бил той. Това, което ние правим за нашите възпитаници, е да създаваме условията за формиране на рефлексивен хабитус, но самият процес на субективиране е ответното (тяхно) действие, което обаче може да се случи, но може и да не се случи. Така че този риск може да се превърне в шанс, но може и да си остане рисково вложение. Важно е да акцентираме върху това, че в тези условия попадат личности с вече оформени предразположения и поради това те са в различна степен податливи на образователното въздействие. Бихме описали фигурата ‘риск/шанс’ дори като среща или по-скоро засрещане между индивидуални хабитуални предразположения и хабитат, конституиращ се като условията за формира-

20 „Значи аз мога веднага да кажа че да, в смисъл, ме конвертираха тука, ме форматираха така и аз се самоформатирах трайно и необратимо. Да“ (откъс от групово интервю с възпитаници на специалност „Социология“, випуск 2002 г.).

не на рефлексивен хабитус. Но особеното тук е, че това засрещане е винаги *уникално* и като такова то произвежда *уникални* личностни проекти, общото между които е, че рефлексивният хабитус се превръща именно в *личностен* рефлексивен хабитус. Затова казусите, които анализираме, не могат да бъдат типизирани: те са различни не защото са изключения, а защото рефлексивността, веднъж инкорпорирана, поражда неповторими професионални и житейски траектории.

В обобщение: според нас като социолози, които са и граждани, тясното разбиране за професията „социолог" е социален факт, който сам по себе си се нуждае от социологическо изследване. Като граждани, които обаче са и социолози, ние си позволяваме да призовем за начало на обществен дебат с цел промяна на тази стагнираща представа.

Литература

Бурдийо, П. (1997), „Социално пространство и символно пространство", в: *Практическият разум*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Димитрова, Е. (2026), „Мнения и нагласи относно професионалната реализация и изграждането на алумни мрежа на възпитаниците на специалност „Социология/ Социология и науки за човека" в ПУ „Паисий Хилендарски". Резултати от емпирично изследване", в: Николова, Н., Ташева, М., Тенев, Д. (съст.), 2026, *Социологията като траектория на живота*, Пл./С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Коев, К. и колектив (2012), Доклад за разкриване на бакалавърска програма по социология (Социология и науки за човека), професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата, ОКС „Бакалавър“, специалност „Социология“ (съхранява се в катедра „Социология и науки за човека“ към Философско-историческия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“).

Николов, Л. (1991), „Догматичният страх“, в: сп. *Критика и хуманизъм*, кн. 2.

Николова, Н., Ташева, М., Събева, С., Димитрова, Е. (2025), „Миналото е онова, което още не е било“. Общност и обща история на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“, в: Митрев, Г., Антонов, С., Златкова, М. (съст.), *Хуманитарното и социалното познание – разкази и хоризонти. Сборник с доклади от научната конференция, посветена на 20-годишнината от създаването на Философско-историческия факултет към Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (Пловдив, 15 – 17 май 2024 г.)*, Пл., Пловдивско университетско издателство.

Ставру, С. (2026), „Алумни на неуспелите: възпитаниците и двете ядра на университета“, в: Николова, Н., М. Ташева, Д. Тенев (съст.), *Социологията като траектория на живота*, Пл./С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм.

Шютц, А. (1999), „Чужденецът“, в: *Чужденецът*, С., Лик.

Bourdieu, P. (1980), „Le mort saisit le vif. Les relations entre l'histoire incorporée et l'histoire réifiée'“, *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 32-33 (април-юни).

Deyanov, D., Sabeva, S., Petkov, T. (2013), „The psychopatology of everyday life as a problem before socioanalysis“, в: *Psychopathology: theory, perspektives and future approaches*, D. St. Stoyanov (съст.), Nova Science Publishers, New York.

Ася Захариева

Метаморфозите на света, залозите на социологията

Тридневна юбилейна научна конференция по случай 30-ата годишнина от основаването на специалност „Социология“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“[1]

Конференцията, посветена на 30-годишнината от създаването на специалност „Социология“ в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ), се проведе в дните 21-23 ноември 2025 г. в зала „Компас“ на Ректората и събра както много гости от няколко университета и други институции, така и разбира се, членовете на двете катедри по социология: „Социология и науки за човека“ и „Приложна и институционална социология“ (Философско-исторически факултет), немалко студенти, докторанти, изследователи по социални науки.

Във встъпителна реч Нина Николова, ръководител на изследователски проект, който анализира по иновативен начин историята на специалността, приветства гостите по случай „двойния празник“: 30 го-

[1] Версия на текста е публикувана в „Университетски вестник“ на Пловдивския университет, бр. 9 (552), година XLIII, 26 ноември 2025 г.; бел. съст.

дини от създаването на специалност „Социология“ и 20 години от учредяването на първата катедра „Социология“. Емоционален момент беше възпоменанието на починали колеги и приятели със значим принос за утвърждаването на специалността, като беше подчертано, че без проф. Тодор Иванов Живков тя всъщност не би съществувала. За да се символизира присъствието им, бяха поставени пет стола с листове с техните имена, включително на неотдавна напусналия изследователската общност проф. Йоханес Вайс (Германия). В речта на Николова бе споменат и самият изследователски проект, който цели да реконструира историята на социологическите катедри и техните възпитаници чрез проучване на нагласите и жизнените траектории на бившите студенти – проект, финансиран, както и самата конференция, от Фонд „Научни изследвания“ (ФНИ).

Академичните събития бяха открити от Дарин Тенев, а програмата продължи със сесия, озаглавена „Личности, поколения, епохи: залозите на социологията в Пловдив“. В рамките на тази първа част се проведе кръгла маса с участието на някои от основателите на специалността: Деян Деянов, Цветозар Томов, Мария Шнитер, Андрей Райчев, Иван Чалъков. Модератори на дискусията бяха Светлана Събева и Тихомир Митев – днешните ръководители на двете катедри, СНЧ и ПИС. Втората част на сесията започна с интересен доклад на Стоян Ставру на тема „Алумни траектории: между институционалния дискурс и живия архив“, който разгърна понятието „алумни“ в неочаквани перспективи и бе последван от оживена дискусия. Финалната за деня алумни-среща „Личности, поколе-

ния, епохи: залозите на социологията“ бе с водещи Нина Николова и Милена Ташева, а спонтанността на събралите се бивши възпитаници удължи срещата далеч отвъд предвиденото. Първият ден приключи в неформалната атмосфера на коктейл с поздравителни обръщения на декана на Философско-историческия факултет, бившия ректор на ПУ Запрян Козлуджов, приятели и партньори от други институции.

Вторият ден беше фокусиран около темата „Социоанализата като критическа наука: актуални изследвания“. Програмата започна с пленарен доклад на Деян Деянов, озаглавен „Биографичната илюзия, биографичното *Illusio*“. Докладът беше последван от оживена дискусия. Денят продължи с тематична сесия, концентрирана около „Въобразената общност: „Кой“ е възпитаник на „Социология и науки за човека“?“. В нея Нина Николова представи проекта, който вече споменахме, и размислите си над „Въобразената общност СНЧ“. Другите представяния включиха Милена Ташева с доклада „Тогава все още не разбирах...“, Дарин Тенев със „Социоаналитичен разговор – наратологични и реторически инструменти за анализ“, както и Светлана Събева, която говори за „Социални фрагментации и рефлексивен хабитус“. Разбира се, и тази сесия приключи с дискусия, в която бяха споделени важни за предстоящи изследвания идеи.

Втората част от деня продължи с тематичната сесия „Декларации и социални загуби“, модерирана от Светлана Събева. В тази сесия представители на катедра „Социология“ от Софийския университет представиха своя изследователски проект, който навлиза в същите социоаналитични полета, за чието

разработване катедра СНЧ в Пловдивския университет работи отдавна, по оригинален начин, по дирите на идеи на Пиер Бурдийо. Светла Маринова представи този проект на катедрата от СУ в доклада си „Умореното общество? Загуба, гняв, възмущение“. Боряна Бунджулова (СУ) разгърна темата „Самота и скука в остаряването. Старост и декласиране“, а Момчил Христов (СУ) се фокусира върху „Социоанализа на срама (с Ани Ерно)“. Финалното събитие за деня беше сесия на тема „Социоанализа на идеологическото страдание (скици към един изследователски проект)“ и се състоя в жанра на кръглата маса с модератор Радослав Даярски. Участници в кръглата маса бяха Георги Медаров (БАН), Меги Попова (СУ), Сава Стефанов (СНЧ), Станимир Панайотов (БАН, СНЧ), Камен Каменов (бивш възпитаник на СНЧ) и Давид Демиревски (магистърска програма на СНЧ).

Последният, трети ден от конференцията беше основно поле за изява на представители на катедрата „Приложна и институционална социология“ (за разлика от първите два дни, в които доминираше присъствието на представителите на катедра „Социология и науки за човека“). Модератор на първата сесия бе ръководителят на катедра ПИС, Тихомир Митев, а докладите в нея бяха подведени под обобщаващата ги тема „Между глобалните трансформации и локалните предизвикателства: къде е мястото на социологията?“. С доклади участваха Иво Христов („Между глобалните трансформации и локалните предизвикателства: възможна ли е въобще социологията?“), Иван Чалъков („За извиращото зло“), Пламен Нанов („Популизмът като резултат от глобалната несигурност

и локалните недоволства“) и Димитър Панчев („От конспирация до кампания: как „дълбоката държава“ става част от българската политика“).

Заключителна за първата част на деня бе сесията „Социологията след университета: актуални и приложни полета на социологическата експертиза“. Участниците разгледаха различни приложни аспекти на социологията: Катя Михайлова представи „Приложение на социологията в оценката на културни ценности и художествени произведения“; Севгин Хамидинска говори за „Социологията като аналитична рамка за интернална и екстернална комуникация“; а Росица Антонова разгледа „Училищната институция като приложно поле на социологическа експертиза“.

Конференцията завърши със специално събитие в радикално различен жанр – публично записан разговор на тема „История и смисъл“, като епизод от подкаста „КХ Говори“ на дългогодишния партньор на катедра „Социология и науки за човека“ – Издателска къща КХ – Критика и Хуманизъм. В този разговор Светлана Събева и Паула Ангелова обсъдиха различни аспекти на феноменологията на късния Хусерл – включително социологическите шансове, които тя дава, – модерирани от Николай Колев (БНТ, НБУ). Разговорът продължи с втора, дискусионна част, в която се включиха Деян Деянов и Дарин Тенев.

Дискусията „История и смисъл“ бе и заключителното събитие на тридневната конференция, бележеща – както неведнъж споменаваха участници, дискутанти, докладчици – надеждите за нови перспективи пред т.нар. Пловдивска школа в българската социология.

Заключение

Нина Николова

Афективната общност

„Защото утре започва от вчера…“

В статията „Миналото е онова, което още не е било“ правим задълбочен анализ на един методологически проблем, оказал се централен за цялостния дизайн на изследването ни, доколкото поставянето и решаването му пренареди теоретичния „пъзел“ на Проектното предложение. Става дума за предприемането на стратегическата стъпка ние като екип от преподаватели в катедра „Социология и науки за човека“ и същевременно като изследователи в проекта, посветен на възпитаниците на катедрата, сами да провеждаме интервюта с бившите ни студенти. В статията се обосновава, че тази стъпка е пряко свързана с прозрението, че ние самите сме част от общността на възпитаниците, които трябва да изследваме. Проблемът според мен обаче е в това, че от статията не става ясно как се стига до това толкова важно и в същото време толкова трудно решение. С други думи, ще се опитам да проследя генезиса на онова, което в предишната статия беше представено като резултат.

И така, пред нас стоят два въпроса, на които ще се опитам да отговоря: 1) как ние взехме решението сами да провеждаме интервютата?; и 2) как така осъзнахме, че на свой ред сме възпитаници?

I. Критичният момент: апробиране на методиката

Особено важен, бих казала дори критичен етап от работата ни по проекта беше изготвянето на т.нар. методика за провеждане на „дълбочинно интервю, в което са интегрирани елементи от биографичния метод и социоаналитичния разговор (по Бурдийо)“[1]. Екипът ни отдели доста време и положи немалко теоретични усилия за изготвянето ѝ. Разработваният инструмент обаче трябваше да бъде апробиран. И тогава се зароди[2] идеята методиката да бъде тествана сред членовете на екипа ни. Сега, от дистанцията на времето, си давам сметка, че именно този момент изигра ключова роля, макар тогава тя да не беше своевременно и докрай осъзната.

Работата е там, че обмислянето на идеята и дискусиите, които този подход предизвика, произведоха – не би било пресилено да кажа – изненадващи реакции у някои членове на екипа ни. Изненадващи поради мощния им *афективен* интензитет. Когато бивш студент на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ – и

---

1 Поставям формулировката, заимствана от Проектното предложение, в кавички, тъй като в хода на изследователската работа тя претърпя важна трансформация (вж. Анотация на проекта).

2 Всъщност тази идея ни беше подсказана още на Първия методико-обучителен семинар от д-р Давид Иерохам, но явно е било нужно време, за „да ферментира“ сред нас като възможна практика.

настоящ преподавател и административен ръководител възкликне с нескрито раздразнение, че „отказва да бъде опитно зайче“, а друг колега преподавател изрази своята тревога от това, че не може да интервюира конкретен възпитаник, реактивирайки спомена за „присмехулния му поглед“, изследователят, образно казано, трябва „да наостри уши“ и да си каже: „Стоп, помисли добре, тук нещо не е наред!“

2. Защо афектите не се превърнаха в афективни данни?

В статията, към която препращам и от която се оттласквам в този текст (а и още в Проектното предложение), ние изрично подчертаваме, че очакваме да се натъкнем на афективни данни, които са вплетени в констативни данни, като държим особено много на първите, без, разбира се, да пренебрегваме вторите (Николова, Ташева, Събева, Димитрова, 2025: 66). Симптоматичните афективни реакции обаче дори не са споменати в нея.

На пръв поглед необясним пропуск, за който си струва да се поразсъждава. Защо тези афективни реакции, които впечатляват, биват регистрирани, дори отразявани в публични доклади, в крайна сметка не се превръщат в афективни данни? Отговорът ми е, че тогава, когато тези афекти се проявяват, екипът ни, грубо казано, още не знае какво да прави с тях; необходимо е време, една своеобразна „работа“ (в смисъла на Фройдовото *Durcharbeitung*) – процес на постепенно осъзнаване и разпознаване на смисъла, закодиран в симптома. Но конструирането на тогавашните афективни реакции като афективни данни и анализът

им сега ни дава шанс да потърсим отговор на поставените по-горе въпроси. Нещо повече, бих казала, че тези афекти са в основата на питанията, в известен смисъл те самите ги провокират, макар и в имплицитен вид.

3. Афектите като причина за методологическия обрат

Тезата ми е, че именно описаните неочаквани и интензивни афективни реакции са причината за дръзкия методологически обрат, който пренареди изследователския ни замисъл.

3.1. Афектът като „чуждо тяло"

Афектите са „приклещени" подобно на „чуждо тяло" в несъзнаваното на човека и могат да просъществуват там с години, защото, смята Фройд, те не са били „отреагирани" в момента на събитието, което ги е породило. Така, загнездени в психиката, те могат да се проявяват по най-неочакван начин, при това със сила, несъразмерна на настоящата ситуация, която ги разбужда. Изкушавам се тук да направя една аналогия: афектите в психоаналитичен смисъл са нещо като *психичен „апендикс"* – остатък, който няма активна функция, но продължава да живее в човека и може внезапно да се „възпали", активирайки непропорционални реакции.

3.2. Афектът като времева гънка

За да проясня допълнително това, което казвам, ще си послужа със знаменитото понятие на Дельоз „гънка". Употребявам го, разбира се, не в неговия строг концептуален смисъл, а по-скоро като метафора, внимателна към

това да не го насилва излишно. Когато говорим за неотреагирания афект, ние всъщност говорим за *спряло време*, за времеви отрязък, който не е протекъл, за време, което не е отминало, а е консервирано като психичен остатък. С други думи, когато афектът се активира години по-късно, някакъв темпорален сегмент от миналото прониква в настоящето и произвежда симптоматични ефекти. Така афектът може да бъде мислен като *точка на вгъване* на различни времеви режими един в друг.

3.3. Афектът като инструмент за разбирането на полето

В началото, при проявата на афектите, разполагахме само с рефлексивни наблюдения и с изследователска интуиция, че става дума за нещо важно, което не бива да се оставя без внимание. Тогава се обърнахме към Пол Холмс и значението, което той отдава на афектите на водещия (всъщност на собствените си афективни реакции като водещ) на психодраматичната сесия. Неговите афективни преживявания са значими, тъй като могат да дадат знание за груповата динамика. С други думи, водещият на сесията не е външен на групата, той е въвлечен в нея заедно с всички останали участници. Така че стига да бъде регистриран и анализиран, афектът може да се превърне в инструмент за разбирането на полето.

4. Афектите като индикация за несъзнавани структури

В така очертаната перспектива описаните афективни събития ни подсказват нещо ключово важно: съществува особена засегнатост между преподаватели и студенти

(макар те вече да са бивши едни за други). Силните афекти индикират несъзнавана заплаха и задействане на защитни механизми. Това подсказва, че ролите са нестабилни, авторитетите са уязвими, установените позиции могат да бъдат подкопани. Нещо повече, афектите са знак за това, че ролите преподавател – студент в рамките на алумни-общността само формално са приключили; в действителност те продължават да действат като несъзнавани структури. Отказът „да бъда опитно зайче“ сочи, че афектът е следа от предишни преживявания, той е подобен на призрак от миналото, който се врязва в настоящето и се усеща като опасност. Да бъде проведено интервю с мен, ще рече аз да съм в ролята на обект, а това може би напомня на бившата ми роля на студент, когото изпитват. Всичко това очевидно е непоносима мисъл, защото една преодоляна позиция на подчиненост заплашва да се завърне и да разколебае настоящата властова роля (на преподавател и административен ръководител). Тревогата от „провеждане на интервю с присмехулния студент“ показва нещо различно. Да водиш интервю само по себе си означава да си в позиция на власт. В случая обаче е изразено притеснение от срещата и разговора с конкретен бивш студент, защото тази възможност реактивира спомен за предишно взаимодействие „преподавател – студент“, в което авторитетът на преподавателя е бил разколебаван и е налице тревожно очакване това дискомфортно преживяване да се възпроизведе отново. Т.е. тук отново имаме вгъване на непреработен времеви отрязък от миналото, който нахлува изненадващо в настоящето.

Именно тези, макар и тогава почти имплицитни догадки ни отвеждат към хипотезата, че ние като екип от преподаватели и изследователи няма как да сме външни

на общността от възпитаници на специалност „Социология/Социология и науки за човека“ – нашия изследователски предмет. Ние сме част от този предмет, историята, която трябва да изследваме, е *наша обща история* и наред с бившите ни студенти *ние сме възпитаници*, а като такива на свой ред *подлежим на изследване*. Именно това прозрение ни даде необходимия кураж да предприемем рисковия ход сами да провеждаме интервютата с бившите ни студенти, а впоследствие ни отведе и към хипотезата, че тези срещи не са точно интервюта, в които единият задава въпроси, а другият отговаря; затова работно ги нарекохме „разговори между възпитаници“[3].

5. „Дискусионното soirée“ като парадигма на срещата

В статията „Миналото е онова, което още не е било“ ние въвеждаме понятието „среща“ на възпитаниците и описваме т.нар. дискусионно *soirée* като парадигма на такава среща. В нея участваха бивши и непредвидено и спонтанно включили се настоящи наши студенти, както и целият ни екип от изследователи/преподаватели (общо около 15-20 човека). Тя беше подготвена като игрово пространство, по-конкретно като ролева игра по примера на психодраматичната сесия. Но централният фактор, който изтъкваме, за да я мислим именно като особена „среща“, ние извличаме от разбирането на Давид Иерохам. Според него, за да бъде срещата жива, за да може наистина да се състои, е необходимо ние самите да бъдем провокирани, да бъдем разклатени и да бъдем извадени от непроницае-

3 Вж. по въпроса Николова, Ташева, Събева, Димитрова, 2025.

мостта (в нашия случай – на преподавателския) авторитет. Нещо повече: ние твърдим, че срещата е възможна „между партньори, които поемат риска ‘да се изложат’ едни пред други (в двойния смисъл на ‘излагам (се)’ като уязвимост и откритост), като ‘излагането на себе си’ се случва чрез взаимните провокации, които разклащат авторитетите“ (Николова, Ташева, Събева, Димитрова, 2025).

6. Парадоксът?

Въпросът е: няма ли някакво противоречие тук? Защото на пръв поглед изглежда парадоксално: от една страна, казваме, че за да е възможна срещата, следва да бъдат разклатени авторитетите, от друга обаче, показваме, че членове на екипа ни никак не са склонни да позволят подкопаване на властовите си позиции на преподаватели и ръководители.

Нека отново се върнем към проблема за афекта. В описаните по-горе два афекта („отказвам да бъда опитно зайче!“ и „как да интервюирам присмехулния студент?“) става дума за повече или по-малко остри реакции на опасение, раздразнение и неприемане или, по-строго казано – за спонтанно издигане на защити срещу евентуално дестабилизиране на установената институционална позиция. В ситуацията на „дискусионното *soirée*“ става дума за нещо много различно: то е афективно пространство на спонтанност и непреднамереност, бих казала дори, че то е *афективен пробив*, който буквално смъква защитите подобно на маски или брони, зад които сме склонни автоматично да се крием. С други думи, подкопаването на преподавателските авторитети въобще не е резултат от намерение или усилие; то е следствие от импровизирано-

то установяване на ситуативна симетрия и равнопоставеност[4], то е събитие, а не проект и се случва не заради, а въпреки волята на преподавателите.

Трябва обаче да се направи още едно важно уточнение. Съществува принципна разлика между начина, по който се разклащат авторитетите в груповата дискусия (с 15-20 участници) и в разговора тет-а-тет. При дискусията, от една страна, може да има игровост, шеги, приповдигнато настроение, а от друга – възможност да се скриеш в групата и потенциалната уязвимост да бъде, така да се каже, споделена. А от това следва, че дори и да се разклатят, властовите позиции няма да се разпаднат. Напротив, при разговор тет-а-тет няма колективна защитеност, няма буфери, поради което разклащането е по-остро, по-лично и логично се преживява като заплаха.

Всъщност става дума за два психични режима, които – именно огледани един в друг – показват нещо много съществено. Афективните реакции при апробацията на методиката указват колко трудно би било това разклащане, особено в ситуация тет-а-тет. „Срещата" в *soirée*-то обаче демонстрира как разклащането на авторитетите все пак може да се случи и ако и когато това стане, спонтанно се конституира общност.

7. Играта като афективно пространство

Но за да се постигне такъв ефект, едно обстоятелство следва да бъде изрично откроено. Както споменах, „диску-

[4] Тук следва да се добави, че в рамките на тази среща съществуват и други статусни, образователни и възрастови неравнопоставености (например между настоящи и завършили студенти, между преподаватели и настоящи студенти и т.н.).

сионното *soirée*“ се отличава с това, че е конструирано във формата на *игра*. От една страна, имаме пространство, отделено от реалността и структурирано чрез свои собствени правила, роли, времетраене, следователно – специфичен ред. От друга страна, играта предполага свобода: участниците свободно избират да влязат или не в играта, която сама по себе си има освобождаващ ефект върху тях. Тя задава рамката на „хайде да се престорим“, което означава, че случващото се е само тук и сега, само временно. Така тъкмо игровият режим позволява авторитетите да бъдат дестабилизирани, властовите позиции – отслабени, а самите преподаватели – провокирани. При това (за разлика от описаните афективни реакции на съпротива при тестването на методиката) в случая на „дискусионното *soirée*“ именно като игра онова двойно излагане далеч не се преживява като дискомфорт или уязвимост, напротив – случва се естествено и непринудено, подпомогнато от ситуативността на установената симетрия. Бих описала тази нова и различна взаимопоставеност между преподаватели и студенти (макар някои от тях да са бивши едни за други) като символично преминаване на „ти“. Не е тайна, че академичните йерархии са строго установени, закодирани както в хабитата на университета, така и в хабитусите на обитателите му, поради което в обичайна ситуация един такъв преход почти винаги е много труден.

8. Самоконституиращата се общност. Разширеното понятие за възпитаник

По-горе стана дума за това при какви условия е възможно конституирането на общност. Но в цитирана-

та вече няколко пъти статия ние изтъкваме един факт от първостепенно значение за общността от възпитаници: на описаната тук среща, наречена „дискусионно *soirée*“, „*емпирично*, пред очите на всички участници, в акта на самото ѝ случване, се самопроявиѝ и самоучреди общността на ‘възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека“’“ (пак там). Но този съвършено неочакван емпиричен факт е съчленен с ключово прозрение: наред с бившите студенти и нас самите като преподаватели (някои от които сами бивши студенти на специалността), тази общност включва *и настоящите ни студенти.*

Оттук следващата стъпка в самоконституирането на „общността на възпитаниците“ вече сякаш не ни изненада в такава степен. На Деня на отворените врати на катедра „Социология и науки за човека“ зала „Компас“ на ПУ беше пълна, а аудиторията – изключително разнородна. Присъстваше целият екип на катедрата (който е и екип на проекта ни), а гостите ни бяха настоящи и бивши студенти от различни випуски, учители и ученици от горните класове на няколко пловдивски гимназии. На това събитие се състоя спонтанна среща между преподаватели, настоящи и бивши студенти, на която активно се включиха и гостуващите ни ученици, които разпалено дискутираха разнообразни въпроси, свързани с обучението, което предлага катедрата. Анализирайки внимателно видеозаписа от събитието, си дадохме сметка, че „общността от възпитаници“, представата за която бавно, но все по-ясно изкристализираше[5], включва *и учениците*, защото те могат да бъдат мислени като *бъдещи студенти* в специалност

[5] Трябва да се подчертае, че това беше процес и както казваме в цитираната статия, път, който екипът ни трябваше да извърви.

„Социология и науки за човека“.

Така постепенно се оформи *разширеното ни разбиране за понятието „възпитаник на специалност „Социология/Социология и науки за човека“*, а паралелно с него – и новото ни виждане за общността. Тази общност няма нищо общо с конвенционалния „клуб на бивши студенти“ или с институционализираната „алумни-мрежа от възпитаници“ на някой университет. Тя принципно се различава от подобни структури, чиято цел е висшите училища да привличат допълнителен символен, социален и финансов капитал. Тази общност няма списъчен състав и не е конкретна група (от дипломираните студенти на някаква специалност или ВУЗ). Тук е мястото да призная, че иновативната идея за една такава общност е коренно различна и от онова, което екипът ни си представяше, когато замисляше този проект.

9. Общността като:

9.1. Отворена

На първо място, тази общност може да бъде характеризирана като *отворена*. Както беше казано, тя далеч не се свежда до списък от дипломирани или пък обучавали се в специалност „Социология/Социология и науки за човека“ в Пловдивския университет студенти (както впрочем самите ние си мислехме в началото). Включвайки бившите и настоящите студенти, преподавателите, но и ученици като потенциални бъдещи студенти, тя няма как да е дефинирана в административни категории или ограничена и затворена в определен, регистрируем кръг от хора.

9.2. Въобразявана

Ако се върна накратко към новото ни виждане за „общността на възпитаници", развито в цитираната статия, то е, че това е една въобразена общност, която се случва „тук и сега" и „всеки път като за пръв път" (ако се позова на етнометодолозите). От това следва нещо парадоксално: историята на тази общност (която ние трябваше да изследваме) не е минала история, защото се изобретява всеки път наново „в живото ни общуване по един спонтанен и креативен начин" и в този смисъл миналото на тази общност може да се определи като „онова, което още не е било" (по Мамардашвили) (срв. Николова, Ташева, Събева, Димитрова, 2025).

Представена до момента по сравнително схематичен начин, тази идея си струва да бъде разгърната. Въобразената общност (по Андерсън) е абстрактна, нейните членове не са се срещали и най-вероятно никога няма да се срещнат, докато интуицията за общността, която описваме, се породи въз основа на емпирични факти и рефлексивни наблюдения върху тях. Тя, убедено мога да го твърдя, би била невъзможна без конкретните срещи на нейни представители, именно на тях възникна идеята за нея, която се оформяше постепенно с всяка следваща такава. Затова аз предпочитам да говоря не толкова за въобразена, колкото по-скоро за *въобразявана* общност, с което акцентирам върху това, че тя се произвежда отново и отново именно под формата на практическо случване. Дори бих прояснила и задълбочила тази мисъл с разбирането на Латур за социалното като процес на свързване, на асемблиране на разнородни елементи, на движение в противоположност на структура или същност. Тъкмо като въобразявана общността се реасемблира всеки път и така

се конституира като нова и различна сглобка от хетерогенни елементи (човеци и не-човеци).

9.3. Перформативна

Следвайки очертаната линия на разсъждение, твърдя, че общността на възпитаниците е *перформативна* общност, доколкото тя се произвежда във и чрез действие. Ще илюстрирам тази характеристика чрез може би на пръв поглед малко далечна асоциация. Обмисляйки новата ни представа за това, че общността не е просто групата от дипломиралите се възпитаници на специалността, а свързаността между тях, се върнах към един текст на Марк Грановетер от 1970-те години, в който е развита проникновената идея за „Силата на слабите връзки" (както гласи и самото заглавие на статията). Силата на слабите връзки според Грановетер е в това, че далечните познанства, контактите с хора, с които не общуваме често, са по-ценни, особено що се отнася до получаването на нова информация и различни възможности, отколкото „силните връзки" (с близки приятели, семейство) – слабите връзки са сила с потенциал да се превърне в стратегически ресурс. А това е тъкмо случаят с алумни-общността, в която възпитаниците се срещат и често или въобще не се познават, или се познават съвсем бегло. Но когато и ако се установи свръзка, защото това изобщо не е предзададено и гарантирано, тогава може да се случи общност. Грановетер въвежда едно важно понятие: той говори за мостове като начини на свързване при описваните разнородни социални групи. Бих искала обаче да надградя тази идея. Ако материализираме метафората за мостовете, ще видим, че те са твърди, фиксирани и трайни конструкции. При една въобразявана и перформативна общност оба-

че свързващите мостове би трябвало да бъдат подвижни, леки и преместваеми. В този смисъл може би една по-различна метафора, тази за т.нар. *понтонни мостове*, би работила по-добре. Доколкото понтонните мостове са временни и мобилни, те могат да бъдат съобразявани със спецификата на терена; замисълът им освен това е (да не забравяме, че се прилагат най-вече във военното дело) да се сглобяват и разглобяват бързо, а елементите, от които се изграждат, позволяват разнообразни вариации. Така разгърната, метафората за мостовете приляга в много по-голяма степен на отворената, незавършена, ситуативна и гъвкава общност на възпитаниците на специалност „Социология/Социология и науки за човека".

9.4. Афективна

Тук ще премина към може би най-значимата и през цялото време антиципирана в казаното дотук характеристика на самоконституиращата се общност. За целта ще се върна към „дискусионното *soirée*" като игрово пространство на спонтанност и креативност (по Морено), за да подчертая, че събирането на толкова разнородни (по статус, възраст, образование) участници съвсем логично предполага атмосфера от неловкост и притеснение. Но тъкмо играта преначертава афективната карта (ако се позова на Джонатан Флатли) и задава съвсем различна настроеност на пространството, което поради това определихме като „среща". Оттук вече мога да кажа, че става дума за една преди всичко *афективна* общност.

Ще дам и конкретен пример. На една от груповите дискусии в рамките на изследването на възпитаниците на специалността бяхме поканили бивши студенти от различни випуски, които или не се познаваха, или се позна-

ваха само повърхностно. Вероятно поради това разговорът въобще не вървеше, а настроението ставаше все по-тягостно. (Тук трябва да отворя една скоба, за да направя разяснение относно историческия контекст. Дискусията се провеждаше в конферентната зала на ректората на университета, където се намира и катедра „Социология и науки за човека“. По времето, в което възпитаниците ни са били действащи студенти, специалност „Социология/ Социология и науки за човека“ се помещаваше в друга сграда, извън ректората на университета, която никак не приличаше на учебно заведение, имаше дворче и се намираше на малка уличка, носеща името „Костаки Пеев“. Когато преди 6–7 години бяхме преместени оттам, тази промяна беше приета с неохота от преподаватели, студенти, администрация.) Ние като модератори на дискусията вече почти бяхме се изчерпали в опитите си да активираме и заинтригуваме присъстващите. И точно в този момент най-изненадващо някой произнесе: „Костаки Пеев“. И всичко изведнъж се промени. Тази фраза имаше ефекта на магическа формула, на афективен спусък. Появиха се усмивки, чуха се шеги, настроението се приповдигна и всички сякаш се върнаха. Интересното е, че те се върнаха, но не тук, а по-скоро *там*, на „Костаки Пеев“. Не ние и не замисълът ни да срещнем тези хора, а нещо друго направи срещата възможна. И помоему това беше възприемането на „Костаки Пеев“ като *дом*, при това като *изгубен* дом.

Тезата на споменатия по-горе Джонатан Флатли е, че меланхолията не винаги и не непременно води до депресивно състояние. Напротив: „ако под меланхолия имаме предвид емоционална привързаност към нещо или някого, което/който е изгубено, такова вторачване върху загубата не е задължително да води до депресия – тази комбинация

от неизразима тъга и изолираща скръб, която води до загуба на интерес към другите хора, към собствените действия и често към самия живот. Всъщност някои меланхолии са точно обратното на депресиращи, като действат подобно на механизма, чрез който човек може да се интересува от света“ (Flatley, 2008: 1). Тъкмо това е гещалтът, в който бих разположила описаната ситуация. „Костаки Пеев“ именно като изгубено място се задейства не като меланхоличен символ, а като вдъхновение. При това като вдъхновение, което превръща хетерогенната група в общност. Свидетели сме на това как един афективен режим (на стеснение и неудобство) се трансформира не просто в друг, а в противоположен афективен режим (на приповдигнатост и оживление). Нещо повече, поводът за този обрат (в духа на Бенямин, когото Флатли цитира) е нещо на пръв поглед съвсем дребно и незначително, някакво почти случайно дразнение, което произвежда неочаквано силен резонанс. Споменът за изгубения дом не натъжава, а става символ на общност и се преживява афективно като обща принадлежност. „Костаки Пеев“ вече не е просто уличка, той става мястото на първите запознанства, на първата лекция, на първия изпит… Две времена се вгъват едно в друго и това носи афективен заряд. Общността, която се ражда, е именно афективна общност.

Следвайки разграничението, което Флатли прави, предпочитам да говоря тъкмо за афект (а не за чувство или емоция). Доколкото афектът е по-скоро стихийно и несъзнавано усещане, някаква сила или енергия, която обзема човека и още повече по-голяма група от хора. (Неслучайно той въвежда и Хайдегеровия термин *Stimmung*.) В книгата си Флатли се позовава на Адорно и прилага неговото понятие „трепет“ при описанието на афективното

преживяване на произведението на изкуството (*aesthetic shudder*). Макар аналогията да изглежда далечна, аз бих казала, че в описаната ситуация наблюдаваме специфично афективно сгъстяване (в противоположност на разпиляността и липсата на фокус преди това), което пренарежда афективната карта, като прави видима невидимата дотогава връзка между участниците и предизвиква в тях онова вълнение (или трепет), което изпитваме, когато ненадейно се натъкнем на стар приятел, когото не сме виждали с години.

Литература

Deleuze, G. (2006), *The Fold. Leibniz and the Baroque,* London, Continuum.

Flatley, J. (2008), *Affective Mapping. Melancholia and the Politics of Modernism,* Harvard University Press.

Granovetter, M.S. (1973), „The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, Volume 78, Issue 6, 1360-1380.

Андерсън, Б. (1998), *Въобразените общности. Размишления върху произхода и разпространението на национализма,* С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм, прев. Яна Генова.

Латур, Б. (2007), *Реасемблиране на социалното. Увод в социологията на дееца-мрежа,* С., Изток-Запад, прев. Ина Димитрова.

Николова, Н., Ташева, М., Събева, С., Димитрова, Е. (2025), „Миналото е онова, което още не е било". Общност и обща история на възпитаниците на специалност „Социо-

логия/социология и науки за човека“, в: Митрев, Г., Антонов, С, Златкова, М. (съст.) *Хуманитарното и социалното познание – разкази и хоризонти. Сборник с доклади от научната конференция, посветена на 20-годишнината от създаването на Философско-историческия факултет към Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (Пловдив, 15 – 17 май 2024 г.),* Пл., Пловдивско университетско издателство.

Фройд, З. (2016), *Анна О. Към психотерапия на хистерията*, С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм, Стигмати, прев. Анастасия Рашева, 12.

Холмс, П. (2018), *Вътрешният свят и неговото представяне. Теория на обектните отношения и психодрамата,* С., ИК КХ – Критика и Хуманизъм, прев. Ваня Недялкова.

Abstracts

Paula Angelova

The Horizons of Socioanalysis and the Question of "Minor" Suffering

The article offers a detailed close-up reading of selected parts of the collective work *The Weight of the World* (1993), published under Bourdieu's direction. By scrutinizing the original research practices and operative concepts such as „active listening", „understanding", „reflex-reflexivity", „benevolent disposition", „autoanalysis" of the socioanalytic programme, which Bourdieu bequeathed to us in a fragmentary form, the main intention of this paper lies in revealing its broad methodological scope which cannot be reduced to simple conceptual analysis. Alongside the discursive level, the socioanalysis works also through analytic regard towards all the accompanying affective changes in the interviewees' behaviour. Thus, its complex strategy preconditions a new and authentic approach to marginalized phenomena such as positional suffering and symbolic violence seized through their effects in the shared biographical narratives or illusions. The socianalytic programme deserves a new reappropriation in the field of social sciences in the light of the affective turn in phenomenology both as a condition for symbolic therapy and comprehensive view to the everyday pathologies.

Keywords: Pierre Bourdieu; Socioanalysis; Symbolical Violence; Positional Suffering; Habitualized Affectivity.

Stoyan Stavru

Alumni of the Unsuccessful:
Students and the Two Cores of the University

The study problematizes the concept of "alumni" in the context of contemporary ideas about the goals of higher education. The main focus of the text is on the so-called "deviating" alumni (the unsuccessful), who may be divided into three groups: students who did not graduate and instead discontinued their studies (non-completers); graduates who failed to achieve professional realization (unfulfilled graduates); and those who have achieved professional success but adopt an openly accusatory stance toward the university, claiming that their success is not due to the education they received there (the ungrateful).

Keywords: Alumni, Failed, University, Higher Education.

Svetlana Sabeva

"Sosiology and Human Sciences"
and the Struggles for Reflexivity
(Building a Socioanalytic Hypothesis)

The article presents the zig-zag logic of the establishment of a basic hypothesis (versus the linear logic of completed research results) provoked by the questions: what does it mean to be an alumnus of Sociology and Human Sciences Department; can such an identification exist today, in the conditions of 'liquification' of educational forms; and if it can, what would that mean as an objective social ascription and as a subjective self-determination. From the perspective of socioanalysis this means that one seeks not so much for facts and memories than

for the traits of a specific ethos, a habitus, that is undoubtedly an effect of learning, not restricted, however, to what has been learnt but, rather, sedimented on the side of the learner as a personal potentiality, beyond the concrete activity and its results. The article also expounds and operationalizes the hypothesis of the social-reflexive habitus (as contrary to dogmatic habitus) as in identity trait of 'SHS alumni' that stands in the basis of an overall attitude to the world, oneself and the others, no matter if one deals professionally with sociology or not. As a method of practical orientation, social-reflexive habitus is an amalgam of specialized and lay knowledge in an individualized form that emerges through internal genesis and 'inner need' for knowledge. In a zig-zag movement between social diagnostic, theory and empirics, the concepts are developed of 'narrative reflexivity' and 'first and second order practical reflexivity' whereby one comes to the conceptual core of the main hypothesis.

Keywords: Social-reflexive Habitus; Narrative Reflexivity; Social Fragmentations; First-Order Practical Reflexivity, Second-Order Practical Reflexivity.

Nina Nikolova, Milena Tasheva, Svetlana Sabeva, Elitsa Dimitrova

The 'What' and 'Who' Identities of the Researcher (Provocations of Fieldwork)

The article is composed according to a strategy of constant oscillation between the theoretical model of the study and the corrections to that model imposed in its practical application. The red thread around which we structure the text is to follow the phases of the deployment of a crucial methodological problem

putting into the focus the figure of the researcher and of the approaches to its resolution (from the problem's emergence in planning the study to its redefinition in the preparation and the practical fieldwork implementation, with all the complications ensuing from such redefinition).

Keywords: "Who" and "What" identity; Alumni; Sociology and Human Sciences; Reflexive habitus; Supervision; „Conversation between alumni"; Alumni community; Common alumni history.

Darin Tenev

Narratology for Socioanalysts

The article presents narratological instruments for analyzing socioanalytic conversations. Firstly, Gerard Gennet's distinction is presented between the three levels of narrative: story (the narrated actions and events), narrative (the linguistic presentation of actions and events) and narration (the act through which it is done). Secondly, Oswald Ducrot's theory is introduced of the polyphony of utterances and the multiplicity of enouncing instances. Thirdly, Boris Uspenski's conception is outlined of the types of points of view with an accent on their possible interweavings and discrepancies. Finally, a sketch is proposed of narrative modalities on the basis of Hristo Todorov's theory. These theories are considered with regard to the specifics of the socioanalytic conversation that presupposes a processing narrativization and instability of teleological biographical landmarks. By analysing separate examples, it is shown how narratological instruments work in concrete cases.

Keywords: Narratology, Socioanalysis, Bourdieu, Life Story.

Rositsa Antonova

The School Institution As an Applied Field Sociological Expertise (The Sociologist Teacher's Perspective)

This article analyzes the role of the sociologist within the school institution, redefining teaching as a fundamental field of applied sociology. The central focus is on the perspective of the sociologist teacher as a "reflexive subject" who deciphers institutional processes through a synthesis of classical and critical paradigms. Through this theoretical lens, the school is revealed simultaneously as a mechanism for systemic integration (Durkheim, Parsons) and as a space of inequality where "cultural capital" is reproduced (Bourdieu) and disciplinary control is exercised (Foucault). Using Goffman's dramaturgical approach, the author decodes the "hidden curriculum" and the hierarchical roles within the school's theater of power. Particular attention is paid to contemporary transformations, including the "AI divide" and algorithmic surveillance as new factors of stratification. In conclusion, it is argued that sociological expertise transforms the teacher into an agent of change whose mission, through critical pedagogy (Freire), is to transform the student into an independent researcher of social reality .

Keywords: Applied Sociology, Educational Institution, Cultural Capital, Artificial Intelligence (AI), Critical Pedagogy.

Elitsa Dimitrova

Opinions and Attitudes toward Professional Realization and Alumni Network Development among Graduates of the Sociology and Sociology and Human Sciences Programs at the University of Plovdiv Paisii Hilendarski: Results from an Empirical Study

The article examines the opinions and attitudes of the graduates from the educational program in Sociology/Sociology and Human Sciences at the University of Plovdiv regarding their professional realization, acquired skills, and the opportunities for building an alumni network. The study was conducted in 2023 through an online survey among former students and PhD graduates. The results show that the education in Sociology significantly contributes to the development of civic, social, and critical thinking skills, tolerance toward diversity, and reflexivity. Most graduates apply their knowledge in various fields such as education, administration, social services, and business. Overall satisfaction with the education is high – most respondents would choose the same program again. There is also an active interest in using sociological knowledge and data in everyday life. Contacts among graduates are maintained mainly through social media, and nearly all respondents express willingness to join an alumni network. This highlights the need for its institutional development as a tool for strengthening professional community ties and improving connections between the university and its graduates. In conclusion, the B.A. program Sociology/Sociology and Human Sciences at the University of Plovdiv Paisii Hilendarski fosters significant personal and civic competencies. The development of an effective alumni network emerges as a key instrument for supporting professional realization and sustaining the alumni community.

Keywords: Major Sociology; Major Sociology and Human Sciences; Professional Realization; Professional and Civic Skills; Alumni Network.

Nina Nikolova, Milena Tasheva

Towards an Expanded Conception of the Profession of Sociologist

The contextual frame of this text is the 'social fact' that the vocation of sociologist is understood in Bulgaria in a very restrictive sense, and a part of sociology alumni come out to be within the grasp of this stagnating notion of sociology. If we accept that the education in Sociology/Sociology and Human Sciences in the University of Plovdiv follows, as its 'hidden curriculum' the formation of a so-called reflexive habitus, then, in our view, this reflexive habituality is embodied in two modes: as a fieldwork habitus and as a personal habitus. The problem we have faced is why a part of our alumni appropriate the reflexive habitus as solely a *fieldwork* one, and conceive of their sociological competence according to a more narrowly understood field of sociological work, and of themselves, as agents in that field (following Bourdieu), while others incorporate this habituality building on it also under the form of reflexive *personal* habitus permitting the creation of *unique* professional but also biographic trajectories.

Keywords: Alumni, Reflexive Habitus, Sociology, Sociology and Human Sciences, Narrow and Expanded Notion of the Vocation of Sociology, Professional and Personal Realization.

Nina Nikolova

The Affective Community

The article tries to answer *how* and *why* an essential methodological transformation has been done in the approach applied in the study of the alumni of the Sociology/Sociology and Human Sciences of the University of Plovdiv, focusing on certain affective reactions revealed both among research team members and among respondents. These affects are analysed in their quality of affective data and the vision is expounded on the community of alumni as a primarily affective community.

Keywords: Alumni Community, Alumnus, Affects, Affective Data, Imagined Community, Affective Community, Performative Community.

Authors

ANGELOVA, PAULA is Assistant Professor at the Department of Sociology and Human Sciences of the University of Plovdiv Paisii Hilendarski. In 2021 she defended a PhD thesis in the field of phenomenological anthropology at the University of Sofia St. Kliment Ohridski. She has specialized at Husserl Archive (Cologne) and Marc Richir Archive (Wuppertal). P. Angelova is a member of Association internationale de phénoménologie, Institut für Transzendentalphilosophie und Phänomenologie, AUC Interpretationes. Publications : "Notes phénoménologiques sur l'animalité de l'humain" (2025, in: *Philosophiques* 52/1, 197–203); "The Existential Spatiality: From Integration of Spaces to Movements of Life" (2024, in: L. Niemann & M. Sitsch (eds), *Phänomenalität Leib Welt. Gedanken über Grundmotive und Ränder der Phänomenologie. Liberamicorum für Karel Novotný*, Nordhausen: Traugott Bautz GmbH).

E-mail: paulaangelova@uni-plovdiv.bg

ANTONOVA, ROSSITSA is a doctoral student at the Department of Applied and Institutional Sociology, University of Plovdiv Paissii Hilendarski. She has an M.A. in Sociology from the same university. She currently works at the High School in Mathematics in Plovdiv as senior teacher in philosophy and civic education.

E-mail: rositsa.antonova@uni-plovdiv.bg

DIMITROVA, ELITSA is Associate Professor in Sociology and Social Demography at the Institute for Population and Human Studies, Bulgarian Academy of Sciences, and University of Plovdiv Paisii Hilendarski. She works in the field of sociology of fertility and family studies, young people's health and well-being, early child education and care, child poverty and social exclusion, demographic and family policies, work-life balance, parental leave arrangements and social sustainability. Selected publications: Dimitrova, E., Georgieva, I. (2025), "The Importance of Digitalization for Family-Professional Balance" (в: R. Stoilova (съст.), *Digital Inequalities*, Sofia, University Press St. Kliment Ohridski, 131-151); Dimitrova, E., 2024, *Social Differences in the Attitudes Toward the Timing of Parenthood in Bulgaria*, results from the European Social Survey. Environment and Social Psychology, 9, 1, 1-17, DOI:doi: 10.59429/esp.v9i11.2570.

E-mail: e.dimitrova@uni-plovdiv.bg

KOEV, KOLYO is Doctor of Sciences, Professor of Sociology of Bulgarian Academy of Sciences, University of Plovdiv Paisii Hilendarski, and New Bulgarian University; Doctor honoris causa of University of Plovdiv Paisii Hilendarski. K. Koev was Editor-in-Chief of the journal *Sociological Problems*, at the Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences. He is a member of the board of Center for Advanced Studies, Sofia, member of the Bulgarian Sociological Association, member of the German Association for Phenomenological Research, as well as of the International Advisory Board of the journal *International Sociology*. K. Koev has authored numerous monographs, hundreds of articles,

dozens of book translations and edits, and articles for cultural media; he has also participated in and led a series of research and academic projects.

E-mail: kkoev@abv.bg

KOLEVA, PAVLINA DULCHEVA graduated with a B.A. degree in Sociology and Human Sciences, University of Plovdiv Paisii Hilendarski, in 2021, and a year later – with a M.A. degree in Civic Education and Philosophy at the same university. After a maternity leave, she is currently returning to the academic environment and the topics of her research interests – the development of society, civic consciousness and values.

E-mail: koleva1901@gmail.com

NIKOLOVA, NINA graduated in Sociology at the Faculty of Philosophy, University of Sofia St. Kliment Ohridski. She is currently Associate Professor at the Department of Sociology and Human Sciences, University of Plovdiv Paisii Hilendarski. N. Nikolova has been lecturing at the University of Sofia St. Kliment Ohridski, New Bulgarian University, and South-West University Neofit Rilski. Nikolova authored two monographs: *Polytanatomy of Modern Man. The Body as a Challenge to Sociology* (2001) and *Excrementum. Senses of Proximity* (2020), as well as numerous articles in the fields of sociology of body, sociology of public sphere, and historical sociology of socialism. She is a member of the Institute for Socioanalysis at the University of Plovdiv.

E-mail: nikolova@uni-plovdiv.bg

SABEVA, SVETLANA is professor of History of Sociology at the Department of Sociology and Human Sciences, University of Plovdiv Paissiy Hilendarski, director of the Institute for Socioanalysis at the same university. She is the author of the books *Introduction to the Sociology of Public Space. Thinking with Hannah Arendt* (2002), *Refracted Sociality. Rethinking the Sociology of Understanding* (2010), *Overlivings. Phenomenology and Socioanalysis of Generative Time* (2023), as well as numerous articles on sociological theory, history of sociology, phenomenology, socioanalysis, theory of the public space and politics.

E-mail: sabeva@uni-plovdiv.bg

STAMBOLOVA, ALBENA holds a Ph.D. in Literature Theory in Psychoanalysis from University of Sofia St. Kliment Ohridski, DEA in Semiotics and Psychoanalysis (University Paris VII, D. Diderot). From 1991 to 1999 she worked at the DEP (Department of Continuing Education) at the University Paris IX, Dauphine, and taught courses at the University of Paris III, Censier. She has extensive experience in group and individual psychotherapy and has worked as an organizational consultant and expert in social psychology in France and Bulgaria. Since 2017 A. Stambolova is Head of the Specialized Consultancy Unit at New Bulgarian University. She is the author of four novels, three collections of short stories, and the monograph *Sickness into Death* (a psychoanalytic study). Her books have been translated in the USA, Poland, The Czech Republic, Serbia. She has translated works by R. Barthes, T. Todorov, G. Bachelard, C. Levi-Strauss, M. Mauss, M. Druon, M. Duras, J. Kristeva, D. Boulanger, R.Pouertolas, A. de Saint-Exupery etc.

E-mail: stambolovaalbena@gmail.com

STAVRU, STOYAN is Doctor of Law (2009), Doctor of Philosophy (2015), and Doctor of Philosophical Sciences (2021). Since 2021, he is the Head of the Ethical Research Section of the Institute of Philosophy and Sociology at the Bulgarian Academy of Sciences. S. Stavru is Professor of the University of Plovdiv Paisii Hilendarski (since 2020) and lecturer at in the University of Sofia St. Kliment Ohrifski (since 2004). He is the founder of the professional website 'Challenge the law!" as well as the Lexebra Expert Legal System (2022). His main research interests are in the field of bioethics and biolaw, ethics and technologies, ethics and literature, philosophy of property. He has authored numerous monographs among which: *Vertigos in Legal Thought. On the Generative Potential of the Interaction Between Literature and Law* (2024), *Beyond Garbage. A Philosophical Study of Waste Possession* (2024), *The Moral Dimensions of Property (Toward Justifying a 'Proprietary' Ecology)* (2021), *Medical Mistake* (2015), *Biolaw. Visions in Pandora's Box, Book One and book Two* (2013), *Questions of Bulgarian Property Law* (2008, 2010), *The Human Body As the Object of Property Rights* (2008), etc. S. Stavru works actively toward the establishment of public and scientific sensitivity about the problems of bioethics, biolaw and the ethical-legal regulations of the human body.

E-mail: stoyan.stavru@uni-plovdiv.bg

TASHEVA, MILENA graduated in Sociology from University of Plovdiv Paisii Hilendarski. Her PhD thesis deals with the "Praxeological Dimensions of Reflexivity: A Sociological Perspective". She is currently Assistant Professor at the Department of Sociology and Human Sciences at the same university. M. Tasheva is a member of the Institute for Critical

Theories of Hypermodernity. Her main research interests are in the field of socialized corporeality, the logic of practice, practical reflexivity, socioanalysis and ethnomethodology. Main publications: "The Problem of Reflexivity: On the Borderline between Ethnomethodology and Socioanalysis" (in: *Sociological Problems*, 2018/1); "Towards a socioanalytic interpretation of Freud's concept of 'mourning work'" (in: *Heterodoxy*, 2020/1-2); "Towards a socioanalytic interpretation of life transitions in the transforming village" (in: *Life Transitions in the Transforming Village: Memory, Identity, Inheritance*, Plovdiv University Press, 2024).

E-mail: milenatasheva@uni-plovdiv.bg

TENEV, DARIN is Professor of Literary Theory at the Literary Theory Department, University of Sofia St. Kliment Ohridski. He teaches also at the Department of Sociology and Human Sciences, University of Plovdiv Paisii Hilendarski. D. Tenev was director of the Institute for Critical Social Studies at the same university. He has a bachelor degree in Bulgarian Philology and Japanese Studies, and a Master Degree in Literary Studies. He has specialized in Japan: Kyoto (2000-2001) and Tokyo (2004-2006). D. Tenev holds a PhD (2008) with a thesis on the image construction and the model theory necessary in order to grasp the singularity of this construction. He was twice a fellow of the Japanese Ministry of Education and Science, a fellow of the Center for Advanced Studies, Sofia (2012-2013), a fellow of the Japan Foundation (2022-2023). He has given lectures in Tokyo, Kyoto, New York, Berlin, Cologne, Münster, Venice. D. Tenev has published four monographs – *Fiction and Image. Models* (2012), *Digressions. Essays on Jacques Derrida*

(2013), *Three Lectures on Heidegger. Modality and Indexicality in Being and Time* (2023), *The Labyrinth of Modalities* (2024). He is interested in model theory, literary theory, deconstruction, phenomenology, psychoanalysis, theory of fiction, Japanese literature.

E-mail: darin.tenev@gmail.com;
darin.tenev@uni-plovdiv.bg

ZAHARIEVA, AZYA has graduated in Psychology at the University of Sofia St. Kliment Ohridski. She has an M.A. in 'Children's, adolescent and school psychology – diagnostics and consulting' with a thesis on 'Influence of communication with the mother on infant nonverbal and verbal expression'. A. Zaharieva is currently a doctoral student at the Department of Sociology and Human Sciences, University of Plovdiv Paissii Hilendarski, working on her doctoral thesis entitled 'Metamorphoses of Identity in the Digital Space'. Her research interests include the sphere of early mental development and the importance of primary relations for the formation of personality, early memories and the influence of the first years of age on the later structure of identity, the digital era, the social media, and especially the advent of AI into everyday life, as well as the way in which these processes modify the notion of the Ego.

E-mail: asya.zaharieva@uni-plovdiv.bg

Contents

Editors' Preface
The unpredicted adventure 9

Part One
Initial outlines:
the Plovdiv School of Sociology 17

Kolyo Koev
To a critical sociology of embodied visibility 19

Annotation of the project 31

Short history of the Chair of Sociology 37

Paula Angelova
The horizons of socioanalysis and the question of the 'little' suffering 41

Stoyan Stavru
Alumni of losers: the pupils and the two cores of the university 59

Part Two
Instruments (methodological directions) 79

Svetlana Sabeva
"Sociology and Human Sciences" and the struggles for reflexivity (building a socioanalytic hypothesis) 81

Svetlana Sabeva
A thematic guide for a socioanalytic interview 101

Nina Nikolova, Milena Tasheva, Svetlana Sabeva, Elitsa Dimitrova
The 'What' and 'Who' identities of the researcher (provocations of fieldwork) 105

Darin Tenev
Narratology for socioanalysts 131

Nina Nikolova
In the beginning, there was emotion… 165

Albena Stambolova
Expert evaluation of socioanalytic interviews (supervision) 173

Part Three
Experiments (moments of analytic work) 185

Interview with an alumnus 187

Svetlana Sabeva
'I felt lost': missing the track of the symptom 195

Albena Stambolova, Nina Nikolova, Svetlana Sabeva
The socioanalytic conversation: a methodological debate 201

Pavlina Koleva
When society called me 'mommy' 213

Milena Tasheva
'At that time, I still didn't understand…' 223

Rositsa Antonova
The school institution as a field of application of sociological expertise (the perspective of the sociologist teacher) 229

Asya Zaharieva, Paula Angelova
'Human and social knowledge: narratives and horizons': celebratory conference in honour of the 20th anniversary of the creation of the Faculty of Philosophy and History in the University of Plovdiv Paissii Hilendarski

Part Four
Final outlines 249

Elitsa Dimitrova
Opinions and attitudes on professional realization and the establishment of a network of the alumni of the speciality of Sociology/Sociology and Human Sciences in the University of Plovdiv 251

Questionnaire 275

Some answers to the questionnaire 287

Nina Nikolova, Milena Tasheva
Toward an expanded notion of the profession of Sociologist 291

Asya Zaharieva
Metamorphoses of the world, stakes of sociology: celebratory scientific conference in honour of the 30th anniversary of the creation of Sociology in the University of Plovdiv Paissii Hilendarski 317

Conclusion

Nina Nikolova
The affective community 323

Abstracts 343

Authors 351

Contents 359